

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

**AZƏRBAYCAN
ŞİFAHİ XALQ
ƏDƏBİYYATINA DAİR
TƏDQİQLƏR**

XXXI

BAKI – 2009

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur.**

ELMİ REDAKTORU: HÜSEYN İSMAYILOV

MƏSUL REDAKTORU: ƏZİZ ƏLƏKBƏRLİ

**Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər (ötüz
birinci kitab), Bakı, “Nurlan”, 2009, 158 səh.**

E 4603000000 Qrifli nəş
N-098-2009

© Folklor İnstitutu, 2009

NOVRUZ BAYRAMI: TARİXİ-MƏDƏNİ MAHİYYƏTİ VƏ SEMANTİK STRUKTURU

Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətinin etnik-mifoloji keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsində, bu xalqın qədim mifik görüşlərindən tutmuş, adət-ənənəsi, həyat haqqında düşüncələri barədə aydın təsəvvürlər əldə edilməsində xalq bayramlarının rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Xalq mədəniyyətinin güzgüsü olan folklorun təzahür formalarından olan mətnlərdən fərqli olaraq, bayram milli xarakteri, milli təfəkkürün spesifikasiyasını çoxsaylı parametrlər baxımından əks etdirir. Çünki bayram (təbii ki, sonradan müxtəlif siyasi-ideoloji təsirlərlə xalq şüuruna aid edilən bayramlar deyil, xalqın milli varlığından qopub gələn bayramlar nəzərdə tutulur) bir tərəfdən etnik-mifik görüşləri, digər tərəfdən kosmoqonik baxışları özündə mükəmməl bir sistem olaraq əks etdirir, digər tərəfdən sistem xarakteri kəsb edən ritual-mifoloji semantikaya malikdir.

Hər bir bayram, ritual-mifoloji aspektdən yanaşıldıqda, öz müasir vəziyyətinə gəlib çatana qədər dörd iri mərhələdən keçmişdir:

1. Mif mərhələsi;
2. Ritual mərhələsi;
3. Mərasim mərhələsi;
4. Bayram mərhələsi.

Müasir bayram özünün ritual-mifoloji semantikasında bu mərhələlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan laylar şəklində yaşatmaqdadır.

Heç şübhəsiz, bir çox türk xalqları ilə bərabər Azərbaycan xalqının milli-mənəvi varlığını bütün dolğunluğu ilə əks etdirən, ümum-xalq səviyyəsində qeyd olunan, etnik təfəkkürün arylmaz funksional səviyyəsinə çevrilən bayram Novruzdur.

Novruz bayramının janr tipologiyası haqqında müxtəlif mülahizələr var və onların böyük əksəriyyəti Novruzun yaz (bahar) bayramı olmasına əsaslanır. Lakin Novruz bayramının bu aspektdən elmi dəyərləndirilməsi müasir yanaşmalar səviyyəsində özünü doğrultmur, əksinə bir sıra tutarlı antitezələrə gətirir.

Problemin mifoloji təfərrüatlarına keçməmişdən əvvəl ümumnəzəri aspektdə onu qeyd edək ki, mövcud araşdırmalarda Novruz bayramının ümumi mifoloji sturukturunun tərkib elementi olmaqla ümumi dünyagörüşün tərkib hissəsi kimi özünü göstərən yazla bağlı mövsümi semantika ümumi mifoloji görüşlər kontekstindən çıxarılaraq ayrıca bir mifoloji sistem, daha çox bayramın mifoloji semantikasının özü kimi təqdim olunmuşdur.

Azərbaycan xalqının, o cümlədən türk xalqlarının mənəvi mədəniyyətində son dərəcə əhəmiyyətli mövqeyə malik Novruz bayramının öz mifoloji və ritual semantikasının düzgün şərh edilməməsi bir-biri ilə əlaqəli olan iki səbəbdən irəli gəlmişdir:

1. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan xalqının etnogenezisinin qeyri-türk etnik arealları ilə xüsusən irandilli xalqlarla bağlamaq kimi ideoloji-siyasi sifarişdən qaynaqlanaraq Novruz bayramı da daha çox türk mədəniyyətinə genetik baxımdan heç bir aidiyyəti olmayan «Avesta» ilə, zərdüştlük dünyagörüşü ilə əlaqələndirilmişdir ki, dolayısı ilə mifoloji sistemimiz də genetik baxımdan farsmənşəli arealla əlaqələnsin (1, 58).

2. Digər daha ciddi səbəb isə Novruz bayramının öz mifoloji əsasında dayanan etnik mifoloji görüşlərin düzgün elmi prinsiplərlə izah edilməməsindən irəli gəlmişdir. Bu mifologiya elminin marksist-leninist və fəlsəfi baxımdan materialist dünyagörüş buxovlarından azad öz obyektiv meyar və prinsiplərinə malik bir sahə kimi formalaşmamasını ifadə edir.

Biz Novruzunu həm mövcud mərasim-ritual sisteminin elmi baxımdan öyrənilməsi, həm də tarixi genetik kökləri ilə tanışlıqdan sonra bayramla bağlı mövcud fikir və mülahizələrə (çox təəssüflər

olsun ki, bu sahədə nə qədər çox tədqiqat aparılsa da, bu fikir və mülahizələr konsepsiyaya çevrilə bilməmişdir) konseptual olaraq yanaşmaq zərurətini hiss etdik. **Novruz bayramı ritual-mərasimi sistemi və mifoloji semantikasını etibarilə baharla, yazın gəlişi ilə deyil, insanın yaradılışı mifi ilə bağlıdır.** Təbii ki, uzun illər ərzində folklorşünaslığın xalqın təsəvvüründə Novruzun daha çox baharla əlaqədə olması barədə mülahizələri normativləşdirməyə çalışması və müəyyən mənada buna nail olması bizim bu konsepsiyanın həm kütləvi, həm də professional səviyyədə müqavimətlə qarşılaşacağından xəbər verir. Biz bunu təbii qəbul etməklə yanaşı, məsələnin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün arqument və əks arqumentlərə sistemli yanaşmağın tərəfdarıyıq. İlk növbədə folklorşünaslıq düşüncəmizdə normativləşmiş mülahizələrə iki yarus üzrə nəzər salmaq:

1. Novruz bayramı öz tarixi-genetik kökləri etibarilə «Avesta» mədəniyyəti və deməli, qədim İran mədəniyyəti ilə əlaqəlidir. Tədqiqatlarda bayramın baharcəşn, fərvərdin (ilin birinci ayının adı) və s. adlar adı altında qeyd edilməsi bunun nəticəsidir.

2. Novruz bayramı öz mifoloji semantikasını etibarilə mövsüm xarakterlidir və bütün ritual strukturu baxımından bu semantikanı əks etdirir.

Bu iki fundamental istiqamətdə yanlışlıq uzun müddət folklorşünaslıq düşüncəmizdə hakim olmuşdur. Yalnız görkəmli alim, mərhum mifoloq M.Seyidov Novruzun etnik-mifoloji semantikasını türk mifoloji kontekstinə gətirməklə birinci istiqamətdəki yanlışlıqdan azad olmuş, lakin mifoloji araşdırmalarında Novruzun baharla əlaqəsinin ümumi, daha geniş məfhum olan yaradılış, törəniş mifinin tərkib elementlərindən olmasının görə bilməmişdir (2, 49).

Biz bayramın ritual semantikasının törənişlə əlaqəsinə keçməmişdən əvvəl bayramın mifoloji aspektlərdən aşağıdakı izahını təklif edirik:

I. NOVRUZUN MİFİK KÖKLƏRİ:

I.1. Ritual-mifoloji qaynaqları;

a) İlkin kosmoqoniya və arxaik ritual konteksti – təkrarlanan zaman və törəyiş ritmi, insanın yaranması mifi və onun rituala transformasiyası;

b) İnsanın yaranması haqqında mifin zamanın yaranması haqqında mifə keçidi konteksti;

ç) Yaradılışla başlanan zaman konteksti;

c) Zamanla başlanan yaradılış konteksti;

q) Təbiətin ölüb-dirilməsi haqqında mifik görüşlərlə insanın yaranışı mifinin vəhdəti;

d) İlkin yaranış mifinin insanın yaranması ilə əlaqəli dörd ünsür mifinə transformasiyası və s.

Novruz Şərq xalqları tərəfindən rəsmi bayram kimi qəbul edilməsi tarixinə qədər yuxarıda qeyd etdiyimiz mifoloji mərhələlərdən keçə-keçə uzun bir yol qət etmişdir.

Novruz bayramının bütöv mifoloji semantikasında xalq meydan tamaşalarından tutmuş, ayrı-ayrı mövsim atributlarına, kulinar atributlarına qədər bu «mifoloji yol»un izləri özünü qoruyub saxlayıb. Bu yolu bayrama qədərki dörd ilaxır çərşənbələr üzrə nəzərdən keçirilmək daha məqsədəuyğundur.

Məlumdur ki, Novruz bayramına qədər dörd çərşənbə geniş şəkildə qeyd edilir:

1. Su çərşənbəsi;
2. Od çərşənbəsi;
3. Yel çərşənbəsi;
4. Torpaq çərşənbəsi.

Bu çərşənbələr insanın dörd ünsürdən yaradılması haqqında dini-mifik görüşlərin simvollaşdırır və öz ritual-mifoloji semantikasında yaradılış prosesini dinamik proses kimi təcəssüm etdirir. Bu aspektlərə ayrı-ayrılıqda diqqət edək:

1. Su çərşənbəsi.

Məlumdur ki, yaradılış haqqında istər qədim türk, istərsə də islami görüşlərdə su ən dominant elementdir. Hətta yaradılışdan əvvəl

bütün varlığın yalnız sudan ibarət olması haqqında qədim türk mifi də mövcuddur. Ümumiyyətlə, dünyanın əksər xalqlarında su ilə əlaqədar miflərdə suyun bu keyfiyyəti – od, torpaq, hava ilə bərabər yaradılışın əsas ünsürlərindən olması daha qabarıqdır. Əslində, Novruz bayramının ilk çərşənbəsinin su adı ilə qeyd olunması insanın yaradılış prosesinin ilkin mərhələsinin qeyd olunmasıdır. Bütün su çərşənbəsində xalq arasında bu gün də yaşadılan mərasimlər bu fikri təsdiq etməkdədir. Su çərşənbəsində suyun qutsal mahiyyəti ona inamda bir daha ifadə olunur. Bütün mifik mətnlərdə su həyat verən, dirildən, sağlamlıq və xoşbəxtlik verən bir sakral inam obyektinə kimi çıxış edir. Məsələn, A.Nəbiyevin şərti olaraq «Qurd və su» adlandırdığı mifdə qurdun yaralanmış balası buz bulağın suyunun sakral-mifik gücü ilə yenidən həyata qayıdır. Mifik planda suyun bu yaradıcılıq, həyatvericilik funksiyası onun daha dərin mifoloji qatlarda insanın yaranmasında iştirak edən dörd ünsürdən biri olması ilə əlaqədardır. Azərbaycan folklorunda, o cümlədən türk xalqlarının folklorunda su ilə bağlı sakral görüşlər, inam və sınımlar da bununla əlaqədardır.

2. Od çərşənbəsi.

Novruz bayramı ərəfəsində keçirilən ikinci çərşənbə – od çərşənbəsi də insanın yaradılış prosesinin ikinci mərhələsinin, od ünsürü ilə bağlı mərhələnin ritual-mifik təzahürüdür. Mövcud tədqiqatlarda bayram ərəfəsi odla bağlı ritual və mərasimlərin aktiv mövcudluğu daha çox odun sakral mahiyyəti ilə əlaqədardır.

Məsələnin etnik-mifoloji kontekstinin bu cür müəyyənləşdirilməsi baxımından yanlış qoyulması bayramın atəşpərəstlik və dolayısı ilə yalnız irandilli xalqlarla bağlanmasını, bu da öz növbəsində xalqımızın etnogenezinin qeyri-türk kontekstində axtarılmasına gətirib çıxarmışdır. Qədim türk mifologiyasının özündə odla bağlı müxtəlif motivlər mövcud olmuşdur və Novruzdakı odla bağlı rituallar bu görüşlərlə bağlıdır. Bayram ərəfəsində keçirilən əski rituallardan olan «Qodu xan» oyunu, onunla bağlı mətnlər bu kultun sırf türk mifologiyasından qaynaqlandığını sübut edir. Od kultunun yaradılışla əlaqəsi

isə ilk dəfə, epizodik də olsa, M.Seyidovun tədqiqatlarında əksini tapmışdır. Qam-şaman mərasimindən söhbət açan alim yazır: «Törəndə, ocağın çevrəsində oturanlar dəfi (davulu – H.İ.) Gündoğan yöndən Gribatana dığırdayırdılar... Dəfin gündoğandan günbatana doğru hərəkəti, sözsüz ki, günəşə inamla ilişgilidir. Qamlar dəfə **yaranışın bəlgəsi** kimi baxırdılar. Yaradılış kosmoqoniyası ilə ilişgəli bu görüş öz əksini qam-şaman dəfində tapmışdır» (2, 56).

Göründüyü kimi alim şaman davulunun günəşin və yaradılışın simvolu kimi izah edir. Odun türk mifik görüşlərində dünya ağacı ilə əlaqəsi də son dərəcə maraq doğuran mifoloji görüşlərdəndir. Əski türk inamına görə, odu insanlar ilk olaraq ağac koğuşunun dibindən əldə etmişdilər. Odlu bağlı türk mifik görüşləri, müəyyən mənada, atəşpərəstliklə birləşərək Novruz bayramının ritual semantikasına transformasiya olunmuşdur. Lakin diqqətlə baxıldıqda odun Novruz bayramının mərasim sistemində oynadığı funksiyanın genetik kökləri etibarilə yaradılışa gedib çıxdığının şahidi oluruq. Onun nəsil və soyun qoruyucusu olması sistemi bunu daha bariz göstərir: S.Hacı yazır: «Atəş türk xalqlarında müqəddəsliyi, qutsallığı qoruyan varlıqlardan biridir. Əski düşüncəyə görə, atəş ocağı, ocaq da evi, soyun davamını təmsil edir. Atəş tanrısı, atəşi və ocağı qoruyur. Atəşə su tökülməz, ona pis söz deyilməz. Xakaslar atəşin sürəkli olaraq yandırır sönməsinə imkan verməzlər» (3, 27). Müəllifin son dərəcə dəqiq müşahidə etdiyi kimi, odun qutsallığı, soyun, nəsilin, deməli, yaradılışın sürəkliliyinin qoruyucusu və hamisi statusunda çıxış etməsi onun bu nəslin ilkin yaranışında iştirakı ilə əlaqədardır.

Novruz bayramı ərəfəsində od kultunun dominantlığı və aktiv yaradılış semantikasını türk mifoloji görüşlərinin əcdad kultu ilə əlaqəli mifik görüşlər kontekstində də üzə çıxır. Mifoloji görüşlərə görə biri-biri ilə ziddiyyət təşkil edən anlayışlar, xüsusən qadın və kişi başlanğıcları türk xalqlarında Ülgen və Erlik obrazlarında əks olunmuşdur. İki ziddiyyətin vəhdətindən İnsan yaranır. Türkün əcdad statusunda bu zidd tərəflərdən biri kimi qadın statusunda qurd çıxış edir. Qurdun

törənişlə bağlı olması haqqında məşhur mifik görüşlər bunu sübut edir. Qurd isə türk mifik görüşlərində həm də günəş və odla əlaqəlidir. Bir sıra türk xalqlarında soyun atasının göy qurd şəklində göydən şüanın içində yerə endiyi bildirilir. M.Seyidov yazır: «Qurdun şüanın içində gəlməsi onun Günəşin bəlgəsi olduğunu göstərir» (2, 64).

Əcdad kultunun, totemin, qurdun günəşlə, odla genetik-mifoloji əlaqəsi odun kult kimi irandilli xalqların mifologiyasından fərqli olaraq, türklərdə ilkin yaranışla əlaqəsinin göstərir. Əlbəttə, Novruz ərəfəsində od çərşənbə rituallarının mətn arsenalında bu yaradılış geniş əks olunmuşdur. Məsələn, Azərbaycan inanc sistemində od və doğuluş, yaradılış anlayışları arasında paralelləri mövcuddur:

*Gün doğanda doğulan uşaq göyçək olar.
Gün doğanda doğulan uşaq cəngavər olar.*

Deməli, Novruz ərəfəsi od çərşənbəsi də öz mifik semantikasını etibarilə İnsanın, Adəmin yaradılış prosesini əks etdirir və türk oğlu bu çərşənbəni bayram etməklə öz yaradılışının ikinci mərhələsini qutlayır.

3. Yel çərşənbəsi:

Novruz bayramı ərəfəsində keçirilən yel çərşənbəsi də yaranış prosesinin üçüncü mərhələsini təşkil edir. Əgər torpaq və su insan yaradılışının materialını, maddi əsasını təşkil edirsə, od və yel bu materialın yaradılmasında kənar vasitəçi statusunda çıxış edir. Belə ki, yaradılışla bağlı dörd ünsür mifində yaradılışın maddi əsası olaraq torpaqla su binar oppozisiyadırsa, bu materialın yaradılışa çevrilməsi prosesinə təkan verən vasitələr kimi yellə od da binar oppozisiyadadır. Yaradılış mifologiyasında torpaqla suya daha çox statiklik, donuqluq, yellə oda isə dinamiklik, hərəkət xasdır. Bu mənada yel, hava birbaşa ilahi qüvvənin iradəsinin ifadəsi kimi çıxış edir. Əski türk mifoloji mətnlərində bu mifin məntiqindən irəli gələrək yel daha çox antropomorflaşdırılmış, canlı, çevik bir varlıq kimi təsəvvür edilmişdir. Bu təsəvvürlər daha çox «Yel baba» mifik obrazına konsentrasiya olunmuş-

dur. Bəzi hallarda mənfi çalarla da xatırlanan Yel baba özünü əksərən müsbət obrazda göstərir:

*Yelli babam,
Yel babam.
Telli babam,
Tel babam.
Gülpərinin arpası,
Xanmuradın yarması.
Nobatda dalda qaldı,
Uşaqlar darda qaldı.
Çiynimə düşdü başım,
Yatdı dəgirman daşım.*

Yaxud:

*Ay yel baba, yel baba,
Qurban sənə gəl baba.
Taxılımız yerdə qaldı,
Yaxamız əldə qaldı.
A yel baba, yel baba,
Qurban sənə gəl baba.*

4. Torpaq çərşənbəsi. Sonuncu ilaxır çərşənbə torpaq çərşənbəsidir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, torpaq insan yaradılışının əsas maddi əsası olmaq etibarilə bu prosesdə son dərəcə əhəmiyyətli bir mövqeyə malikdir. Torpaq müqəddəsliyinin türk mifoloji görüşləri ilə bərabər, etnik-əxlaqi dəyərlər sistemində yurd, vətən, el-oba anlayışı ilə, yaradılışın maddi əsası olması ilə bağlı olaraq sakral mifoloji semantikaya da malikdir. Yazda torpağın oyanmasının mifik kökləri dirilmə, canlanma anlayışı ilə əlaqədardır. Bu isə ilk növbədə insanın yaradılışı mifindən qaynaqlanır.

Göründüyü kimi, Novruz bayramının ritual-mifoloji semantikasında yaradılış mifik görüşləri son dərəcə sistemli bir mifoloji sistem olaraq mövcudluğunu qoruyub saxlamaqdadır.

II NOVRUZUN TARİXİ KÖKLƏRİ:

Novruz təqvimi ən qədim təqvimlərdən biri hesab edilir və o, günəşin hərəkətinə əsaslanır: dəqiqliyi ilə ilahi məzmun daşıyır. Novruzla bağlı bizə məlum olan ən qədim təqvim Miladdan öncə 505-ci ildə bərpa edilmiş Yeni Avesta təqvimidir, buna Zərdüşti səlnaməsi də deyirlər. Elə buradaca qeyd edək ki, ən qədim Avesta haqqında verilən məlumatlar onun Azər-türk mühiti ilə bağlı olmasını və maqlar tərəfindən təlim edilib yayılmasını təsdiq edir.

Maqların tərtib etdiyi qədim Avesta təqviminə görə, ilin uzunluğu 360 gün hesab olunmuş, dəqiqlik itməsin deyə, ilə hər altı ildə bir ay, hər yüz, iyirmi ildə isə daha bir ay əlavə edilmişdir. Məhz 505-ci ildə, T.Daranın dövründə bərpa edilmiş Zərdüşti səlnaməsinə görə ilin uzunluğu 365 gün hesab edilmiş, ilə hər dörd ildə bir gün, hər 120 ildə bir ay əlavə edilmişdir.

İslam dininin meydan gəlməsi islami təqvim yaratmışdır: 636-cı ildə Xəlifə Ömər in zamanında 622-ci il müsəlman erasının birinci ili kimi qəbul edilmiş və il Hicri-Qəməri təqvim əsasında hesablanmışdır. Məhərrəm ayının biri Hicri-Qəməri təqvimin birinci günü sayılmışdır. Ümum-müsəlman dünyasında Məhərrəmin biri imamların təziyə gününə təsadüf etdiyindən və üstəlik Hicri-Qəməri təqvim nəzərdə tutulan an dəqiqliyinə imkan vermədiyindən bir çox çətinliklər ortaya çıxmışdır. Bir tərəfdən islami dünyagörüş Novruzun keçirilməsini saymamışdır, digər bir tərəfdən isə Hicri-Şəmsi təqvimin bərpası isə türk hökmdarı Atabəy Məlik Şah Cəlaləddin Səlcuqinin (1072-1092) dövründə baş vermişdir. Mənbələrin gah hicri 468, gah da hicri 475 rəqəmləri ilə qeyd etdiyi bu tarix Miladın 1076 və 1083-cü ilinə uyğun gəlir. Məlik şahın hakimiyyəti illərinə düşür. Cəlali adıyla məşhur olan bu təqvim Novruz bayramının ruhani əhval-ruhiyyəsinin əksinə olaraq bir daha rəsmiləşdirilməsinə, əslində isə türk ruhuna qayıdışa xidmət etməklə yanaşı dəqiqliyi ilə də heyrətamizdir.

Cəlali təqviminə görə ilin uzunluğu 365 gün, 5 saat, 49 dəqiqə, 15 saniyə, 48 rəbiədir. Bu qədər mükəmməl bir təqvimin hazırlanması türklərin çox dərin astronomik biliklərə malik olduqlarını sübut etməkdədir. Bu fakt həm də dahi türk mütəfəkkiri Yusif BalaSAqunlu Ulu Xas Hacibin (1017-1077) «Qudatqu-bilik» əsərində 7 planetin – Saturn, Yupiter, Mars, Günəş, Venera, Merkuri və Ayın sırası ilə Səkəntir, Onqay, Kürüd, Yasıq, Sevit, Arzu və Yalçıq şəklində sadalanması, 12 bürcün – Quzu, yaxud Qoç (Həməl), Ud, yaxud Buğa (Sur), Ərəntir, yaxud Əkizlər (Covza), Quçuq, yaxud Xərçəng (Səratan), Aslan, yaxud Şir (Əsəd), Buğdabaşı, Qız, yaxud Başaq (Cünbülə), Ülgü, yaxud Tərəzi (Mizan), Çayan (Əqrəb), Yay, yaxud Oxatan və ya Qövs və Kaman (Qövs), Oğlaq (Cədid), Kənək, yaxud Dolça (Dəlv), Balıq (Hut) sözləri ilə ifadəsi türk astronomik terminologiyasından xəbər verir.

Həm Məhhərrəmin 1-də, həm də yaz gecə-gündüz bərabərliyi, yeni ili anında qeyd etmək çətinliklərlə müşayiət edildiyindən Cəlali təqvimi əsasında Novruzun keçirilməsi haqqında fərman verilir. Bu fərman II Şah Abbasın vəfatından bir az sonra unudulmağa başlasa da, xalq türkanə adət ənənəsinə sadıq qalaraq Novruz bayramını keçirməkdə davam etmişdir.

1673-cü il mart ayının 21-də Çuxursabad (Çuxursəd) bəylərbəyi Səfiqulu xanın qonağı olan fransız taciri Jan Batist Şardən orada Novruzun necə keçirildiyini nöqtəbənöqtə izləmiş, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, o, mənşə etibarilə dini dünyagörüşlərlə bağlı deyildir: bəzi yerlərdə 3, bəzi yerlərdə isə 8 gün davam edir. Onu həm «sultan Novruz», həm də «Təzə paltar bayramı» adlandırırlar. Şardənin təsvirinə görə, yastı damlarda və meydançalarda səmanı xüsusi alətlər vasitəsilə müşahidə edən münəccimlər Günəşin Qoç bürcünə daxil olması ilə yaz gecə-gündüz bərabərliyi anının başladığını işarə edirlər. Bu zaman artilleriya və müşkətlərdən atəş açmaqla bayramın başladığı xalqa xəbər verirlər: nağaralar, şeypurlar, gərənaqlar səslənir. Şah bayramın I günü xalqını, II günü alimləri, xüsusilə astronomları, III günü din xadimlərini, IV günü məhkəmə üzvlərini, V günü əyalət hakimlərini, VI günü öz valideynlərini, sonrakı iki gün ərzində isə öz uşaqlarını təbrik edir (4, 279-288).

Küsülülərin bərişdiği, hamının biri-birinə hədiyyə verdiyi bu bayramda təkcə paltarlar deyil, həm də hisslər və duyğular da təzələnir. Şardən İrəvanda Səfiqulu xanın sarayında yumurtaların rəngləndiyinin, qovurğaların qovrulduğunun, ləziz xörəklərin bişirildiyinin şahidi olur. Şardənin məlumatına görə, şah öz hərəmlərinə boyanmış və qızıl suyuna çəkilmiş yumurta göndərirmiş. Yaraşığı tərazi gözlərinə qoyulmuş yumurtaların üzərində dörd incə təsvir və ya minüatür olmuş. Ona görə ki, yumurtanı şeylərin mənşə və başlanğıcı hesab edirmişlər.

XIX əsrin ilk illərindən rus imperiyası tərəfindən işğal edilən Azərbaycanda xalq bir ildə 3 dəfə – Məhərrəmin 1-də, yanvarın 1-də və yaz gecə-gündüz bərabərliyi anında yeni il keçirmək məcburiyyətində qalır. Bunlardan birincisini ruhani aləm, ikincisini dövlət himayə etdiyi halda, Novruz xalqın özü yaşadır. Novruz bayramına görə ruhani atalardan və dövlət xadimlərindən təbrik gözləyən xalq bununla tarixi-genetik yaddaş kodlarını qoruyub saxalayır. Bir də 1918-1920-ci illərdə cəmi 23 ay yaşayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Novruz rəsmiləşdirilir, lakin Şura hökuməti tərəfindən tezliklə ləğv edilir. Yenidən illər keçir və nəhayət, 1967-ci ildə Novruzun xüsusi qərarla dövlət səviyyəsində keçirilməsinə nail olan Şixəli Qurbanov elə həmin il bayramın 7-ci günü – martın 27-də qəflətən vəfat edir. Və ən nəhayət... Azərbaycan milli müstəqillik dövrünə qədəm qoyur: Novruz yenidən dövlətin qərarı ilə rəsmiləşdirilir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə gəldikdən sonra milli-mənəvi dəyərlərimiz yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu siyasətin tərkib hissəsi və davamı olaraq Novruz bayramı sözün həqiqi mənasında yenidən xalqımıza qaytarıldı.

ƏDƏBİYYAT

1. Dadaşzadə A. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1985
2. Seyidov M. Yaz bayramı. Bakı, Gənclik, 1980
3. Hacı S. Milli düşüncəmizin qaynaqlarından Novruz bayramı. «Bilge» Yayın, Tanıtım, Tehlil, Eleştiri Dergisi. Atatürk Başqanlığı Yazıları. 2004, №40
4. Şardən. «Səyahətnamə». II c. Amsterdam – 1711

NOVRUZ BAYRAMI MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN REPRESSİYASI KONTEKSTİNDƏ

Novruz bayramı Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlər tarixinin ayrılmaz hissəsidir. Milli tariximizin bütün epoxal hadisələri, siyasi-ideoloji dəyişiklikləri bu bayramın yaddaşına həkk olunmuşdur. XX əsrin əvvəllərində – 30-cu illər stalinizm repressiyaları dövründə milli mədəniyyətimiz bütövlükdə repressiyalara, bir çox hallarda məhvə məruz qaldığı kimi, bu qanlı təqiblər Novruz bayramından da yan keçmədi. Həmin dövrdə «Novruz» bayramının keçirilməsi qadağan edildi. Lakin bu bayrama islam dininin qalığı kimi baxan bolşevizmin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, onu xalqın yaddaşından silə bilmədi. Öz tarixi ənənələrinə sadıq qalan xalq bu mərasimin meydanlarda olmasa da, mənzillərdə keçirilməsinə nail oldu. «Novruz» 1920-ci illərin əvvəllərində dövlət tərəfindən milli bayram kimi qeyd edilirdi. Hətta N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan İnkilab Komitəsi «1921-ci il martın 22-dək yol verilmiş fərariliyə görə əsgərlərə və hərbi qulluqçulara qarşı qaldırılmış işlərin xətm edilməsi haqqında» dekret qəbul etmişdi. Həmin dekretdə göstərilirdi ki, müsəlmanların Novruz bayramı ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan İnkilab Komitəsi cari il (1921-ci il nəzərdə tutulur – C.Q) martın 22-dək fərarilik etdiklərinə görə həbs edilib cəza çəkmə yerlərində saxlanılan bütün əsgərlərin və hərbi qulluqçuların istintaqı dayandırılсын və onlar təxirə salınmadan azad edilərək öz hərbi hissələrinə göndərilsin».

Göründüyü kimi, XX yüzilliyin 20-ci illərinin əvvəllərində bir milli bayram kimi «Novruz» xilaskarlıq missiyası yerinə yetirir, hətta həbsdə olanlar onun sayəsində azadlığa buraxılırdı. Lakin 1920-ci illərin sonundan etibarən o, özü tədricən sıxışdırılmağa və yasaqlanmağa başlayır. 30-cu illərdən başlayaraq «Novruz»a qarşı təhdidlər yeni vüsət alır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Əbrəqunis rayon partiya komitəsinin katibi

Murtuz Hüseyn oğlu Süleymanovu həm də ona görə partiya sıralarından azad edib həbs etmişdilər ki, o, «1936-cı ildə «Novruz» bayramında axır çərşənbə günü bütün dini fanatiklər öz doğma övladlarının məzarını ziyarət etdiyi bir vaxtda, məhz axır çərşənbə günü o, mərhum qızının qəbrini təmir etdirmişdir» (1). Novruzun yasaqlandığı dövrdə partiya işçisinin belə bir addımının güllələnmə ilə nəticələncəyi isə aydındır.

Bayramın yasaqlanmasına əsas səbəb kimi «Novruz»un islamdan və ya İrandan gəlmə olduğu göstərilirdi. **Artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, türklərin maldarlıq, əkinçilik, bolluq, dini-mifoloji, dini-ideoloji, eləcə də təqvim görüşləri ilə bağlı olan «Novruz» bayramı islam mənşəli deyil** (seçmə bizimdir – C.Q.). Tarixi qaynaqlardan da aydın olur ki, bu bayram «hələ qədim Şümer dövründən başlayaraq yeni ilin başlanğıcı kimi» (2, 276) qeyd olunur. Bəzi mənbələrdə isə bu bayramın Əhəmənilər dövründə (e.ə. 558-330) geniş qeyd edildiyi göstərilir. Bir çox mənbələrdə isə «Novruz»un «Adəmin yaradıldığı gün», «Nuhun gəmisinin torpağa oturduğu gün», «Türklərin Ergenekondan çıxdıqları gün», «Dünyada ilk hökmdar hesab edilən Kəyumərsin adı ilə bağlı gün», «Cəmşidin Azərbaycana səyahəti ilə bağlı gün», «Atəşpərəstlikdən qalan bir bayram», «Yunus peyğəmbərin balığın qarnından çıxdığı gün», «Həzrəti Məhəmmədin peyğəmbərlik xələtini geydiyi gün», «İmam Əlinin xilafətə gəldiyi gün», «İmam Əlinin doğum günü», «Küsülülərin barışması üçün imam Əli tərəfindən elan edilən bayram», «İmam Əli ilə Fatimatüz-Zəhranın evləndikləri gün» və sair göstərilir.

Elə bu sıralanmalara nəzər salsaq görürük ki, «Novruz» bayramı islamdan çox-çox əvvəl türklər tərəfindən yaradılmış və keçirilmişdir. Bəzi araşdırıcılar «Novruz» bayramının 12 min il bundan əvvəl keçirildiyini qeyd edir (3, 147). Həqiqətən də, bu bayramda icra olunan mərasimlərin izlərini «Bilqamis»da görmək olur.

Qaynağını şumerlərdən alan Novruz böyük bir tarixi təkamül yolu keçmişdir. Şübəhsiz ki, keçilmiş böyük yolda belə bir mövsüm mərasimi özündə tarixin müyyən izlərini yaşadaraq formalaşmış və təkmilləşmişdir. Bəzi alimlər Novruz bayramında tonqalın üzərindən atılmağın zər-

düşütiliklə heç bir əlaqəsi olmadığını bildirir və fikirlərini bununla əsaslandırmağa çalışır ki, «Zərdüşt dininə görə isə od müqəddəs hesab olunmuş və ona sitayiş edilmişdir. Belə olduqda müqəddəs sayılan odun üstündən tullanıb «azar-bezarı», «ağırlığı-uğurluğu» onun üstünə tökməzlər. Deməli, buradan belə nəticə çıxır ki, «...mərasimdə odun müqəddəsliyinə yox, azarı-bezarı yandırılıb məhv etmək qüdrətinə malik əlamətlər yaşamaqdadır. Başqa sözlə deyilsə, bu mərasim atəşpərəstlikdən çox-çox qədimdir. O dövrdə od müqəddəsləşdirilib məbud dərəcəsinə qaldırılmamışdır. Odlu yanaşı suyu da zərdüştilər müqəddəs bilmiş, onu söyməyi, murdarlamağı günah saymışlar. Amma adamlar «Novruz» bayramının ilk günündə sübhün gözü açılan kimi gəlib üç kərə axar su üstündən tullanır və hər kərə «ağırlığım-uğurluğum», «azarım-bezarım tökül» – deyirlər. Həmçinin axşamdan boş saxladıkları su qablarını da özləri ilə gətirib Novruzun ilk gününün suyu ilə doldururlar. Bu sudan evdə qalanların, ev-eşiyin, yorğan-döşəyin də üstünə səpirlər. Göründüyü kimi, oda olan münasibət su ilə bağlı da eyni ilə təkrar edilir» (4, 108).

Buradan belə görünür ki, od və su müqəddəs olduğuna görə onun üzərindən tullanmaq olmaz. Qədim insan «ağırlığım-uğurluğum, düş bu odun və ya suyun üstünə» fikri və ya əməli ilə odun və suyun müqəddəsliyinə xələl gətirmir. Üstündən tullanmaqla onları murdarlamır, təhqir etmir. İnsan müqəddəs hesab etdiyi hər hansı bir şeydə şəfaverici əlamət axtarır və ona görə də ona pənah aparır. Digər tərəfdən, odda və suda təmizlənmə fiziki və ruhi təmizlənməni də nəzərdə tutur. Odun üzərindən tullanmanın başqa bir inancla da bağlılığı vardır. Belə ki, əski inanca görə oda qədərki mərhələ köhnə ili, oddan sonrakı məsafə isə yeni ili və ya yeni günü ifadə edir. Ona görə də, insanlar yeni günə şər qüvvələrlə birlikdə daxil olmamaq üçün şər qarışanda (adətən, günün ikinci yarısında) qaladığı tonqalla, müqəddəs hesab etdiyi odlu (ışıqla) onları qovur, şərə qarşı üsyan qaldıraraq onları köhnə ildə saxlamaq istəyir. Deməli, insanlar yeni günə və ya yeni ilə həm ruhi, həm də fiziki mənada saf, sağlam, pak və təmiz çıxmağa çalışır. Bu zaman müqəddəs hesab etdiyi odun köməyindən istifadə edirlər.

Maraqlıdır ki, bir çox digər çağdaş tədqiqatlarda da «od», «atəş» ünvanlı sözdən, atəşpərəstlik iyi gəlir deyə, onu işlətməkdən çəkinirlər. Belə ki, «Novruz»da atəş və odla bağlı inamların atəşpərəstliklə əlaqəsinə etiraz etməyə çalışırlar. Görünür, tarixə sosialist realizm müstəvisindən baxışımız hələlik tam təzələnməyib. Əgər folklor uzun əsrlərin sınağından çıxmışdırsa və özündə zamanın izlərini yaşadırsa, bundan niyə qorxmalıyıq. Son tədqiqatlarımızda «Novruz»la atəşpərəstlik arasındakı əlaqədən deyil, əlaqəsizlikdən niyə danışmalıyıq? Eyni genin və kökün yaratdığı mədəniyyət nümunəsində yaxınlıqdan yox, uzaqlıqdan, eyniyyətdən deyil, fərqdən danışmaq bizə nə verir? Fikrimizcə, mənəviyyatımıza və əxlaqımıza tam axıra qədər hopmamış və çökməmiş, hələlik metastaz verməmiş sosialist təfəkkür tərzindən imtinanın vaxtı çoxdan çatmışdır.

Burdan belə görünməsin ki, biz Novruzunu zərdüştüklə, atəşpərəstliklə bağlayır və ya onun yarandığı tarixi bir qədər irəliyə və ya geriyyə çəkirik, xeyr. Lakin əminliklə qeyd edirik ki, zərdüştüliyin izləri də Novruzda bu və ya digər dərəcədə qorunub saxlanılır. Daha doğrusu, qədim dövrlərdə «Tur», «Tura» adlandırılan bu bayram həmişə indiki formasında olmamış, zaman keçdikcə daha da təkmilləşmiş (eyni zamanda dövrün, zamanın da izlərini özündə yaşatmış) və geniş yayılmışdır. Digər tərəfdən, odu Zərdüşt və ya atəşpərəstlər kəşf etməmiş (yaratmamış), mövcud olanı müqəddəsləşdirərək din səviyyəsinə qaldırmışlar. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, oda inam hələ tanrıçılıq dövründə də olmuş, lakin din səviyyəsinə qalxmamışdır. Tanrıçılar da oda qurban kəmiş və onu başqasına verməyi, hətta evdən çölə çıxarmağı qəbahət hesab etmişdir. Unutmaq olmaz ki, dünyanın yaranışı ilə bağlı dörd atributdan biri də oddur. Ona görə də, odla bağlı olan əski inam və inacların hamısını atəşpərəstliklə bağlamaq və ya onların adına yazmaq doğru deyil. ***Fikrimizcə, Novruz bayramının semantik strukturunda arxetipdə duran qədim türk nüvəsi ilə atəşpərəstlik-zərdüştüklük layını biri-birinə qovuşmuş halda vahid sistem olaraq araşdırmaq daha doğrudur. Belə ki, Novruz bayramı əsasən Avrasiya materikində (burya Şimali Afrikanı da aid etmək olar) fərqli etnik birlikləri, siyasi-ideoloji***

quruluşları, mədəniyyət tarixinin dünəni və bugününü, fərqli dini baxış və ideologiyaları, linvistik arelları, etnoqrafik özünəməxsusluqları bir araya gətirməklə onları vahid sosial-mədəni, milli-psixoloji modeldə birləşdirən transmilli sivilizasiya fenomenidir. Bu bayram öz ilkin köklərinə görə mifoloji düşüncə çağına – bəşəriyyətin öz yaşamını ritual-mifoloji davranış formulları əsasında gerçəkləşdirdiyi dövrə dayanır. Qədim Novruz ritual-mifoloji kompleksi daha sonralar müxtəlif dinlərə nüfuz etmiş, fərqli dini-ideoloji baxışlara qarışmışdır. Belə hesab edirik ki, Novruz bayramı tarixən mövcud olduğu transmilli məkan-zaman sistemində, əsasən, bir çox əhəmiyyətli mifoloji-dini, dini-ideoloji baxışların, dünyagörüşü sistemlərinin içərisindən keçmişdir. Ona görə də, müasir dünyada kəmiyyət və məzmun göstəricilərinə görə son dərəcə zəngin semantik struktura malik olan Azərbaycan Novruz bayramının simvolikasını, atributlar sisemini aşağıdakı mifoloji, dini sistemlərdə və dini-mifoloji dünyagörüşlərində axtarmaq məqsədəuyğundur:

1. Şamanizmin (şamançılıq dini, şaman mifoloji təsəvvürlər sisteminin) nümunəsində əski türk mifoloji-animistik dünyagörüşündə;
2. Əsas göstəricləri səviyyəsində monoteist din səviyyəsinə qalxmış və Avropa tədqiqatçılarının «tanrıçılıq» («tenqrianstvo») adlandırdıqları dinin nümunəsində türk dini-milli dünyagörüşündə;
3. Semantik mahiyyətinə görə politeizmə dayanan zərdüştiliyn nümunəsində əski Azərbaycan və İran ərazisində yaşayan etnosların qədim mifoloji-dini dünyagörüşündə;
4. Peyğəmbəri (vəhy daşıyıcısı) Musa (ə.) olan yəhudiliyin nümunəsində bu dini qəbul etmiş xəzər türklərinin dini-mifoloji dünyagörüşündə;
5. Peyğəmbəri (vəhy daşıyıcısı) İsa (ə.) olan xristan dininin nümunəsində bu dini qəbul etmiş türk xalqlarının dünyagörüşündə;
6. Peyğəmbəri (vəhy daşıyıcısı) Məhəmməd (s.) olan islam dininin nümunəsində Azərbaycan və başqa müsəlman türk xalqlarının dini dünyagörüşündə.

Maraqlıdır ki, «Novruz» bayramı ilk dəfə təqib və təzyiqlərə Azərbaycanda islamın yayıldığı dövrdə məruz qalmışdır: «Xurafat bu

bayramı uzun müddət unutturmağa çalışmış, hətta onu dördüncü xəlifənin hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlamağa cəhd etmişdir. Lakin bunun sonradan qondarıldığı şübhəsizdir. Əvvəla, müsəlman bayramları qəməri təqvimə əsaslandıqları üçün ilbəlil öz yerlərini dəyişdikləri, yəni başqa-başqa vaxtlarda, başqa-başqa fəsillərdə icra edildikləri halda, Novruz sabit bir şəkildə ancaq və ancaq yazın birinci günü qarşılır. Elə buna görə də ruhanilər güzəştə getməyə məcbur olduğundan sonra belə, bu bayramı əsil dini bayramlardan fərqləndirməyə çalışmışlar. Hətta Novruzu məsxərəyə qoymaq, hörmətdən salmaq, təhqir etmək məqsədi ilə onu «topal bayram», «şikəst bayram», yəni hərəkət edə bilməyən bayram adlandıranlar da olmuşdur» (4, 107).

Göründüyü kimi, Azərbaycanda islamın geniş yayıldığı dövrdə «Tura» bayramını qadağan etməyə cəhdlər olmuş, lakin bu bayramı qorumaq üçün ona «Novruz» adı verilmişdir. Fikrimizcə, Novruzu Məhəmməd peyğəmbər (s.) və İmam Əlinin (ə.) adına bağlayanlar bu mərasimi xilafətdən qorumağa çalışıb, Məhəmməd peyğəmbərin (s.) və eləcə də İmam Əlinin (ə.) adından sipər kimi istifadə edib onu belə adlandıırıblar. Ərəb xəlifələrindən xəlifə əl-Məmunun (813-833) göstərişi ilə Növrüz bayramı geniş surətdə qeyd edilmişdir. Lakin «892-ci ildə hakimiyyətə gələn xəlifə əl-Mötədid bu mərasimi qadağan etmişdir. Belə bir qadağanın qəbul edilməsində ortodoksal din xadimləri də müəyyən rol oynamışlar. Onların fikrincə, bayram günləri od yandırmaq, su çiləmək zərdüştçiliyin qalığı kimi qiymətləndirilirdi» (5).

Beləliklə də, hələ bolşevik təqibindən çox-çox əvvəl ərəb xilafətinin təqibinə məruz qalan «Novruz» bayramı türk dünyasından türk-müsəlman dünyasına daxil olub.

1920-ci illərin axırı və 30-cu illərin əvvəllərində min illərlə xalqın yaddaşında kök salmış “Novruz” bayramı da din pərdəsi altında yasaq edildi. ***İllər boyu küçə və meydanlarda böyük ruh yüksəkliyi ilə keçirilən bu milli bayramı xalq artıq gizli olaraq, qapalı şəraitdə, lokal bir məkanda – evində keçirməyə başladı.*** Bunu bilən dövlət məmurları evlərdə də bu tədbirin keçirilməsini qadağan etdi. Bütün qadağalara, təqib və təzyiqlər

lərə baxmayaraq, xalq əcdaddan transver edilən bu bayramın unudulmasına imkan vermədi, onu qoruyub saxlaya bildi. Başqa sözlə, ***nə bolşevik təbliğatı, nə də hüquq-mühafizə orqanlarının gördüyü tədbirlərin illərlə gəndə köklənmiş “Novruz”u yaddaşlardan birdəfəlik silə bilmədi, sadəcə bu bayramın məkanı daraldı, küçədən, meydandan çıxaraq, evlərə, ürəklərə daxil oldu.*** Lakin totalitar sovet dönəmində bəzi dərslərdə, eləcə də müxtəlif ədəbiyyatlarda “Novruz”un İslam dini ilə əlaqəsi məsələsinin cürbəcür uydurmalarla sübut etmə prosesi də dayanmadı.

1930-cu illərin sərt qadağaları, zorakı sistem «Novruz»un meydan mərasimlərini müvəqqəti zaman kəsiyində sıradan çıxarsa da, bu milli bayramı bütövlükdə yaddaşdan silə bilmədi. Əslində bu, mümkün də deyildi. Novruz bayramı xalqın qan-gen yaddaşı ilə bağlıdır. Bu bayram tarixən türk etnosunun təşəkkül və formalaşma prosesinin zəruri ünsürü, əsas tərkib materiallarından biri olduğu üçün bir xalq olaraq ümumtürk-oğuz kütləsindən diferensiasiya edən Azərbaycan xalqının etnopsixoloji yaddaşının üzvi elementidir. Başqa sözlə, Novruz qədim Azərbaycan türkünün yaddaşına kənardan gətirilməmiş, etnosun fiziki-psixoloji təcrübəsinin içindən inkişaf edərək mentalitet sisteminin zəruri, ayrılmaz struktur səviyyəsinə çevrilmişdir.

Bu cəhətdən bolşevik ideoloqları ***nəyi unudur***, yaxud ***nəyi bilmirdilər***:

– ***Novruz, sadəcə olaraq, bir bayram yox, Azərbaycan xalqının ritual-mifoloji yaddaşının funksional formulu, mifik-kosmoloji düşüncə ilə yaşayan türk etnosunun gerçəkliyə münasibətinin etnopsixoloji mexanizmidir...***

– ***Novruz bayramı əski türkün məkan-zaman haqqında bütün görüşlərinin yaddaş modeli və bu modelin funksional sistemidir...***

– ***Yaddaş hərəkətə gəlməklə etnosu yaşadır: etnos yaddaş formulları əsasında funksionallaşır – mövcudluğunu qoruyur və inkişaf etdirir...***

– ***Etnosun fiziki-mənəvi təcrübəsinin bütün aksioloji dəyərləri ilkin kökdən başlayıb, bütün dövrlər (siyasi, ideoloji, dini epoxalar) boyunca Novruza konsentrasiya olunmaqla onu akkumulyasiya mənbəyinə – etnoenergetik sistemə çevirir...***

– *Vaxtaşırı (ritmik olaraq) Novruz bayramını keçirən etnos qapalı-dövrəvi ritmlə ondan keçməklə hər dəfə özünü etnoenergetik arxetiplərlə təchiz edir...*

Əgər türk etnosu bu arxetiplərlə vaxtaşırı təchiz olanmasa idi, o, tarixin girdabından sağlam, strukturyaradıcı, dünya qurucu etnos və onun mükəmməl milli-siyasi, mədəni-tarixi paradıqları halında çıxa bilməzdi. Bayramın bu mahiyyətinə vara bilməyən bolşevik ideoloqları Novruzla mübarizə apararkən, əslində, onun özü ilə yox, Don Kixot real düşmənlər əvəzinə yel dəyirmanı ilə vuruşduğu kimi, onun dekorasiyası, bu bayramın maketi, şəkli, obrazı ilə vuruşurdular. Çünki Novruz etnopsixoloji sistemini (etnogenetik enerjini) təşkil edən funksional hərəkət arxetiplərinin əsil mövcudluq məkanı zahiri adət-ənənə yox, Azərbaycan xalqının daim canlı etnik yaddaşı idi. Bayramı, onun zahiri adət-ənənələrini yaradan və təşkil edən etnik yaddaşdakı funksional sxem idi. Bolşeviklər bayramı küçədən yığışdırsalar da, xalq öz yaddaşındakı sxem əsasında onu gizlədə, «pərdə arxasında» yenidən yaradırdı. ***Yenidən yaratma, dağılmış sistemi yenidən qurma isə Novruz bayramının funksional semantikasını təşkil edir.***

Prof. H.İsmayılov yazır ki, Novruz – dünyanın və insanın yaradılış bayramıdır. Onun epoxaları, xalqları, dinləri, qitələri əhatə edən kulturoloji-fəlsəfi əzəməti, milli böyüklüyünün əsasında varlıq aləminin yaradılışı haqqında ilkin mifoloji-kosmoqonik konsepsiya durur. Novruz özünün qlobal məkan və zaman coğrafiyasında heç vaxt ilkin yaradılış fəlsəfəsindən məhrum olmamış, dünyanın harasında, tarixin hansı dönəmində olursa-olsun, dünyanın və insanın varlığını təzələmiş, yenidən yaradaraq, yox olmaqdan qorumuşdur. Bu cəhətdən Novruz bayramı milli fəlsəfəsinə, kosmik mahiyyətinə görə insan və onun dünyasının yaradılış mexanizmidir. Cəmiyyətin dialektik hadisə kimi mövcudluğunun, inkişaf və təkamülünün üsuludur (6).

Doğrudan da, türk etnosu dəyərlərin sistemi halında Novruzda («Yeni Gündə») doğulur (yaranır), il ərzində böyüyür, «Axır Çərşənbədə» böyümənin son nöqtəsinə çataraq ölür (qapalı ritmini başa

vurur) və Novruzda «Yeni Gün» olaraq yenidən doğulur. Bu, bütün dünya xalqlarının yaşam düzəninin ilahi formuludur. Bəşər – canlılar sistemi bir ritm trayektoriyasını başa vuraraq ölür və genetik sxem əsasında yeni trayektoriyada doğulur (yaranır). ***Bəşəriyyətin mutasiyası, antidialektik törəməsi olan bolşeviklər anlamırdılar ki, onlar Novruza qarşı vuruşmaqla özləri də bilmədən «ölüb-dirilmə» ritminin qapalı trayektoriyasına daxil olmuşdular.*** Onlar «öldürür», Azərbaycan xalqı «dirildirdi». Bolşeviklərin antinovruz kompaniyasının Novruz bayramının keçirilmə ərafəsinə düşməsi bu bayramı xalqın yaddaşından silmək əvəzinə, əksinə onu aktivləşdirir, etnogenetik yaddaşın arxetiplər sistemini «işə salırdı». Onsuz da xalq köhnə ili «Axır Çərşənbədə» «öldürüb», Novruzda yenidən «dirilməli» idi. İşləri ancaq milli müqəddəs dəyərləri dağıtmaq, məhv etməkdən ibarət olan bolşeviklər «öldürmək» funksiyasını artıq öz boyunlarına götürdülər üçün Azərbaycan xalqı «ili öldürmək» işinə sərf edəcəyi enerjini də «ili diriltmək» işinə sərf edirdi. «Axına qarşı üzən» bolşeviklər varlığın ilahi dialektikasının əksinə getdiklərinin fərqi də deyildilər. Ona görə də qısa bir zaman kəsiyində tarix onlar haqqında öz «dialektik» hökmünü verdi.

Əlbəttə, bolşeviklərin antinovruz fəaliyyəti, təbii olaraq, acı nəticələrə də gətirdi. Belə ki, «Novruz»la bağlı bəzi folklor örnəklərinin toplanmaması, nəşr və tədqiq edilməməsi bir çox nümunələrin itməsinə səbəb olmuşdur. 1960-cı ildə nəşr edilən üç cildlik «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» kitabının birinci cildində cəmi bir neçə səhifə folklorla ayrılarsa da, orada «Novruz» bayramının adı belə çəkilmir. Müəlliflər qadağaları nəzərə alaraq bir iki yerdə «bahar bayramı» ifadəsi işlətməklə kifayətlənirlər. Lakin bir qədər sonra «Novruz» bayramı bəraət aldı.

1970-ci illərdən etibarən Novruz bayramı da öz bəraətini aldı və keçirilməyə başladı. Müstəqillik əldə edildikdən sonra isə Novruz milli bayram kimi rəsmi dövlət səviyyəsində hər il qeyd edilir. Ümummilli lider Heydər Əliyev çıxışlarından birində qeyd edirdi ki, «müstəqil Azərbaycan Respublikasında Novruz bayramı ilbəl geniş vüsət alır, bizim qədim, əziz bayramımız kimi ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında özünə

layiq yer tutur və insanlara ruh verir, onları sevindirir, şadlandırır. Bu bayram günündə xalqımız Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin, milli azadlığının nə qədər qiymətli, hər bir şəxs üçün tarixi əhəmiyyətli bir hadisə olduğunu daha da dərinlən dərk edir. ona görə də bu bayram indii artıq Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin və milli azadlığının rəmzidir».

İdeoloji əsasları keçən əsrin 20-ci illərindən qoyulan və 30-cu illərdə amansız qanlı metodlarla işləyən milli-mənəvi dəyərlərin repressiya maşını Azərbaycan etnik-mədəni sistemində, onun əsasını təşkil edən milli-mənəvi dəyərlərə, o cümlədən Novruz bayramına son dərəcə ağır və bir çox hallarda sağalmaz yaralar vursa da, Novruz bayramının və bütövlükdə etnik-milli sistemin nüvəsi salamat qaldı. Bolşeviklər Novruz bayramının nüvəsinə nüfuz etmək üçün hansı metodlarla əl atsalar da, faydası olmadı. Bunun səbəbi bolşeviklərin gücsüzlüyündə yox, Novruz bayramının etnik nüvəsinin gücündə idi. Bolşeviklər anlamırdılar ki, bu nüvənin energetik qaynaqları bəşəriyyətin başlanğıcına dayanır və Novruz bayramı tarixin aramsız epoxal hücumlarına, dini-ideoloji basqılarına qarşı məhz nüvənin fövqəlgücü hesabına durmuşdur. Bu nüvə Novruz bayramını XX əsrə mükəmməl və dinamik sistem kimi daxil etdi və minilləri əhatə edən Novruz Tarixində özlərinin, sadəcə olaraq, növbəti mərhələ olduğunu anlamayan bolşeviklər həmin tarixin dialektikasına uyğun olaraq məğlubiyyətə düşər oldular.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. «Sovet Naxçıvanı» qəzeti. 1989, 17 fevral
2. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, cild, B., 2002
3. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi, B., 1998
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild, B., 2004
5. İmanquliyev A. Novruz Şərqi ölkələrində, «Ədəbiyyat qəzeti», 2009, 9 oktyabr, № 38 (3685).
6. İsmayılov H. Novruz – milli yaradılış və birlik bayramı. «Azərbaycan» qəz., 19 mart 2010.

YENİ GÜN/NOVRUZ BAYRAMININ SOSIAL-İQTİSADI və FƏLSƏFİ TƏMƏLİ

a. Giriş

Ümumi qənaətə görə yer kürəsinin şimal yarımkürəsində qutlanan Yaz bayramı dəyişik adlarla tarixin ən qədim zamanlarından bu günə qədər varlığını qorumuş, zamanla həm mifoloji, həm dini, həm də sosial təbəqələşməyə məruz qalmışdır. Çin səddindən Ardiatik dənizinə qədər, Sibir və Altay-Sayan dağlarından Balkanlara qədər, daha sonralar ərəb yarımadasından Afrikaya qədər geniş bir ərazidə 21 mart yeni il yaz bayramı şəklində keçirilmişdir. Bu bayramı türk xalqlarının həmən həmən hamısı qutlamaqda olsa da oxşar və fərqli cəhətlərlə ortaya zəngin bir Yeni Gün/Novruz bayramı çıxmışdır.

Yeni Gün/Novruz bayramı Hun dönəmindən, Göytürk zamanından üzü bəri qutlanmış, Sivas hökmdarı Qazı Burhanəddin, Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən, Səfəvi Türkmən Dövlətinin qurucusu Şah İsmayıl Səfəvi, Osmanlılarda Sultan I. Əhməd və Sultan 4. Murad kimi hökmdarlar, Türkiyə cümhuriyyətinin qurucusu böyük dövlət adamı Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və bayram kimi qeyd olunmuşdur. Bu bayram bəzi siyasi və ideoloji səbəblərdən qısa kəsintilərə məruz qalsa da türk dünyasının hər yerində qeyd olunmuş, 2010-cu ildən etibarən Yeni Gün/Novruz beynəlxalq bayram statusu qazanmışdır.

Ədəbiyyatımıza “novruziyyə” və ya “bahariyyə” adı ilə bilinən şeirlər gətirən, musiqimizdə 20 çox muğama/makama adını verən Yeni Gün/Novruz, insanları birləşdirən, bir-birinə bağlayan, təbitə olduğu qədər cəmiyyətə də oyanış gətirən insanlığın yaşı qədər qədim olan bayramdır. Yeni Gün/Novruz bayramı haqqında çox sayıda məqalə, kitab yazılsa da, yaz bayramı adətləri, yeməklər, oyunlar, bəzi rituallar geniş şəkildə araşdırılsa da **mövsümlük təqvim bayramı üçün səciyyəvi olan sosial-iqti-**

sadi və fəlsəfi təməl ihmal edilmiş, bayramın əsas məsələsi olan sosial-iqtisadi, fəlsəfi, astraromik bazası öyrənilməmişdir.

1. Sosial-İqtisadi Təmali

Hər bir millətin uzun illərdən bəri qutladığı bayramlar tarixi günlərlə və ya mövsümlərlə bağlı olur. Türk dünyasının hər yerində və daha geniş mənada şimal yarım kürədə yaşayan xalqlarda keçirilən Yeni Gün/Novruz bayramı təqvim xarakterli olub sosial-iqtisadi təməli maldarlığa və əkinçiliyə bağlanan ən əski bayramdır. O halda Yeni Gün/Novruz bayramının **təqvim və iqtisadi tərəflərini bayramın iki təməl ünsürü** olaraq görmək lazımdır. Yeni Gün/Novruz bayramının təqvim xarakterinə az-çox toxunulsa da onun sosial-iqtisadi təməli araşdırılmamış qalmışdır. Ona görə də bu bahar bayramından yazanların çoxu ona qurma (süni) bir qılıf tapmağa çalışmış, **Yeni Gün/Novruz bayramını Kəyumərsin, Cəmşidin, dəmirçi Kavənin adına bağlamağa çalışmış nəticədə Cin səddindən Balkanlara, Uzaq Sibirdən Adriatik dənizinə qədər geniş bir ərazidə və müxtəlif xalqlarda qutlanan bir bayramı etnik və qismən də dini bir müstəvi üzərinə gətirməyə çalışmışlar.** Sadə məntiq də gecə ilə gündüzün bərabərliyi günü olan 21 martı, bəzi yerlərdə səkkiz gün, bəzi yerlərdə iki həftə, bəzi yerlərdə də bir ay öncə qutlanan (Azərbaycanda çərşənbə adı ilə son zamanlarda modaya minmiş qutlamalar¹) **müxtəlif əyləncələrlə, rituallarla müşahidə olunan mürəkkəb işarəli bu yaz bayramını bir dinə, bir məzəbə, bir millətə bağlamağın, hələ bir şəxsin adına mal etməyin mümkün olmadığını göstərir.**

---

¹ Şimal yarım kürəsində keçirilən Yeni Gün/Novruz bayramı haqqında qaynaqlara baxdıqda heç bir türk xalqında çərşənbə adı ilə Novruz öncəsi 4 və ya 7 bayram keçirilməsinə rast gəlmədik. Əslində çərşənbə həftənin üçüncü günüdür. Ancaq nədənsə Azərbaycanda çərşənbələri ikinci gün keçirirlər. Azərbaycanda yaxın keçmişdə ilaxır çərşənbə adıyla keçirilən Yeni Gün/Novruz öncəsi bir qutlama olmuşdur. Ondan da öncə qara çərşənbə keçirilmiş, qəbir üstünə ziyarətlər edilməklə doğmalar və yaxınlar xatırlanmışdır. Bu bir növü atalar kultunun yaşadılmasıdır. Son zamanlarda isə radio-televizorların köməyi ilə 4 ünsürü simvollaşdıran 4 çərşənbə keçirmək moda halını almışdır. Bu çərşənbələr haqqında o qədər çox yazılır və danışılır ki, sanki Novruz bayramı deyil, çərşənbə bayramı keçiririk.

Folklor qanununa görə bir hadisə və ya tarixi olay, bayram və ya qəhrəmanlar daha əvvəllər və ya sonralar məşhur olan hadisə, olay, bayram və qəhrəmanın ətrafında təmərküzləşir, bütün struktur vahidlər yeni dəyərin yayılmasına xidmət edir. Necə ki, zamanla türk qəhrəmanları İran ənənəsindən alınan Rüstəm, türk padşahları İsgəndər, türk gözəlləri Leyliyə, aşiqləri Məcnuna bənzədildiyi kimi, Koroğlu ilə bağlı daha əski hadisə və olaylar da zamanla Cəlililər hadisəsinə münəcər edilmiş, ortaya tarixi Koroğlu çıxmışdır. Tarixi qaynaqlara görə maldarlıqla məşğul olan qonar-köçər türklər tərəfindən Hun zamanından (sözlü qaynaqlara görə ilk türkün yaranışından) bayram edilən Yengi Kün (Yeni Gün) mövsümlük bayramı əkinçiliklə məşğul olan oturaq xalqların (iranlılar, soğdlar, toharlar, buluclar, əfqanlar, taciklər və s.) qeyd etdiyi Novruz Bayramı ətrafında cəmləşmiş, Novruz qismən də olsa dəyişik fonetik varyantlarda ümumiləşmiş ada çevrilmişdir.² Bu, bir tərəfdən hər iki bayramın təməlində duran sosial-iqtisadi gerçəkliyin eyni fəsildə qutlanmasıdır, digər tərəfdən türklərin zamanla maldar təsərrüfatla bərabər əkinçi təsərrüfat sistemində keçmələrinin nəticəsidir. Təbii ki, burada kültür alış-verişinin də rolunu qeyd etmək lazımdır.

Tarixi-coğrafi Fin məktəbindən fərqli olaraq müasir araşdırma bir çox folklor olaylarının tək köklü (monygenesis) olmayıb, əksinə çox köklü (polygenesis) olduğu fikrində müttəfiqdir. İnsan zəkasının oxşar tarixi, coğrafi, fiziki, psixoloji, sosial şəraitlərdə bir-birinə bənzər, oxşar fikirlərə, nəticələrə gəlib çıxması təbiidir. Ən ümumi xətləri ilə günəş, ay, yağış, tufan, təbiətin canlanması qarşısında insanların bənzər düşüncələrə gəlməsi mümkündür. Təbiətin oyanması, bir başqa sözlə ölümdən sonra dirilmə həm maldarlıqda, həm də əkinçilikdə gecə ilə gündüzün bahar bərabərliyinin - 21 mart gününün - seçilməsi təqvimin bu tarixdən başlaması, sadəcə olaraq qışlaqdan yaylağa köç, ilk dənin əkilməsi olmayıb

---

² Bu söz qədim farsçada *nava*=yeni + *rəzanəh*=gün/gün işığı olub, mənası “yeni gün/gün işığı” deməkdir. Yeni farsçada eyni mənada işlədilən *newruz* (*new*=yeni + *ruz*=gün) kəliməsi (http://www.iranchamber.com/culture/articles/norooz_iranian_new_year.php) zamanla bəzi səbəblərdən ortaq bir termin kimi qəbul edilmişdir.

həm də ilin başlanğıcı kimi düşünülmüşdür. Ona görə 12 heyvanlı türk təqvimində də ilin başlanğıcı 21 mart hesab edilmişdir. 21 mart günü günəş koç bürcünə girməklə bir dövrə tamamlanıb yeni bir dövrə başlayır. İki periodlu il bərabər şəkildə altı ay qış - 21 sentyabr 21 mart -, altı ay da yay - 21 mart 21 sentyabr - olmaq üzərə bölünmüşdür. Cənub yarım kürə-sində isti iqlimdə yaşayan xalqlar, o cümlədən ərəblər yeni ili gecə ilə gündüzün payız bərabərliyi günü 21 sentyabrda bayram etmişlər.

12 heyvanlı türk təqvimində yeni ilin, yeni başlanğıcın gecə ilə gündüzün yaz ekinoksu günündə 21 martda qeyd edilməsi (bəzi bölgələrdə iyun ayı – gündüzün ən uzun olduğu gün.) yeni doğuşun, yeni meydana gəlmənin başlanğıcı olaraq qəbul edilmiş və bu qutlama ictimai bir dəyər qazanaraq hər il müqəddəs hesab edilməklə və qeyd olunmaqla başlanğıcı təkrarlamış və türklər bununla öz yaranma və yenilənmə obrazlarını reallaşdırmışlar. Ekinoks dünyanın Günəşlə işıqlandırılması olub Günəş işıqlarının ekvatora dik gəldiyi və gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi gündür. Şimal və cənub qütbü eyni anda gün doğumu xəttində olduğundan Günəş hər iki yarımkürə arasında bərabər işıq saçıır. Təbiətdəki bu fiziki dəyişiklik Günəşin qoç bürcünə girdiyi gün baş verir. Əcdadlarımız bu dəyişikliyi müşahidə etdiklərindən 12 heyvanlı təqvimlərinin başlanğıcını da bu gündən hesablamağa başlamışlar. Bundan başqa Səlcuqlu sultanı Məlikşahın Cəlali təqvimində də il 21 martda qutlanmış, 21 martı Kaşqarlı Mahmud da “Divanü Lugati’t Türk” əsərində baharın gəlişi kimi anımsamışdır.

Zor keçən qışın bitməsi, yazın başlaması təbiət ananın dirilməsi çiçəklərin, bitkilərin oyanması, mal-qaranın balalaması dövrünün başlaması, qısacası bolluğun gəlməsi yeni bir ilin gəlməsi kimi yorumlanmışdır. Heyvanların dölləmə, taxılın, arpanın cücərmə dövrü olaraq bilinən mart və ya soyuq bölgələrdə iyun təbiətin də canlanması, otların yaşıllaşması, təbiətin oyanışı olaraq bilindiği üçündür ki, heyvan bəsləyən və əkinçiliklə məşğul olan türklər və şimal yarımkürəsində yaşayan başqa xalqlar tərəfindən ekinoks günü ilin başlanğıcı kimi qeyd olunmuşdur.

Şimal yarım kürəsində soyuq iqlim şəraitində yaşayan xalqlarda Yeni Gün bayramı heyvanların qışda qışlaqda qalmasının sonu, otların da cücərməsi ilə qonar-köçərlərin mal-qaranı yaylağa köçürməsinin, oturaq xalqlarda isə ilk dənin qarın altından çıxmasının, arpanın əkilməsinin başlanğıcıdır.

Tang dövründən bəhs edən Hoyilin, heyvan paltarı geymiş kəslərin əski ili yola salıb, yeni ili qarşılamalarından xəbər verir.³ Böyük bir ehtimaldır ki, bu heyvanlar qışı və yazı işarələmək üzrə qruplaşdırılmışdır. Bu isə Novruzun oyunlu ritual xarakterli bir şənlik olduğunu təsdiq edər. Qaziantəpdə Mart Qızı oyunu da qışın ölməsini, yazın gəlməsini - təbiətin dirilməsini işarələr. Bu səbəblədir ki, qonar-köçər türklərin çoxunda Yeni Gün/Novruz, qışladan yaylaya köçmə günü kimi qeyd olunur.⁴ Orta Asiya, Qafqaz, Azərbaycan və Anadolu türklərində qızların aktiv iştirakı ilə keçirilən əyləncə xarakterli oyunlar – Haxışta, Halay, Küfdibi və s. əslində artımı simvolizə etmişdir.

Zamanla yaz təqvim miqləri Orta və Ön Asiya türk xalqlarında Novruz adı altında toplanmış və yeni ilin qeyd olunması Novruz çərçivəsində düşünülmüşdür. Ancaq bir çox türk xalqının Novruz sözünü bilmədiyini də demək lazımdır. Məsələn, Novruza qaqauzlar Baba Marta və ya İlyaz Yortusu, qaxaxlar Ulistin Ulı Künü, çuvaşlar Nartukan və ya Nurıs, altaylılar Cılqayak, xakaslar Çılpazı/Cılqayak, yakutlar Isıah, qırğızlar Cıl Ayrımı veya Oroz-dama deyirlər. Monqol və buryatların yaz bayramını Çağan adı altında qeyd etdikləri bilinir. Bəzi türk xalqları da Novruz sözündən türkcə terminlə paralel şəkildə istifadə edirlər. Məsələn, özbəklər Yeni Kün və Nooruzu Sultan, başqırdlar İrte Yaz və Navruz, uyuğurlar Yeni Gün və Noruz, Krım tatarları Gündönümü və Navrez, noqaylar Sabantoy və Navruz, karaçay-balkarlar Qollu, Saban Toy və Navruz, Anadolu türkləri Mart Dokuzu və ya Nevruz. Türk xalqlarında yaz bayramının

³ Sagalaev A.M., Oktyabrskaya İ.V., Traditsionnoe mirovozrenie tyurkov Yujnoy Sibiri. Znak i ritual, Novosibirsk, 1990, s.134.

⁴ Bayat F., Türk mitolojik sistemi. Ontolojik ve epistemolojik bağlamda türk mitolojisi C.1. İstanbul, 2007, s.98-106

ən az iyirmi beş dəyişik adı qeyd olunmuşdur. Azərbaycan türkləri və tatarlar yalnız Novruz/Nevruz sözündən istifadə edirlər. Ancaq Azərbaycan xalq arasında Novruz sözü o qədər də çox işlənmişdir. Daha çox İl başı bayramı, yaz bayramı, il təhvil və s. deyir, az halda Novruz sözündən istifadə edirlər.

Qonar-köçər həyatı və psixologiyasıyla əlaqədar olan Yeni Gün/Novruz bayramının etnografik baxımdan ən əhəmiyyətli tərkib qismi **sayaçı** və ya **saya** bayramıdır. Sibir, Azərbaycan, Orta Asiya, Anadolu, Qərbi Trakya da məşhur olan saya bayramı heyvandarlığın qoruyucusu olan Saya ruhundan bolluq, mal-qaranın artımını istəməkdir. Yaz bayramının əslində süd bayramı olmasını saya mərasiminin türk-monqol xalqlarında geniş yayılması da sübut edir. Necə ki, D. Banzarov da monqolların heyvandarlıq qoruyucusu olan Dzaya adında iyəyə hörmət etdiklərini və ona yalvardıqlarını yazır.⁵ Bu ruhun şorlarda və sagaylarda **çayaçı**, Koybollarda **tayaçı**, Altaylılarda **zaya**, Yakutlarda **ayaatçı** varyantlarında mövcud olması **Saya/Zaya/Dzaya** adında ev heyvanlarının balalmasını qoruyan bir iyənin varlığından xəbər verir.

Əsasən qoyunların qoç qatımı, heyvanların dölləməsiylə bağlı olan və çobanların aktiv iştirakıyla keçirilən sayaçı mərasimləri əski türklərin təbiəti mənimsəmələrinin bir nümunəsidir. Sayaçı əski çağlarda iqtisadiyyatı qoyunçuluğa dayanan qonar-köçər xalqın müəyyən bir zamanda təşkil etdiyi bayram olub artımın, törəmənin, qısacası yenidən dirilmənin bayramı idi. Sayaçı mərasimləri Yeni Gün/Novruz bayramından əvvəl başlar və çobanların fəal iştirakıyla qeyd olunardı:

*Salameleyk, say bəylər
Bir-birindən yey bəylər
Saya gəldi gördünüz
Salam verdi aldınız
Alnı təpəl quzunu
Sayacıya verdiniz.*

⁵ Banzarov D., Sobranie soçineniy, M., 1955, s.87.

*Səfa olsun yurdunuz
Ulamasın qurdunuz
Ac getsin avanınız
Tox gəlsin çobanınız.*⁶

Bu sayaçı türküsündən də görüldüyü kimi Saya heyvanları qoruyan ruhun adıdır. Azərbaycanda keçirilən **sayaçı** mərasiminə bənzər bir mərasim Anadolunun Qars, Ərzurum, İğdır bölgələrində keçirilən **saya kutluğu** bayramıdır. Dölün bol olması üçün özəl seçilən qoçların buynuzuna rəngarəng iplər bağlanır və qoyuna qatılırlar. Azərbaycanda və Anadolunun şərqində keçirilən saya bayramı Türkmənistanda **sayal**, Altay-Sayan türklərində və yakutlarda **sağalan** (süd bayramı) və ya **şağan** adı ilə bilinən yaz şənliyi olaraq mövcuddur. Tuvalılarda və xakaslarda **şaqaa** adı ilə bilinən bu ritual mal-qaranın qışdan salamat çıxıb yaza girmələri münasibəti ilə keçirilir. Əsasən qoyunların quzulaması ilə çoban paltarı geyən adamların saya sözləri oxuduğu, saya türküləri söylədiyi və bunu bir mərasim şəklində keçirdikləri bilinir. Güney Doğu Anadoluda keçirdiyimiz sahə araşdırmasında sayaçıların özlərini çobanlıqın piri olan Hz. Musaya bağladıklarını öyrəndik. Təbii ki, sayaçıların pirinin Hz. Musa olması türklərin İslam dinini qəbul etmələrindən sonrakı hadisədir. Sayaçı mərasimlərinin keçirilməsində məqsəd təbiətin oyanması, qoyunların quzulaması baxımından yeni bir dövrə girildiyini izah etmək, xalqa bolluq və bərəkət arzulamaktır, çünki xalqın da dediyi kimi “qoyunlu-quzulu evlər qurulu yaya bənzər.”

Altaylılar yazda **Yayıki** qaldırma adıyla bilinən heyvandarlıqla bağlı mərasim keçirir, bu mərasimdə davarların və madyanların sağılan ilk südüylə yarmanın qarışdırılmasından sıyıq deyilən yemək hazırlayırlar.⁷ Bu eynilə Yakutlardakı **İsiah** mərasimi kimi olub, Azərbaycanda, Anadoluda və Orta Asiyadakı sayaçı mərasiminə çox bənzəməkdədir. Adları keçən bütün mərasimlərdə yeni ilin bərəkətli, bol olması istənilir və qonar-köçər

⁶ Axundov Ə., Azərbaycan folkloru antologiyası, 1. Kitap. B., 1968, s.15.

⁷ Anoxin A.V., Materialı po şamanstvu u altaytsev, Leningrad, 1924

həyatını simvollaşdıran süd bayramının əsas simvolik faktına çevrilir. Qonar-köçər türklərdə (həm də monqol-buryatlarda) süd ağılıq, təmizlik və həyat verici mənası ilə doğan təbiəti işarələr. **Sa** kökündən gələn və sağmaq, bu səbəbdən ilk süd bayramı mənasını verən bu mərasim Yeni Günün başladığını xəbər verən əhəmiyyətli bir ünsürdür.

Sayacı bayramı Anadoluda **Cemel** mərasimi şəklində qalmışdır. Hətta bu mərasimi idarə edənlərdən birinin sayacı başı adlanması Cemel mərasiminin saya oyunun Qars, İğdır bölgələrindəki bir başqa variantı olduğunu sübut edir.

Qaraçay-balkarlar mart ayının ortalarında keçirdikləri bahar bayramına **Qollu** deyirlər. Bayramın son günü ataların ruhu yad edilir və “Oyra Qollu” misralarıyla başlayan və xorla oxunan mahnı ifa edilir. Aydın olduğu kimi **Qollu**, yazın gəlişini bildiren qoruyucu ruh olub daha çox məhsul himayəçisi kimi şəkillənmişdir. Necə ki, M.Curtubaev də **qollu** sözünün atəş, şimşək, işıq mənasını verən < **kol~kul** kökündən və **lu** şəkilçisindən törədiyini, sözün atəşə sahib olan adam mənasını verdiyini söyləyir.⁸ Türk ləhcələrində **r > l** səs dəyişməsi nəticəsində bu söz Azərbaycan və Anadolu türklərində köz şəklində qaraçay-balkarlarda isə kol/qol şəklindədir.

Qaraçay-balkarların Qollu adlı mifoloji varlığına (və Bahar bayramına) skif-saka mifologiyasında skiflərin atası olaraq qəbul edilən Targitayın oğlu Kolaksay hadisəsində rast gəlirik. Bu iki mifoloji fakt bir-birinə çox bənzəyir və hər ikisi də bahar bayramıyla əlaqədardırlar. Skiflər, ilk ataları kimi gördükləri Kolaksayın doğumunu və atəş ruhuyla evlənməsini gecə ilə gündüzün bərabər olduğu 22 martda qeyd edərtilər.⁹ Kolaksay adı da **qol-ax-say** tərkiblərindən meydana gəlmişdir və atəş mənasını verən qol kökü bu adda açıqca görülür. Digər tərəfdən skiflərin və qaraçay-balkarların Qollu və Kolaksay bayramını mart ayında keçirmələri heyvandarlığın bu bayramın mənşəyində dayandığını, ancaq

⁸ Curtubaev M.Ç., Drevnie verovaniya balkartsev i karaçayevtsev, Nalçik, 1991, s.146.

⁹ Rayevskiy D.S., Oçerki ideologi skifo-sarmatskih plemyon. M., 1977, s.113.

zamanla əkinçilik elementlərinin də bayrama qatıldığını bir dəfə daha sübut edir.¹⁰

Ancaq türklərin zamanla oturaq həyata keçmələri ilə Yeni Gün Bayramı ilk tarla işinin başlaması, ilk buğdanın cücərməsi və bununla bağlı öküzün önə çıxması görülür. Necə ki, bu günkü halıyla Yeni Gün, Azərbaycanda, qaraçay-balkarlarda, özbəklərdə, qırğızlarda, qazaxlarda, türkmənlərdə, Dobruca türklərində və s. holavar mahnıları, öküzün bəzənməsi, tarlada ilk şumun edilməsi və s. türklərin oturaqlaşdıqdan sonra Yeni Gün/Novruz bayramına gətirdikləri yeniliklərdən - əkinçilik kultundan xəbər verir.

Qaraçay-balkarları Qollu ritualı kimi holavar da əkinçi mədəniyyətin Yeni Gün/Novruz bayramının tərkib qisminə çevrilmişdir. Əkinçiliklə əlaqəli bütün mərasimləri xalq holavar mərasimlərində qorumuşdur:

*Qaşqa kəlim boz, ala
Tarlaya saldı yola
Tək öküzlə iş aşmaz
Öküz gərək cüt ola.*

*Öküzlər qoşa getdi
İşlədi coşa getdi
İl uzunlu çalışdım
Zəhmətim boşa getdi.¹¹*

2. Fəlsəfi Bazası

Kosmosun yenilənməsi dairəvi mifoloji zaman anlayışı fikrini doğurur. Bu düşüncəyə görə zaman dönüb dolaşır öz oxu ətrafında fırlanır. Yeni Gün/Novruz bayramında keçirilən rituallar təkrarlanan zaman kodu ilə yenilənməni, ölən və dirilən təbiət kultu şəklində təqdim

---

¹⁰ Bayat F., Bazı iskit/saka kelimələrinin etimolojisi üzərinə. Karadeniz araştırmaları, sayı 7, Güz, 2005, s.4-5.

¹¹ Vəliyev V., Azərbaycan folkloru, B., 1985, s.116

edir. Real zaman düzxətli bir çizgide axır, hər şey yaranır və geri dönüşü olmayan bir şəkildə ölüb gedir. Yeni Gün/Novruz, etnosun əbədi yaşamasını dairəvi mifoloji zaman qavramı ilə simvollaşdırır; yoxsa fərdlərin geriye dönüşü olmayan ölümlə tanışmaları qaçınılmazdır. Ölən, ancaq yenidən dirilən təbiət kultu isə ölüm fikrini yenidən doğumla əvəzləyir. Burada bir tərəfdə dairəvi mifoloji zaman, digər tərəfdə düzxətli tarixi zaman hakimdir. Yeni Gün/Novruz qutlamaları etnosun yaddaşını təzələyir, fərdlərin ölümü, dünyanın əbədiliyi fikri ilə ziddiyyət yaratmır, əksinə etnosun və dünyanın ədədiliyini isbat edir.

Dünyanın sonu haqqındaki miflər və rituallar hər il keçirilən Yeni Gün/Novruz mərasimiylə yeni bir başlanğıcı işarələr vəziyyətə gətirilir və insanlıq bu bu təqvim bayramıyla köhnələn dünyanı yenilədiyini düşünür. Xalqın Yeni Günü/Novruzunu qeyd etməsi ayrı bir xüsusiyyət qazanmasına baxmayaraq bütün hallarda simvolik olaraq dünyanın yenidən yaradılışını ehtiva edir. Zamanla bu simvol yeni faktlarla və elementlərlə təchiz edilmiş olsa da əsas işarə - köhnəlmiş dünyanı yeniləmə - dəyişməz olaraq qalır. Türk mədəniyyətinin tərkib qisimini meydana gətirən bu simvolik bayram əskidən bəri mövcud olan birlik, bərabərlik, bərəkət, sevgi və həmrəylik düşüncəsini gücləndirmiş və zamanla sözlü mədəniyyət mühitində bunlara əlavə mənalar da qazandırmışdır.

Bütün vəziyyətlərdə türk mifoloji düşüncəsində Yeni Gün/Novruz, dirilişin, yenidən doğuşun simvoludur. Bu baxımdan Yeni Gün və ya bu gündü adıyla Novruz, kozmogonik miflərin bir parçasıdır, deyə bilərik, çünki dünyanın yenilənməsi hər il qutlanan Bahar bayramıyla reallaşdırılmışdır. Dünyanın sonu haqqındaki miflər və rituallar hər il keçirilən Yeni Gün/Novruz mərasimiylə yeni bir başlanğıcı işarələr vəziyyətə gətirilir və insanlıq bununla köhnələn, yaşlanan dünyanı yenilədiyini düşünür. Köhnə illə yeni ilin sərhəddi dünyanın xaosa yaxınlaşdığı dövr olaraq bilinir ki, ictimai səviyyədə statusların yerlərinin dəyişməsi, əslində xaosu önləmək məqsədi daşıyır. Hər bir ictimai ritual kosmik mifin “ictimai oxunuşudur” və bu vəziyyətdə status dəyişmə kosmik nizamin qorunması

mənasını verir. Xalqların Novruz bayramını qeyd etmələri xaosun sınırlarına yaxınlaşan dünyanın qurtarılmasını və yenidən yaradılmasını ehtiva etdir.

Yeni Gün/Novruz bayramının fəlsəfi bazasında öldükdən sonra dirilmək durur. Zamanla insanlar qışı xəstəlik, dərd, bəla, müşkül, çətinlik və ümumiyyətlə ölüm olaraq qəbul etmiş, Novruzu yeni günə girmək, müşküldən, çilədən xilas olmaq mənasında qışın ziddi olaraq mənimsəmişlər. Bu səbəblə də insanlar qışı qırx gün davam edən böyük çilə (20 dekabr-30 yanvar) və iyirmi gün davam edən kiçik çilə (1 fevral-20 fevral) olaraq iki qisimə ayırmışlar. Fəlsəfi mənada Yeni Gün/Novruz çilədən çıxma, dərdlərdən xilas olmadır. Bərabər şəkildə ölənlərin təbiəti kiçik çilədən həmişə sonra dirilməyə çalışan insanlar 21 marta qədərki Bozayda müxtəlif ritual tədbirlər, əyləncələr keçirməklə yaşlanmış, qış yuxusuna getmiş dünyanı oyatmağı, yenilənməyi düşünürlər. Yeni Gün/Novruz bayramının hər il qutlanması yaşlanan, ölənlərin təbiəti yenidən dirilməklə həm də etnosun əbədiyi düşüncəsini önə çəkmiş olur. Yeni Gün/Novruz bayramı sadəcə fərdlərin deyil, millətin dirçəlişi, yenilənməsi olduğundan bərabərlik, birlik bayramıdır. Oyanan təbiət ana insanların və heyvanların, quşların və balıqların ruzisini gətirməklə Yeni Gün/Novruzu bolluq, bərəkət, artım bayramına çevirir.

Yeni Gün/Novruz bayramını keçirənlər təbiətdəki bərabərlik kodunu cəmiyyət müstəvisi üzərinə gətirilməklə ona sosial bir anlam vermişdir. Fəlsəfi olaraq **gecə ilə gündüzün bərabərliyi sosial bərabərlik, sosial nizam kimi təbiətdən cəmiyyətə daşınmış, sosial tarazlıq bərpa edilmişdir.**

3. Əyləncə Karnaval Xarakteri

Yeni Gün/Novruz bayramının əskidən bəri əyləncə, bir növü karnaval havasında keçirilməsini Çin qaynaqları, Birününin əsərləri və Ömər Xəyyamın “Novruznamə”si dönə-dönə qeyd etmişdir. Biruni və Ömər Xəyyam bu bayrama İran havası verməyə çalışsalar da islamiyyətdən

öncəki bir çox adətləri yazıya keçirməklə böyük xidmət göstərmişlər. Kəndir oyunu, heyvan maskalı oyunçular, güləş, pəhlivanların göstəriləri, zorbazların güc göstəriləri, qılinc oynatma, at yarışları, cirit oyunları, bürü qapma, qoç döyüşdürmə və s. bir həftə və ya daha öncə başlayan Yeni Gün/Novruz bayramının türklərə məxsus karnaval xarakterindən xəbər verir. Bunlardan bir çoxu (qılinc oynatma, ox atma, cirit və s.) indiki vaxtda yavaş yavaş unudulmaqdadır. Sadəcə Azərbaycan və Anadoluda deyil, bütün Orta Asiyada Kosa Kosa, muncuk atdı, bacı bacı, vəsfi-hal, ərəb, piyaret oyunu və s. kimi karnaval və əyləncə xarakterli oyunlar keçirilir. Azərbaycanda bu bayramın geniş tamaşaçı kütləsiylə keçirilən Kosa Kosa oyunu karnaval tamaşalarının zirvəsi sayılır.

Kosa Kosa oyunu daha əvvəlki dövrlərdə digər Türk xalqlarında da görülür. Bu gün belə şərq Anadoluda Kosa Kosa adlı oyunun oynanıldığı bilinir. Ayrıca Tang dövründən bəhs edən Hoyilin, heyvan paltarı geymiş insanların əski ili yola salıb, yeni ili qarşılamlarından xəbər verir.¹² Böyük bir ehtimaldır ki, bu heyvanlar qışı və yazı işarələmək üzrə qruplaşdırılmışdır. Bu isə Yeni Günün/Novruzun oyunlu ritual xarakterli bir şənlik olduğunu təsdiq edir. Qaziantəpdə Mart Qızı oyunu da qışın ölməsini, yazın gəlməsini qısacası, təbiətin dirilməsini işarələr. Oyunda Sultan Nevruz adlı bahar qızının qışla savaşı, onu yenməsi, yeni bir ilin başlanması kimi mənə qazanır. Heyvan maskalı oyunların çoxu qışladan yaylaya köçü simvollaşdırır. Bu səbəblədir ki, qonar-köçər türklərin çoxunda Novruz, qışladan yaylaya çıxma olaraq da qeyd olunur.¹³

V.İonovun¹⁴ Yakut bahar bayramı haqqında verdiyi məlumatlar Yeni Gün türk təqvim bayramının bütün türk boylarında əskidən bəri qeyd olunduğunu isbatlar. Bu elm adamına görə, əski zamanlarda bahar ayında yeni ilin qeyd olunmasında iki gənc tapıb onlardan birinə ağ ayğır dərisin-

---

¹² Sagalaev A.M., Oktyabrskaya İ.V., Traditsionnoe mirovozrenie tyurkov yujnoy Sibiri. Znak i ritual, Novosibirsk, 1990, s.134.

¹³ Bayat F., Türk mitolojik sistemi. Ontolojik ve epistemolojik bağlamda türk mitolojisi C.1. İstanbul, 2007, s.98-106

¹⁴ Sagalaev A.M., Oktyabrskaya İ.V., Göst. əsəri, s.127-128.

dən paltar, digərinə də qəhvəyi və ya qara rəngli ayğır dərisindən paltar geydirərlər. Birinci gənc **ayrı oğlu**• olaraq adlandırılır və yeni ilin qoruyucu ruhunu işarələr. İkinci gənc **abaası oğlu**•• adlanır və əski ilin sahibinin ruhunu işarələr. Onları bir-biri ilə yarışmağa məcbur edirlər. Bu mübarizə birincilik üçün və ya süd aşına sahib olmaq üçün edilir. Yarışda üstün tərəf olan ayırı oğluna ətlə birlikdə kımız verilir. Bunun arxasınca iki gənc qaçış yarışı edirlər. Birinci, açıq dəri gənc, yəni ayırı oğlu qalib gəlməlidir ki, baharın gəlişi bilinsin. Sonra at yarışı təşkil edilir. Ayırı oğlu olaraq qəbul edilən gənc, ağ ata minər, abaası oğlu isə qəhvəyi rəngli ata minər. Hər iki gənc təyin olunan evə birinci olaraq girməyə çalışırlar. Əgər evə ayırı oğlu birinci girsə gələcək il ev sahibi üçün bərəkətli, evə abaası oğlu birinci girsə il bədbəxtliklə dolu olacaq mənasını verir. Xalq bu üç mərhələli müsabiqəni böyük diqqətlə izləyir və yarış karnaval havasında keçirilir.

Qışı qovmaq məqsədiylə təşkil edilən əyləncə xarakterli oyunlardan biri də Uyğurların Qaplan oyunuyla Arqımaq oyunu adını verdikləri karnaval tipli tamaşadır. Bu oyunlar heyvan maskası taxılaraq oynanılır. Geniş xalq kütləsinin iştirakı ilə oynanan bu oyunların mənası da qışı qovmaq, baharı qarşılamaqdır.¹⁵ Ancaq buna bir əyləncə havası verildiyindən şənlikdə festival elementləri başlıca yer tutur.

Yeni Gün/Novruz Bayramının bəzəyi, bu günə qədər at yarışları olmuşdur. Bu yarış qazanan adama veriləcək bayram hədiyyəsi şənliyin maraqla gözlənilən hissəsidir. Bunu xüsusilə söyləyək ki, bu gün Türkmənlər Novruzdakı idman oyunlarından “bayga” deyilən at yarışlarına böyük əhəmiyyət verirlər. Ömər Xəyyam da at yarışlarının türklər arasında çox böyük coşquyla keçirildiyini, bunun da əsas səbəbinin türklərin ata verdikləri qiymətlə əlaqələndirir. Xəyyama görə, atı dörd ayaqlı heyvanlar

---

• Yakut türkləri işıqlı ruhlara ayırı deyirlər

•• Yakut türkləri yer altı zalım ruhlara abaası deyirlər.

¹⁵ Rahman A., Tarihten günümüze Doğu Türkistan'da Nevruz kutlamaları. Türk Dünyası, yıl 3, 1995, c.2, sayı 8, s.12-14.

içində ən gözəli və ən qiymətli olduğunu söyləyir və atla bağlı sitatlar gətirir: Hz. Peyğəmbər, “Xeyr, atın alınındadır” buyurmuşlar. Xəyyama görə atı, farslar “bad-can”, rumlular “bad-pay”, türklər “kutluk kadem”, “bəxtiyar edən”, hindlilər “taxterevan”, ərəblər “yerdəki Burak” deyərək tərif etmişlər. Burada o, Əfrasiyabdan qalan bir sözü də xatırladır: “At yerdə nə isə ay göydə odur”. Şiələrin Əmri Hz. Əli, at üçün: “Allah, atı insanı ucaltmaq, şeytani alçaltmaq üçün yaratdı” demişdir. Atla əlaqədar olan hissəyə geniş yer ayıran Ömər Xəyyam, atı, dünyanı fəth edən türklərdən daha yaxşı tanıyan başqa bir millətin olmadığını qeyd edir.¹⁶ At yarışları orta çağda Yeni Gün/Novruz bayramında Sibirdən tutmuş Orta Asiyaya, Azərbaycandan tutmuş Anadoluya qədər geniş bir sahədə yayılmışdır.

4. Yeni Gün/Novruz Bayramının Bəzi Ritual Elementləri

Türk Novruz ənənəsində bir başqa məsələ də bayram günü hökmdarın bir günlüyə taxtını xalqdan birinə buraxmasıdır. Birininin və Ömər Xəyyamın¹⁷ haqqında məlumat verdikləri bu fakt hökmdarın xalqdan biri, kölənin də hökmdar olmasıyla başlanğıc nizamı, yəni tarazlığı meydana gətirmək mənası daşıyır. Bəzi türk xalqlarında hökmdarların üç günlük vəzifələrindən kənara çəkilməsi və yerlərinə xalqın içindən seçilmiş birini qoymaları əslində status dəyişdirmə ritualıdır ki, ictimai tarazlığı (bir ictimai alt təbəqənin yüksəlməsi, zəngin və zadəganların isə enməsi kimi) canlandırır. Mükəmməlliyi anlamaq baxımından yuxarı aşağı, aşağı da yuxarı olur və bununla da ictimai ədalət, pozulan ictimai nizam bir müddətə də olsa təmin edilmiş olur. Ömər Xəyyamın Novruznamə əsərindən öyrəndiyimizə görə o zamanın şahları bayram günü hökmdarlıqdan əl çəkib xalqın arasına qarışır və məhkumları sərbəst buraxırlarmış. Yalnız üç növ günahkarı bağışlamazlarmış. Bunlar: **dövlət sirlərini açanlar, Allahı təhqir edənlər, dövlət vəzifəsinə laqeyd yanaşan, ondan şəxsi mənfəəti üçün istifadə edənlər.**

¹⁶ Xəyyam Ö., Nooruznamə, Təşkənt, 1987

¹⁷ Bax: Xəyyam Ö., Göst. əsəri

İlin son beş günü, ənənəyə görə tam bir birlik və bərabərlik içində qeyd edilirmiş. Bu da sosial tarazlığı bərpa etmək üçün keçirilən tədbirlərdir.

Yeni Gün/Novruz bayramının dəyişməz elementlərindən **biri süd**, digəri isə taxılın cücərtilmiş şəkli olan **səmənidir**. Bu iki element iki iqtisadi sistemi – heyvandarlığa dayalı qonar köçərliyi və əkinçiliyə dayalı oturaqlığı simvolizə etdiyindən onlardan yuxarıda danışıldı. Süddən bişirilən yeməklərin qədimlərdə Yeni Gün/Novruz süfrəsinin bəzəyi olması bunu təsdiq edir. Səmənindən bişirilən halva, Orta Asiyada buna **sümələk/sömölək**, Əfqanıstanda **smanak** deyirlər, bütün xalqa paylanmaq üçün çox böyük qazanlarda, məhələlərin arasında bişirilərək dağıtılır. Sümələk bişirmək bir ritual şəklində gecədən başlayaraq səhərə qədər bişirilir və bu zaman müxtəlif əyləncələr düzənlənir, mahnılar oxunur. Ancaq həm qonar-köçər, həm də əkinçi sistemlərin hər ikisi üçün müştərək olan daha iki element: su və od da önəmli rol oynayır.

Türk milləti üçün mifoloji baxımdan su və od təmizlənməyi, pisliklərdən, çirklilikdən xilas olmağı və yenilənməyi işarələməkdədir. Necə ki, oturaq xalqların su və oda türklərdən fərqli bir mənə yüklədikləri də bir gerçəkdir. Türk mifoloji sistemində atəş və su bütün vəziyyətlərdə Yer Ananı təmsil etmişdir. Aksakallı, ağ saçlı qoca olaraq düşünülmən od ruhu həyatın qarantisi, milləti qorumanın əsas vasitəsidir. Atəşin təmizləyici, qoruyucu funksiyası türk düşüncəsinin ana mövzudur. Türklərin Yeni Günü olan yaz bayramlarında odun əhəmiyyətli bir yer tutması mifoloji inanclarla əlaqədardır.¹⁸ Novruz haqqında yazılan araşdırmaların çoxunda od qalayıb üstündən atlama və günəşi qarşılayarkən od qalamanın səbəbləri çox zaman Zərdüştlüyə (Atəşpərəstliyə) mal edilmişdir. Tamamilə səhv olan bu düşüncənin davam etməsinin səbəbi mədəniyyətimizi və ədəbiyyatımızı İrana bağlamaq səyindən başqa bir şey deyildir.

Ancaq od və su ilə keçirilən bir çox mərasim qonar-köçər türk xalqlarının Bahar bayramında istifadə etdikləri əsas və daimi dəyərlərdir. Yeni Gün/Novruz bayramı ərəfəsində su başına getmək, axar su ilə evi,

¹⁸ Seyidov M., Yaz bayramı, Bakü, 1990

həyəti, mal-qaranın ağılını təmizləmək, yuyunmaq və s. suyun ritual təmizləyici funksiyasıdır. Azərbaycanda (həm güneydə, həm də quzeydə) ilaxır çərşənbə günü axar suyun üstündən tullanmaq şərdən, bəladan qurtulmaq, şər qüvvələri aldatmaq məqsədi daşıyır. Əski türklərin həyat tərzlərini tanıdan orta əsr yazıçılarına (Çin, İran, ərəb və türk tarixçiləri, coğrafiyaçıları) görə oda sığınış, atəşə qurbanlar vermə türklərin hamısında görülən xüsusiyyətlərdir. Bu fikri etnografik materiallar da təsdiqləyir. Yakutlar bəzən kımız içmə, qurban vermə mərasimlərində baş Tanrı Yüryüng-Ayı-Toyondan da əvvəl od ruhunu xatırlayaraq ona yağlı kımız və ya qurbandan bir qaşiq pay ayırırdılar.¹⁹ Atəşə sığınıştaki məqsəd, cəmiyyət üzvlərini pis ruhlardan qorumaq, qəbilənin bəxtini və səadətini təmin etmək idi.

Demək ki, odun ilk funksiyası ona sığınanları himayə etmək olmuşdur. Odun türk mifologiyasında yerinə yetirdiyi funksiyalar daha çoxdur. Səthi olaraq da olsa burada bunu da ifadə edək ki, atəşin yaradılması ilə əlaqədar Altay miflərində, onu ilk Ülgen yaradıb insanlara vermişdir.²⁰ Başqa bir variantda görə odu Ülgenin qızları tapmaq istəmişlər, ancaq heç cür bunu bacara bilməmişlər. Bir gün Ülgenin (bəzi varyantlarda Huday) uzun ağ saqqalı ayağına dolaşa-dolaşa gəzdiyindən yerə yığılır. Bu sırada qızları ona gülərlər. Ülgen, bunun üzərinə onlara: “Siz iki ağ daşı bir-birinə vurub od çıxara bilmirsiniz. Buna baxmayaraq gülürsünüz?” demişdir.²¹ Odun müqəddəs sayılmasının digər bir səbəbi də onun göydən gəlməsidir.

Mifoloji Ana ilə sıxı əlaqədə olan od ruhuna pay vermə (atəş payı) indi də inanc olaraq yaşadılmaqdadır. Atəşə düşüb yanan çörəyə və ya başqa bir şeyə “Bu da atəşin payı” deyirdilər. “Ocaq sahibinə”, “Od sahibinə” edilən and indi də ən qüvvətli and olaraq bilinir. Əski çağlarda ər evinə ilk dəfə gələn gəlin yanan ocağa başını əyər, oda bir qaşiq yağ atar

¹⁹ Ergis G.Y., Oçerki po yakutskomu folkloru, M., 1974, s.121 və b.

²⁰ Verbitskiy V.İ., Altyskie inarodtsi, M., 1893, s.120

²¹ Ögel B., Türk mitolojisi, C.1, Ankara, 1989, s.55

və atəşdən xeyr-dua istərdi. Gəlin, atəşin qarşısında gəldiyi bu evə sadıq qalacağına dair and içərdi. Bu gün gəlinin önündə şam tutulmasının səbəbi oda edilən duanın simvolik olaraq yaşadılmaq istənməsidir. Yanan bu şamda işıq, səadət və təmizlik kimi mənalar vardır. Novruzda yandırılan şam da təxmini olaraq bənzəri mənadadır: təmizlik olması, işığın sönməməsi və s. istənməsi. Od qalayıb üstündən atlama, təpədə böyük tonqal qalayaraq günəşi qarşılama Avesta dini ilə əlaqəli ola bilməz. İnsanların Novruz günü yanan odun üstündən atlamalarında, yeni ilə təmizlənmiş, əski ilin bütün mənfiliklərindən xilas olmuş bir vəziyyətdə keçəcəkləri inancı hakimdir. Odun təmizləyici funksiyası Zərdüşt inancındakı atəşə tapınmaqla tərs mütənasibdir. Avesta dininə görə odun üstündən atlamaq günahdır, hətta müqəddəs atəşi nəfəsləriylə mundarlamamak üçün Zərdüşt kahinləri yanan atəşə ağızlarını bağlayaraq yaxınlaşardılar.²²

b. Nəticə

Yeni Gün/Novruzun zaman və məkan içində fərqlilişməsi mədəniyyətin yaşama qanunu olan dəyişim və dönüşüm nəticəsində olub bayramın həm heyvan bəsləyən maldar xalqlarda, həm də əkinçi xalqlarda üst-üstə düşən, ancaq təməldə fərqli semantik funksiyalı olması və anlamlandırılması ilə əlaqəlidir. Maldar qonar-köçər xalqın Yeni Gün bayramının simvolu sütdür. Əkinçi oturaq xalqın Novruz bayramının simvolu isə səmənidir. Bu iki elementin bu gün türk xalqlarının Yeni Gün/Novruz bayramında eyni dərəcədə var olması tarixin məlum zamanlarında qonar-köçərlikdən oturaqlığa keçməyimizlə əlaqəlidir. Hər iki simvol, bayramın başlıca əlamətidir və birini o birindən ayırmaq, birinə üstünlük vermək mümkün deyildir.

Yeni Gün/Novruz, başdan sona ruh yüksəkliyi, əməyin coşğunluğu, torpağa və insana məhəbbətlə, sevgi və hörmətlə bağlılığı, Allaha olan

---

²² Yeni Gün/Novruz bayramının İran uydurması haqqında bax: Bayat F., “Sosyo-kültürel və sosyo-ekonomik bağlamda Yeni Gün (Nevruz): mitolojik olgudan mitolojik kurguya”, Gaziantep universitesi sosyal bilimler dergisi, Cilt 7, sayı 1, Haziran 2008, s.139-149

etiqaad və inancı, onun nemətlərinə və bərəkətinə qarşı hiss edilən təşəkkür duyğularının ən yüksək şəkildə ifadə olunduğu bir bayramdır. Yaz bayramı bolluq, bərəkət, qudsiyət, əmək, iş, aş, dolanışiq, dostluq, yoldaşlıq, insan həyatı deməkdir. Bütün dinlər də bunu təbliğ və təşviq edir. Ona görə də Zərdüştlik, İslam, Xristiyanlıq Yeni Gün/Novruz bayramını qəbul etmişlər.

Yeni Gün/Novruz kimi mifoloji çağdan qalma bayramlar türk mədəniyyətində nizamın, tarazlığın ritmini qorumaqla, onu gələcək nəsillərə ötürməklə xalqın tarixinə, iqtisadi və ictimai quruluşuna kömək edir. Mədəniyyətin gücü təbii olaraq onu yaşadanlar üçün qiymətlidir. Belə olduqda Yeni Gün/Novruz bayramının türk mədəniyyətində çox əski zamanlardan günümüzə qədər sürərək gəlməsi bir millət olaraq milli dəyərlərə verdiyimiz əhəmiyyətlə əlaqədardır.

Yeni Gün/Novruz bayramının dini-mifoloji təbəqələşməsi, sonradan islami dəyərlərlə zənginləşməsi (Cənab Allahın yeri və ilk insanı gecə ilə gündüzün bərabər olduğu 21 mart günü yaratmasından Hz. Əlinin xəlifə olduğu günə qədər ən müqəddəs dəyərlərin Yeni Gün/Novruz bayramına mal edilməsi) bu bayramın daha da müqəddəs sayılmasına səbəb olmuşdur. Son olaraq Yaz bayramı haqqında Biruninin “Asar ul bakiye” adlı əsərində verdiyi bir əhvalatla bu yazını bitirmək istəyirik:

Novruz günü Hz. peyğəmbərə içində halva olan gümüş kasa hədiyyə etmişlər. Peyğəmbər:

- Bu nədir? deyə soruşmuş.

Səhabələr:

- Bu Novruz hədiyyəsidir, demişlər.

- Novruz nədir, deyə Hz. peyğəmbər soruşmuş.

- Əcəmlərin bayramıdır, demişlər.

Hz. peyğəmbər halvadan yemiş, kasanı qıraraq səhabələrə dağıtmış və demiş:

- Bizim üçün hər gün Novruz olsun!²³

---

²³ Beruni, Eserleri, 1 tom, Fan, Taşkent, 1968, s.253-254

QAYNAQLAR

- Anoxin A.V., Materialı po şamanstvu u altaytsev, Leningrad, 1924
Axundov Ə., Azərbaycan folkloru antologiyası. 1. Kitap. B., 1968
Banzarov D., Sobranie soçineniy, M., 1955
Bayat F., “Sosyo-kültürel və sosyo-ekonomik bağlamda Yengi Kün (Nevruz): mitolojik olgudan mitolojik kurguya”, Gaziantep universitesi sosyal bilimler dergisi, cilt 7, sayı 1, Haziran 2008
Bayat F., Bazı iskit/saka kelimelerinin etimolojisi üzerine. Karadeniz araştırmaları, sayı 7, Güz, 2005
Bayat F., Türk mitolojik sistemi. Ontolojik ve epistemolojik bağlamda türk mitolojisi c.1. İstanbul, 2007
Beruni, Eserleri, 1 tom, Fan, Taşkent, 1968
Curtubaev M.Ç., Drevnie verovaniya balkartsev i karaçayevtsev, Nalçik, 1991
Ergis G.Y., Oçerki po yakutskomu folkloru, M., 1974
http://www.iranchamber.com/culture/articles/norooz_iranian_new_year.php
Ögel B., Türk mitolojisi, C.1, Ankara, 1989
Rahman A., Tarihten günümüze Doğu Türkistan’da Nevruz kutlamaları. Türk dünyası, yıl 3, 1995, c.2, sayı 8
Rayevskiy D.S., Oçerki ideologi skifo-sarmatskih plemyon. M., 1977
Sagalaev A.M., Oktyabrskaya İ.V., Traditsionnoe mirovozenie tyurkov ujunoy Sibiri. Znak i ritual, Novosibirsk, 1990
Seyidov M., Yaz bayramı, B., 1990
Verbitskiy V.İ., Altyskie inarodtsı, M., 1893
Xəyyam Ö., Nooruzname, Taşkent, 1987

Yeni Gün/Novruz Bayramının Sosial-İqtisadi və Fəlsəfi Təməli XÜLASƏ

Gecə ilə gündüzün yaz bərabərliyinə dayanan qışlaqdan yaylağa keçid, ilk dənin əkilməsi ilə müşahidə olunan Yeni gün/Novruz bayramı şimal yarımkürəsində yaşayan bütün xalqlar, o cümlədən də türklər tərəfindən böyük təntənə ilə qeyd edilmişdir. Təbiətin canlanması, gecə ilə gündüzün bərabərliyi cəmiyyətə daşınmış, Yeni gün/Novruz bayramı ərəfəsinə sosial bərabərlik saxlanmağa çalışılmış, artım, bolluq, bərəkət qavramları baxımından milli birlik, bərabərlik, sosial tarazlıq bərpa edilmişdir.

Qısacası, məqalədə Çin səddindən Adriatik dənizinə qədər geniş bir sahədə Yeni gün/Novruz adıyla qeyd edilən mövsümlük bayramın iqtisadi, təqvim və fəlsəfi təməli araşdırılmış, bu günə qədər toxunulmamış və ya yanlış dəyərləndirilmiş məsələlər öyrənilmişdir.

Açar sözlər: sosial-iqtisadi təməl, ölümdən sonra dirilmə, mövsümlük bayram.

NOVRUZ BAYRAMININ ARXAİK RITUAL ƏSASLARI

Novruz Azərbaycan xalqının zəngin maddi və mənəvi dəyərlərinin mühüm bir hissəsini özündə ehtiva edən mədəniyyət hadisəsidir. “Novruz”un tərkibi quruluşca mürəkkəb, məzmunca dərin və geniş əhatəlidir. Müasir dövrümüz üçün bu bir milli bayramdır. Bu bayrama tarixi inkişaf boyunca baxdığımız zaman onun qədim mədəni köklərə və mənəvi qaynaqlara bağlı olduğunu görürük. Keçmişdə olduğu kimi bu gün də Azərbaycanda, Türkiyədə, və Orta Asiya türk dövlətlərində Novruz mart ayında bahar bayramı kimi qeyd olunmaqdadır.

Novruzun əsasında əski xalq mərasimləri dayanır. Dünya xalqlarının bir çox mərasimləri də belədir. Onlardan bəzilərinə zamanla dini mahiyyət qazandırılır və beləliklə də əski mərasim mədəniyyəti ilə dini adətlər birləşmiş olur. Məsələn, qurban bayramında olduğu kimi, Bunun başlanğıcından arxaik bir ritual olduğu və sonradan dini əfsanələrlə dini bir mahiyyət qazandığı məlumdur.

Xristianlar və Musəvilər xristian din adamlarının yüz illərlə bir müşrik bayram sayaraq mücadilə etdikləri günəşin dönüşü olan 20-25 dekabr tarixli Romalıların əski “saturnalia” bayramı, milad təqviminin dördüncü əsrində “Mövludi-İsa” bayramı kimi xristianlar tərəfindən qeyd olunmağa başladı. Yəhudilərin “Pesah” dedikləri, Xristianların “paska” bayramı da mənşəyi baxımından insanların təbiətə inandıqları dövrün dünyəvi yaz bayramının davamından ibarətdir. Novruz, yeni il və mehriqan bayramları üçün də eyni metod keçərlidir. Yəni zaman keçdikcə insanlar imtina edə bilmədikləri ibtidai dönəmin ənənələrini bir növ uydu-raraq dini bayramlar olaraq qəbul etmişlər. Novruzun da rəsmi bayram kimi keçirildiyi qədim və orta əsrlərdə o dini əfsanələrlə əlaqələndirilmiş və ona dini bir mahiyyət qazandırmağa cəhd göstərilmişdir.

(Novruz Həzrət Əlinin doğulduğu gündür; Həzrət Əlinin taxta çıxdığı gündür; Həzrət Əlini Fatimeyi Zəhra ilə evləndiyi gündür; Nuhun yerə ayaq basdığı gündür; Yunus peyqəmbərin balığın qarnından çıxdığı gündür və s.)

“Novruz”un terminoloji əhatəsi. “Novruz” – hərfi mənada yeni gün (nou-yeni, ruz-gün) deməkdir. Amma, ifadə etdiyi mərasim semantikasına görə keçidin bitdiyi və yeni nizamın başladığı kosmosdur.

Novruza Bozqurd, Çağan, Ergenekon, Nevruz, Sultan Nevruz, Mart Doqquzu, Novruz və s. də deyilmişdir. Türkiyədə Novruza xalq içində Gündönümü və ya Yılbaşı deyilmişdir.

“Novruz” anlayışı bəzi deyiliş fərqlərilə bir çox türk xalqlarının dillərində işlənməkdədir:

Azərbaycan türkcəsində Novruz/Noruz, Qırğız türkcəsində Nooruz, Özbəkistan türkcəsində Növroz, Başqırd türkcəsində Nevruz, Tatar türkcəsində Navruz, Uyğur türkcəsində Noruz, Çuvaş türkcəsində Naurus, Kırım türkcəsində Nevrez, Qərbi Trakiya türkcəsində Mevris, Qaqauz türkcəsində Babu Mata-Kürklü Marta .Burada Novruz anlayışının etimoloji mənası “yeni il-ilbaşı” deyil, “yeni gün” olduğu müəyyənləşdirilmişdir (1,15). Novruzun fars sözü olması məlum mərasimin belə adlanmağa başlamasının türklərin farslarla dil təmasından sonra baş verdiyini göstərməkdədir.

“Yeni gün, Yengi kün, Yeni yıl, Yılbaşı, Yazbaş, Çağan Navruz, Ergenekon kimi 25-ə yaxın ad altında Şərqi Türküstandan Anadoluya, oradan Balkanlara qədər uzanan geniş bir coğrafiyada, təbiətin canlanması ilə birlikdə yenidən dirilmənin, birlik və bərabərliyin simvolu olaraq qeyd olunan Novruz Orta Asiya türk cümhuriyyətlərində 20-ci əsrin əvvəllərindən başlayaraq 1960-cı illərə qədər bəzi siyasi səbəblərə görə qadağan edilmiş, unutturulmağa çalışılmış, hətta yox sayılmışdır”(1,16). Müstəqilliyin bərpa edən türk cümhuriyyətləri milli-mənəvi dəyərlərinə diqqəti artırmış və Novruz bayramını da yüksək rəsmi səviyyədə bayram etməyə başlamışdır.

Novruz yazılı qaynaqlarda. Novruz haqqında məlumatlara Biruni Əbu Reyhanın “Asarul Baqiye” (Pamyatniki minuvşix pokoleniy) , Kaşgarlı Mahmudun “Divanü Lugat-it Türk”, Balasaqunlu Yusif Has Hacibin “Kutadqu biliq”, Ömər Xəyyamın “Novruznamə”, Nizamülmülkün “Siyasətnamə”, Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnəmə” və b. əsərlərdə rast gəlirik.

Biruninin müasiri olan mütəfəkkirlər Mahmud Kaşgarlı və Ömər Xəyyam Novruz haqqında müəyyən məlumatlar vermişdir. Onların əsərlərində təkcə bu bayramın təbiətlə və onun qanunauyğunluqları ilə əlaqəsindən deyil, həm də onunla bağlı mərasimlər, sınaqlar və rituallar haqqında bəhs edilir. Məsələn, Biruni belə bir sınaq haqqında məlumat verir: “əgər Novruzun ilk günü gün doğan vaxt hələ heç bir söz demədən üç qaşiq bal yesən və üç parça mum yandırsan bütün xəstəliklərdən xilas olarsan. Digər bir sınaq isə belədir: “ Hər kim səhər ibadətdən öncə bir az şəkər yesə və özünü zeytun yağı ilə yağlasa bütün il ərzində ona heç bir xəstəlik dəyməz”.

Bu bayramdan bəhs edərək Biruni yazır:”İrənlilərdə belə bir adət var idi ki, Novruz günü bir-birinə şəkər verirdilər. Ona görə də Bağdad sakinin dediyinə görə Cəmşidin vətəni Azərbadda Novruz günlərində şəkər qamışı çıxır”.

Qədim dövrlərdə Orta Asiya və İranda Novruz təkcə xalq bayramı kimi deyil, eyni zamanda dövlət bayramı kimi qeyd olunmuşdur. Tarixi məlumatlara görə insanları sosial qruplara görə bölürdülər, Novruz bayramı bir ay davam edirdi və hər qrupa beş gün ayrılırdı. Yəni hər bir sosial qrup bayramı onun üçün ayrılmış beş gündə qeyd edirdi. Məsələn, qədim İranda ilk beş gün padşaha, ikinci beş gün saray əyanlarına, üçüncü beş gün saray xidmətçilərinə və ali ruhanilərə aid olurdu. Padşah bayramın ilk beş gününü başlar, təbbələrini bir- birinə hörmət etməyə və xeyirxah olmağa çağırırdı. İkinci gün padşah kəndlilərin və kübarların nümayəndələrini qəbul edirdi. Üçüncü gün süvariləri və möbidləri, dördüncü gün öz övladlarını, varislərini, beşinci gün isə sırası təbbələrini qəbul edirdi. Altıncı gün əsas bayram sayılırdı və ona “Böyük Novruz”

deyilirdi. Xarəzmlilər və soğdlarda Sasanilərin hakimiyyəti dövründə rəsmi Novruz bayramı ilə yanaşı digər bayramların keçirilməsi də elan edilərdi. Birününün əsərində, Ömər Xəyyamın “Novruznamə”sində və digər qaynaqlardan aldığımız məlumatlara görə, Novruzda yerə su səpərlərmiş, yaxınlara hədiyyə verərmişlər, yelləncəkdə yellənərmişlər, şirniyyat paylayarmışlar, yeddi illik məhsulu müəyyənləşdirmişlər, ritual yuyunması, çimməsi və digər mərasimlər icra edilərmiş. Novruz günündə padşahın süfrəsində (dəstərxan) buğda, arpa, darı, qarğıdalı, noxud, mərcimək, düyü, küncüt və ya lobyə unundan hazırlanmış çeşidli çörəklər düzərmişlər. Süfrənin ortasına yeddi cür ağacın (söyüd, zeytun, heyvə, nar və s.) zoğunu, yeddi ağ piyalə, ağ dirhəm və ya yeni dinar qoyarmışlar. Padşah üçün ağ şəkərdən və təzə süd və xurma əlavə edilmiş kakos qozundan xüsusi yemək hazırlayarmışlar. Müasir dövrdə də İranda Novruz bayramı süfrəsinə ərəb hərflə s-ilə başlayan yeddi cür yemək qoyulur. Süfrədə turş və təzə süd, süzmə, boyanmış yumurta, müxtəlif meyvələr, qoz, fındıq və s. mütləq olmalıdır. Bu günə qədər gəlib çatmış əsas bayram yeməyi ritual “sumalak”ıdır. Qeydə edək ki, qədim dövrdə Novruzdan bir gün əvvəl bölgədə hava soyuyurdu ki, bu da qocalıb əldən düşmüş qarının son günləri kimi xatırlanır. Orta Asiyada yeni il ritualının sumalakdan başqa yeməyi “quja”dır.

“Sumalak”ın mövcud çörəyin (rizqi-ruz) və rifahın simvolu kimi hazırlanması böyük məharət tələb edirdi. O təxminən bütün bir sutka boyunca nəğmələrlə, rəqslərlə, əyləncə və oyunlarla müşayiət edilərək hazırlanırdı. Adətən sumalakın hazırlanması üçün işlədilən xammalı hamı hazırlayırdı. Ümumi şəkildə hazırlanan yemək bütün icma üzvlərinə paylanırdı.

Novruz bayramı şənliklərində kütləvi gəzintilər, xalq oyunları, yarışlar, rəqs və nəğmələr oxunması, təlxəklərin və kəndirbazların çıxışları olurdu. Ömər Xəyyamın məlumatına görə, qeyd etmək lazımdır ki, Novruzun 2600 ildən artıq yaşı vardır. Yəni də həmin müəllifin məlumatına görə, Novruz bayramında müharibələr və qarşılıqlı çəkişmələr

dayandırılır, sülh müqavilələri bağlanır, hətta dəfn belə növbəti günlərə təxirə salınırdı. Bu bayram o qədər şad və şən bir bayram olmuşdur ki, o günlərdə təkcə təmtəraqlı təntənələr deyil, eyni zamanda xəstələrə müstəsna diqqət və qayğı göstərilmiş, qohum və dostlara baş çəkilməmiş, qohum və yaxınların məzarları ziyarət edilmiş, bir-birinə qarşılıqlı inam və simpatiya ifadə edilərək ümumbəşəri dəyərlər üstün tutulmuşdur.

Novruz təqvim mərasimi kimi. Novruzun həm də təqvim bayramı olması, ilin başlanğıcı olması onun möhtəşəmliyini və təntənəsini artırır. Novruz mövcud olduğu tarixi boyu bir neçə təqvim mərasimindən keçmişdir. Bunların icərisində əski türk təqvimi, zərdüştləklə bağılı təqvim, Səlcuqlu Məlikşahın Cəlali təqvimi, Elxanilərin Elxani təqvimi və s.

Bizim türk təqvimi kimi bildiyimiz təqvim M. Kaşqarlının “Divan”ında əfsənəsi ilə birlikdə təsvir olunmuşdur. Kaşqarlının məlumatına görə, “türklər on iki çeşid heyvanın adını götürüb on iki ilə vermişlər. Uşaqların yaşlarını, savaşı tarixlərini və başqa şeyləri bu illərin keçməsi ilə hesablayırlar. Bu on iki heyvandan birincisinin adı siçandır. İlin başına da bu ada “siçan ili” deyilmişdir. Digər heyvanların sırası belədir: öküz (ud), bars, dovşan(tavışqan), timsah(nək), ilan (yılan), at(yund), qoyun(koy), meymun(biçin), toyuq(yakaqu), it(it), donuz(tonquz). Türklər bu illərin hər birində bir qismət olduğunu sanaraq fal açarlar, uğur sınayırlar. Məsələn, öküz ili girəndə savaşı çoxalar, çünki öküzlər bir-biriyləvuruşarlar, toz qaldırırlar. Toyuq ilində ərzaq bol olur, amma insanlar arasında qarışıqlıq çıxarmış, çünki toyuğun yemi dəndir. Dəni tapmaq üçün işə çöpləri, qırıntıları bir-birinə qarışdırır. Timsah ili girəndə yağış çox yağar, bolluq olmuş, çünki timsah suda yaşayır. Donuz ili girəndə qar və soyuq çox olar, qarğaçalıq çıxarmış. Beləcə, türklər hər il bir şey olacağına inanırlar. Türklərdə həftənin yeddi gününün adı yoxdur. Çünki həftə deyilən şey islamdan sonra başlamışdır. Ayların adlarına gəlincə bunlar şəhərlərdə ərəbcə deyilir. Köçəbə olan və müstəqil olmayan türklər ili dörd fəsilə bölərək ad verirlər. Hər üç ayın bir adı vardır. İlin ötməsi bununla bilinir. Yengigündən (Novruzdan) sonra yaza “oğlaq ay”, sonra

“uluğ oğlaq ay” deyirlər, çünki bu ikinci fəsildə oğlaq böyüyür. Bundan sonra “uluğ ay” gəlir, çünki bu fəsil yayın ortasıdır. Yer üzündə nemət bollaşır, heyvanlar böyüyür, süd çoxalır. Başqası da belədir. Az işləndiyi üçün söyləmirəm” (BA,1c, 344;345;346;347;348).

Başqırdlarda bəzi ayların adı qalmışdır: məsələn, kekkuk ayı (mes-yats kukuşki), kantar ayı, karasa ayı (ptitsa), hıyır ayı (surok) və s. İl adlarından isə at ili (qod konya), ilan ili (qod zmei), siçan ili (qod mışi), balıq ili (qod rıbı), bars ili, dovşan ili (qod zaytsa), ayı ili (qod medvedya), toyuq ili (qod kurıtsı), şir ili (qod lıva), inək ili (qod korovı), qoyun ili (qod barana), meymun ili (qod obezyanı). Bu da təxminən əski türk təqviminin davamı sayıla bilər.

1074-1075-ci illərdə İsfahan, Bağdat, Rey və Nişaburda rəsədxanalar qurduzaraq bir təqvimin təsbitini əmr edən böyük Səlcuqlu sultanı Məlikşah Cəlali təqvim deyilən bir türk təqvimini hazırlatdırmışdır. Bu rəsədxanalarda Ömər Xəyyam, Əbül Müzəffər İsfirazi, Mömin ən Nəcib əl Vasti kimi dövrün alimləri işləmişdir. Qısa bir müddət işlənən (Məlikşahın ölümünə qədər) bu təqvimə Sultanın adına görə „Cəlaliyə“, „Tarixi-Cəlali“, və ya „Tarixi Məliki“ adları verilmişdir. Günəş ilini əsas götürən Cəlali təqvimində günəşin qoç bürcünə girdiyi gün (Novruz) ilbaşı olaraq qəbul edilmişdir. Səlcuqlulardan sonra bölgədə hakim olan Elxanilərin zamanında bu təqvim üzərində düzəlişlər edilmiş və „Tarixi Elxan“ adı verilən bir təqvim meydana gəlmişdir. 1925-ci ilin 31 martına qədər bu türk təqvimini İranda işlənmişdir. Məlikşahın hazırlatdığı Cəlali təqvimini Əfqanıstanda son zamanlara qədər istifadə olunmuşdur. Bugünkü İran və Əfqanıstanda ilbaşını Novruz olaraq qəbul edən təqvim Cəlali adlı türk təqviminin dəyişik bir şəkli. Qazax xalq təqvimində mart ayının adı Naurızdır. Bu ay ilin birinci ayıdır və mart ayının 22-dən başlanır. Keçmiş hicri təqviminə görə gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi həmin gün köhnə yeni il xalq təqvimində qalır və Naurız toy adı ilə qeyd olunur. Həmin gün bir sıra Ön və Orta Asya ölkələrində qədim zamanlardan bu günədək yeni ilin başlanğıcı olaraq bayram edilməkdədir. Novruzun

kökləri, ritualları və təbiətlə bağlı izlərinin zərdüştlük Yeni ilindən gəlidiyi haqqında mülahizələr vardır. İnanclara görə, həmin gün xalq qışın əziyyətlərindən xilas olur, mal-qarasını saxlamaq üçün daha rahat şərait yaranmasına sevinir. Nauruz üçün hər bir ailə öncədən yeddi ənənəvi ərzaqdan təşkil olunan ritual yeməkləri (nauruzdık) hazırlayır. Qazaxlar həmin yeməklərlə il ərzində qidalanmağa ümid edirlər. Naurız şənliyi üç gün davam edir. Bu müddət ərzində bütün aul bir-birini təbrik edir və xoşbəxtlik və rifah arzulayırlar. Qazaxlarda Naurız qış və yazın simvolik mübarizəsini təcəssüm etdirən bir qız və oğlanın aytısları ilə başlanır və xalq oyunları, uşaqların, gənclərin, qadınların və yaşlıların aktiv iştirak etdiyi yarışlarla tamamlanır. Naurızdan başqa mövsümi xarakter daşıyan və ildə iki dəfə yaylaq-qışlaq köçü ilə bağlı olaraq keçirilən mərasimlər də vardır. Bunun da oyun və yarış ünsürləri Naurız toyu ilə bənzərdir.

Novruzun əkinçilik təqvimini ilə bağlı olması haqqında da məlumatlar vardır. Belə ki, bu bayram şimal yarımkürəsində 20-21 martda baş verən yaz bərabərləşməsi ilə əlaqələndirilir. Təbiətin oyanması, canlanması, bitkilərin yenidən öz yaşıl rənginə bürünməsi min illər bouy müşahidə olunmuş və təcrübədə təsdiqlənmiş bir gerçəklikdir. Belə bir yeniləşmə gününün başlanğıcı şəmsi-günəş təqviminin ilk ayının ilk gününə (21 mart) təsadüf edir. Buna görə də həmin günü Novruz (yeni gün) adlandırlar. Böyük mütəfəkkir Biruni bu ili ilk ayı olan fərvərdindən başlayaraq yazır: Novruz yeni ilin ilk günüdür və farsca yeni gün deməkdir.

Qədim dövrlərdə İran təqvimlərində Novruz bürəcə görə yaz bərabərləşməsinə uyğun gəlmişdir. Həmin dövrün təqviminə görə günəş bürəcə sara-ton ayının əvvəlində daxil olur. Bu zaman yaz yağışları yağır, çiçəklər açır, otlar böyüməyə başlayır. Ona görə də Novruz kainatın, dünyanın və yerrdəki həyatın yaranmasının başlanğıcı ilə səsleşir.

Azərbaycan xalqının təcrübəsində Novruz təqvim mərasimi olmaqdan çıxdıqdan sonra öz əhəmiyyətini azaltmamışdır. Bu da onun arxaik ritualdan gələn genetik əsaslara malik olmasının, başqa deyilənlə bu xalqın öz bayramı olmasının təzahürüdür.

Novruzun mənşəyi. Novruzun real bir mədəniyyət hadisəsi olaraq yaranması haqqında fikirlər üç əsas istiqaməti özündə birləşdirir:

- 1) Ritual-etnoqrafik istiqamət;
- 1) Filoloji istiqamət;
- 2) Tarixi istiqamət.

Təqdim olunan araşdırmada bu istiqamətlərin hər birinə diqqət edilmişdir. Ayrıca olaraq Novruzun tarixindən bəhs etsək, onda mütləq onun yaranması ilə bağlı dörd əsas tarixi faktı qeyd etməliyik:

1) Novruz on iki min il öncə yaranmışdır. Bu fakt Qobustan qaya rəsmlərindəki günəşi qarşılama arxaik ritual təsvirlərinə əsaslanır;

2) Novruzun yaranması beş min il öncəyə aiddir. Bu fakt Şumer abidələrindəki məlumatlara əsaslanır. Çünki orada mövsümlə bağlı mərasimlərdən bəhs olunmuşdur. Bunun bəzi ünsürləri “Bilqamis” dastanında da müşahidə olunur. Burada bəhs olunan mərasimin Novruzla bəzi bənzərlikləri vardır. Bizcə, bunlar daha çox tipoloji xarakterlidir.

3) Novruz iki min altı yüz il öncə yaranmışdır. Bu fakt Novruz Zərdüştlə əlaqələndirir. Belə ehtimal edilir ki, Novruz Zərdüştlük dininin bayramıdır və ya o zaman tətbiq edilmiş təqvim bayramıdır. Əski təqvimə görə Novruz fərvərdin ayının biri deyil və ya başqa deyilşlə, Novruz mart ayının iyirmi birində olmamışdır.

4) Novruz 935 il öncə indiki vaxtında, yəni fərvərdin ayının birində və ya mart ayının iyirmi birində keçirilməyə başlamışdır. Bu Səlcuqlu sultanı Məlikşahın 1075-ci ildə hazırlatdığı və “Cəlali” təqvimi kimi tanınan rəsmi təqvimi ilə hesablanan tarixdir. Amma bu təqvimdən öncə də Novruz bayramının (həm də Novruz adı ilə) keçirilməsi haqqında yazılı qaynaqlarda məlumatlar vardır.

Novruzun yaranması ilə bağlı mifoloji və əfsanəvi məlumatlar da vardır. Bu əfsanələrin içində müxtəlif xalqların əski təsəvvürləri öz ifadəsini tapır. Məsələn, fars mifologiyasının bir sıra obrazları Kəymürəs, Cəmşid və b. ilə bağlı əfsanələr Novruzla əlaqələndirilir. Digər tərəfdən də Novruz zərdüştlə bağlı mərasimlərə yaxınlaşdırılır. Məsələn, zər-

düştliyin dini mərasimi olan “Hörmüz” bayramı Novruzla qarışdırılır. Onların adlarındakı bənzərlik də onların genetik əlaqəsi kimi göstərilir. Əlbəttə, bu bayramlar arasında bənəzərliklər vardır, amma bunlar daha çox tipoloji və ya universali xarakterlidir. Çünki bayram üçün hələ dünya qloballaşmamışdan çox-çox öncə, hətta qədim zamanlardan global komponentlər mövcud olmuşdur. Belə komponentlər ritual nəzəriyyəsini nəzərə almayan araşdırıcılara bayramın etnik-mədəni səciyyəsinə aydınlığa imkanı vermir. Hansı tərəfindən baxırsansa bax, bayramlar biri-birinə bənəzərlikdir. Fərqlilikləri müəyyənləşdirmək üçün isə ilk öncə milli mərasim mədəniyyətinin arxaik ritual əsaslarını nəzəri metodlar və prinsiplərlə araşdırmaq lazımdır.

Novruzun mənşəyi ilə bağlı müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Mirəli Seyidova görə Novruz mövsüm mərasimi ilə bağlı yaz bayramıdır. Digər diqqəti çəkən mülahizə isə “Novruz”un “Yaradılış bayramı” olmasıdır. Bu mülahizəyə görə Tanrının dünyanı və insanı yaratması təbiətin yazda dirilməsi ilə simvolizə olunaraq həmin vaxtda bayram kimi qeyd olunur. Dünyanın yaranmasında iştirak edən dörd ünsür dörd çərşənbədə qeyd olunur və bu yaradılış prosesinin sonu bayram edilir. Bu mülahizəni “Novruz”la əlaqəli şəkildə ilk dəfə H. İsmayılov irəli sürmüş və şərh etmişdir. Buradan alınan nəticə ondan ibarətdir ki, “Novruz” dünyanın və insanın yaradılmasının bayramıdır.

Digər bir mülahizəyə görə, “Novruz” Turanlıların “Tura” bayramıdır. Bu mülahizəni K.Hüseynoğlu irəli sürmüşdür. M. Cəfərli “Novruz”un sosial-mədəni və mənəvi aspektinə diqqəti yönəlmiş, onun dini əsaslardan məhrum olmadığından və sosial harmoniyanın təmin olunmasında oynadığı müstəsna rolundan bəhs etmişdir.

Novruz bayramının mənşəyi, onula bağlı əsətlər, miflər qədimdir. Orta əsrlər İran əfsanələrinə əsasən Novruz bayramı ilk dəfə mifik İran şahları Kəyümərs və ya Cəmşid tərəfindən tətbiq olunmuşdur. Ancaq birinci personaj daha qədimdir və “Avesta” da Qara Martan adlanan bu

obraz ilkin insan və ya bəşəriyyətin əcdadı hesab edilir. Bu personaj “Avesta” ya, heç sübhəsiz, Turan aləmindən daxil olmuşdur(37,102).

“Şahnamə”də və Ömər Xəyyamın “Novruznamə” risaləsində qeyd edilir ki, səhər tezdən günəşin qoç bürcünə qalxdığı zaman ilk şah Kəyümərs kahinləri topladı və ilin başlanğıcını bu ildən hesablamağı əmr etdi.

Əl Biruninin yazdığı rəvayət isə Novruzun yaranmasını Azərbaycanla bağlayır. Bu rəvayətə görə Cəmşid Azərbaycana gələndə qızıl taxta oturur və insanlar onu öz çiyinlərində aparırlar. Günəşin şüası Cəmşidin üzərinə düşdükcə insanlar onu görürlər və sevincdən həmin günü bayram edirlər.

Əski fars təfəkkürünə görə isə Novruz Cəmşidin taxta çıxması ilə bağlıdır. Bunu Firdovsi öz “Şahnamə” sində də qeyd edir:

*“Edib Cəmşidə Gövhər nisar,
Belə bir günə Novruz adı qoydular ”
Təzə il başı Hürmüzi fərvərdin,
Başa çatdırıb yerdəki zəhmətin
Belə şanlı bayram neçə əsr var,
Qalıbdır o şahdan bizə yadigar(38,50).*

Novruzla bağlı məlumatlara N. Gəncəvinin əsərlərində də rast gəlirik. Nizaminin əsərlərində “Novruz”, “Sədə”, “Mehrikan”, “Qurban” və “Orucluq” bayramlarının adı çəkilmişdir. Bir sıra müəlliflər kimi, Nizami də “Novruz” bayramını Cəmşidin adı ilə bağlamışdır:

*Cəmşidin Novruzunda, Sədə bayramında,
Onda ki, atəşkədələrdə ayinlər yenidən başlardı,
Hər tərəfdən ər üzü görməmiş gözəl qızlar
Evlərdən dışarı çıxardılar (16,170).*

Y.V, Çəminzəminli yazır ki, “Novruz” bir rümuздur: işıq, haqq və həqiqətin qələbəsi deməkdir. Odur ki, ruhunda əbədi həqiqət daşıyan xalq onu təntənə ilə qarşılayır” (19,85).

Zərdüştləklə bağlı bir tədqiqatda qeyd olunur ki, zərdüştlərin müxtəlif bayramlar içində Novruzun qeyd olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi (19,52). Digər bir tədqiqatda isə zərdüştlərin yaz bayramını daha geniş və təntənə ilə qarşılaması dini etiqada görə Ahuramazdənin Əhrimən üzərində qələbə əldə etməsi ilə izah edilir (20,98).

Nizamini təsvir etdiyi bayramlar heç şübhəsiz ki, zərdüşlik dönməndə zərdüştlər tərəfindən qeyd olunmuşdur. Bu bayram bütün dinlər dövründə yüksək səviyyədə keçirilmişdir. Nizami bayramın qədimliyini göstərmək üçün onu qədim əfsanəvi obrazlarla əlaqələndirmişdir. Bu Nizami tərəfindən məsələnin tarixinin qədim olduğunun göstərildiyi bir bədii ifadə formasıdır:

Firudin bayramında, Cəmşid Novruzunda

Şadlıq cahandan qəmin adını silib apardı. Firudin bayramı “Mehrikan”dır. Bu bayram payızın gəlməsi münasibətilə məhsul bayramı kimi qeyd olunmuşdur. Novruz Cəmşidin adı ilə əlaqələndirildiyi kimi, “Mehrikan” da Firudin adı ilə bağlı idi. “Sədə” bayramı isə odla bağlı bir bayram olub, Novruzdan əlli gün əvvəl keçirilmişdir (18,126).

Novruz yazın, baharın gəlişinin bayram edilməsidir. Bu çox geniş yayılmış və ümumi bir fikirdir. Bu prizmadan baxaraq bir qədər də irəli gedən araşdırmaçılara görə, Novruz əski “inisiyasiya” mərasimi ilə əlaqəlidir. İnsanlar təbiətin qışla ölüb yazla dirilməsini bayram edirlər. “Ölüb-dirilmə” məsələsində bayramın bu cütlüyün hansı tərəfinə aid olmasına münasibət də birmənalı deyildir. Məsələn, V.Ya.Propp bayramlardakı suda batırma, odda yandırma və s. bu kimi hərəkətlərin şən və gülüşlə qarşılandığını əsas götürərək rus mərasimlərində dirilmənin bayram edilmədiyini qətiyyətlə qeyd edir. Onun fikrinə görə, dirilmə deyil, ölmə bayram edilir. Bu vəziyyət ilahiləşdirilmiş kosmosa göndərilənləri yola salma ritualı müstəvisində daha da dəqiqləşdirilə bilər. Yəni canlı

insanların işarə və simvollarla əvəzlənməsi “yaşlılar” üçün də, bütün cəmiyyət üçün də həqiqi bayram olur. Çünki ritual ölümü simvollaşdırılmış şəkildə olur, rəmzi xarakter daşıyır və hər kəsin gülə bilməsi üçün özündə ritual gülüşünün əsaslarını da ehtiva edir.

Novruzda biz bu ritualın rudimentini “Kosa-Kosa” oyununda görürük. Bu oyunda Kosanın ölümü simvollaşdırılmışdır. Onun “kəfənsiz ölməsi” belə heç kimi məyus etmir, əksinə güldürür. Kosanın ölümü ritual epizodunun oyunda ifadəsidir, yəni arxaik ritualın özü və ya onun bütövü deyildir. Amma bu oyunda arxaik ritualın bərpası üçün çox əhəmiyyətli detallar saxlanmışdır.

“Kosa-kosa” oyununda iki personaj var. Bunlardan biri Kosa (yəni üzü tüksüz), digəri isə Keçəldir (yəni başı tüksüz). Tüksüzlük bunların ikisinə də aiddir. Fiziki harmoniyanın natamamlığı onların dünya modelindəki kosmik imkanlarını məhdudlaşdırır. Burada inisasiya ritualından keçən kosadır, çünki o ölür-dirilir, keçəl isə mediatorudur. Yəni onun xaosdan kosmasa sakrallaşaraq keçməsinə dəstək verir. Kosa ritualda ölür, əcdad dünyasına yola salınır, xaosda dağılaraq orada sakral mahiyyət qazanır və kosmasda yenidən qurulur. Oyun ölən və dirilən zamanı, ili, təbiəti, qışı və yazı simvollaşdırır.

“Keçəllik bu və ya digər dərəcədə həm bədxah, həm də xeyirxah fəvqəltəbii qüvvələrə aid olur” (6,81). Keçəlliyin xeyirxah fəvqəltəbii qüvvələrlə bağlılığının qabarıq hiss olunmasının nəticəsidir ki, keçəl obrazının mənşəyi daha çox türk mifologiyasındakı baş tanrı Taz kaan (Keçəl xan) və Ana Yer mifologemi ilə əlaqələndirilir. Qəhrəmanın keçələ çevrilməsi o dünya sahibinin atributunu qəbul etmək, hamı ruhlara onların öz rəngində qurban verilməsi tipli bir hadisə kimi izah edilir”(7,83).

Oyunda Kosanın və Keçəlin maskalardan istifadə etməsi məsələnin araxaik ritual aspektinə yeni rudimentlər əlavə edir. Maskalarda qoyun, keçə və ya quzu dərisindən istifadə olunur. Bu da ritualın şamanist və ya totemist mənşəyi haqqında düşünməyə ipucu verir.

Bununla yanaşı, eyni zamanda ritual personajlarının zomorlaşması baş verir. Çünki Kosa (türk dillərində kosa/ koza/kuzu və s.) və Keçəl (keçi) adlarında və oyun maskalarında heyvan başlanğıcı müşahidə olunmaqdadır. Ola bilər ki, arxaik ritualda bu müvafiq heyvan dərində, cildində icra edilmişdir. Sonralar isə zoomorfik görüşlərin arxaikləşməsi, totem başlanğıclarının unudulması, monoteist təmayüllü dünyagörüşlərin formalaşması ritualı əski əsasında uzaqlaşdırmış və mədəniyyətin yeniləşmə dinamikasına uyğunlaşdırmışdır.

Əslində Novruz oyunları kompleksinə daxil olan “Kəndirbaz” oyunu da arxaik ritualın və ya başqa deyilislə, Novruzun mənşəyinin öyrənilməsində istifadə oluna bilər. Çünki bu oyunda çox əski “keçid” ritualı oynanılır. Əgər “Ergenekon”u Boz qurd cildində olan şamanın arxasınca gedərək dar bir keçiddən, dağ və ya qaya arasından keçərək icra edirlərsə, “Kəndirbaz” oyununda bu hərəkətlər havada, daha çətin və mürəkkəb şəraitdə yerinə yetirilir. Burada əsas oyunçu Kəndirbazdır. O yüksəkdə qurulmuş ipin üzərində hərəkət edir. O adamları bir-bir o ipin üzərindən bir tərəfdən digər tərəfə keçirir. Keçid zamanı aşağıda keçidə dəstək verən “Keçi” vardır. Keçi maraqlı bir personajdır. Onun funksiyası keçidə dəstək vermək, mərasimin yüksək mənəvi şəraitdə keçməsinə təmin etməkdir. Buradakı keçid o dünyaya gedən “qıl körpünü” də, “uçmağa” aparan yolu da simvolizə edə bilər. Keçi isə mərasim icraçısı, mediator, “yumuşçu”, ölüm mələyi kimi ritualda, yalançı və ya təlxək kimi oyunda ən müxtəlif funksiyalarda izah oluna bilər. O da mümkündür ki, Hind-Avropa mədəniyyətində rast gəldiyimiz ritual zamanı bütün günahların yüklənib buraxıldığı “günah keçisi”nin lokal variantı həmin Keçidir. Çünki arxaik ritualda tipoloji elementlər üstünlük təşkil edir. İbtidai mədəniyyətdən gələn hadisələrdə bənzərlik keçmişə doğru ketdikcə daha da artır.

Novruz və Ergenekon. “Novruz”un türklərin Ergenekon bayramının davamı olması haqqında da fikirlər çox geniş yayılmışdır.

İndi “novruz” adı ilə keçirilən bu bayramın türklərin əski “Ergenekon bayramı” olması haqqında fikirlər vardır. Bu mülahizəyə görə türk-

lərin əskidən bəri keçirdikləri “Ergenekon bayramı” müəyyən bir dövrdən sonra “Novruz” adı ilə qeyd olunmağa başlamışdır.

” Novruz bayramının Ərgənəkən dastanı ilə bağlılığını əks etdirən bir fakt da maraqlıdır. Novruz günü Orta Asiya türklərində, xüsusilə, uyğur, qazan, ufa türklərində Ərgənəkən dastanı oxunmaqdadır. Bu dastan ayrıca dini bayramlardada Qurani Kərimin oxunması bitdikdən sonrada söylənir. Aşağıdakı dastan əlimizdə olan mətnin bu günkü variantıdır:

*Ərgənəkən! Ərgənəkən!
Davarlar yox oldu,
Kişilər qocaldı,
Yenidən balalar doğdu,
Bizim yolumuz hələ bitmədi
Əcəba dənizə daha çoxmu var?
Ağaclar yaşllaşdı, quzular doğdu,
Çiçəklər açdı, indi yaz gəldi.
Bu gün bizim bayramdır
Ərgənəkona dönmək istəyirəm (38,54).*

Ərgənəkən dastanı ilə bizim qeyd etdiyimiz yaz bayramı, yəni Novruz arasında müəyyən oxşarlıqlar vardır. Türklər 400 il Ərgənəkən deyilən yerdə yaşadıqdan sonra öz ata – baba yurdlarına atəşin açdığı yoldan çıxıb getmişlər. Deməli od onlara azadlıq yolunu ata – baba yurdunun yolunu açmışdır. Görəsən, axır çərşənbə günü qaladığımız tonqallar Ərgənəkəndəki dəmir dağı əritmək üçün yandırılan odun rəmzidirmi? Bayramdan bir həftə qabaq ölü bayramı kimi qeyd edilən qəbirüstü günü Ərgənəkəndən çıxmadan əvvəl oradakı qəbirlərlə vidalaşma mərasiminin rəmzi ifadəsi ola bilər. Bu uyğunluqlar bəzi Novruz mərasimləri ilə üst – üstə düşür.

Türk tarixində “Ergenekondan çıxış” günü “Novruz” kimi xatırlanmış və bu adla qeyd olunmağa başlamışdır. Əlbəttə ki, bu səbəbsiz deyildir.

Ergenekon bayramı təkcə törəyiş deyil, eyni zamanda əski türklərin 400 il əziyyət çəkərək qaldıqları yerdən bir bozqurdun yol göstərməsi ilə xilas olub çox gözəl bir yerə gəlib çıxmaları və yerləşmələrinin bayramıdır. Türklər xilas olduqları günə və yerləşdikləri yerə “Ergenekon” deyiblər. Bu mənada Ergenekon həm zamandır, xilas, qurtuluş günüdür, həm də məkandır, yeni və çox zəngin bir yerdir.. Türklər həmin yerə gəldikləri günü, həmin gündə və həmin yerdə ənənəvi olaraq qeyd ediblər. Yeni zamanın və məkanın qeyd olunduğu hadisə, Tanrıya alqışetmə “Ergenekon ritualı”dır. Məsələnin sakral-mənəvi aspekti də belədir.

Novruz-Sabantuy. “Yaz işləri ilə bağlı bayramların ən böyüyü Sabantuy və ya Səpin toydur. Bu bayram yazdakı səpin ilə bağlıdır. Müasir dövrdə yaz şumu çıxarıldıqdan və torpaq əkin üçün hazırlandıqdan sonra keçirilir. Sabantuy xalqın könüllü şəkildə bir yerə toplanaraq qeyd etdikləri musiqili-dramatik tamaşadır. Kənddə yaranan bu bayram sonralar şəhərlərə də yayılmış və təntənəli şəkildə qeyd olunmağa başlanmışdır (8,62).

Sabantuyda:

- 1) Uşaqlar yeyən yeməklər bişirilir. Məsələn, “Zərə botkası”;
- 2) Uşaqların boyanmış yumurta döyüşdürməsi;
- 3) At minən gənclərin yumurta döyüşməsi və çay qırağında və ya meşədə gəzməsi;
- 4) Müxtəlif geyimlər geymiş kişilərin yumurta döyüşməsi;
- 5) Sabantuya “büləklər jıyı”;
- 6) Meydanda yarışlar təşkil etmək;
- 7) Gənclərin könül açmaları.

Meydan yarış və tamaşalarına 10 gün qalmış gənclərin at cıdırı təşkil olunur. Buna “at ayağın qızdırmaq” deyilir (8,62).

Novruz və Hıdırellez. Əski türk mövsüm mərasimlərindən biri də Hıdırellez bayramıdır. Bu mərasim hər il yazda, may ayının beşindən altısına keçən gecə keçirilir. Novruza bənzər xüsusiyyətləri vardır. Eyni zamanda digər yürk xalqlarında müşahidə etdiyimiz mövsüm mərasimləri

ilə ortaq cəhətləri də kifayət qədərdir. Türk və islam mifologiyasında xüsusi bir yeri olan Xızır obrazı özündə əski ritual və inancların izlərini saxlamışdır. Qışın bitib baharın gəlməsi mövsüm mərasimi olaraq qeyd edilməkdədir. Burada Xızır baharı simvolizə edir. Bu bayramda insanlar müxtəlif törənlər təşkil edər, müxtəlif ayinlər icra edirlər. İslam inancına görə Xızır haqq vergisi almış şəxsiyyətdir. Tanrı tərəfindən müsəlmanlığı qorumaq vəzifəsi verilmişdir. İstənilən zaman zühur edə bilən mübarək bir şəxsiyyətdir. Rəvayətə görə Xızır ilə İlyas qardaş və ya dostdur. Xızırın ab-I həyat suyu içərək ölümsüzlük qazanması söylənilir. Əsas vəzifəsi darda qalanlara yardım etmək, yaxşılıq etmək, təbiətin yaşılınmasını təmin etmək, bolluq, bərəkət, qismət və sağlamlıq verən bir vəlidir, kəramət sahibidir. Xıdırellez bayramının da əsas xarakterini bu xüsusiyyətlər müəyyənləşdirir. Xızır ənənəsində mərasimlərin keçirildiyi günə ümumi olaraq Ruzi-Xızır və ya Hıdırellez adı verilmişdir. Ruzi-Xızır və Ruz-I Qasım deyə iki mövsümə ayıran təqvim məlumatları Ruz-I Xızır yaz mövsümünün başlanğıcı sayıb 6 maydan 8 noyabra qədər davam edən müddəti 186 günlük bir dövrü əhatə etdiyi bildirilir. Rumi 23 aprele təsadüf edən bu tarix indi də işlətdiyimiz Miladi təqvimlə 6 mayaya uyğun gəlir. İlin 9 noyabrdan 5 mayaya qədər olan hissəsi isə Ruz-I Qasım isə qış mövsümünü bildirir. 179 gün olan bu dönmə Qasım günləri də deyilir.

Xıdırellez hazırlıqlarına bir həftə öncədən başlanılır. Evlərdə təmizlik işləri görülür, yeməklər hazırlanır. Hər kənddə Xıdırellez şənliklərinin keçirildiyi məlum bir yer olur. Bu yerin suyu, ağacı olan geniş bir yer olması lazımdır. Əsasən böyük ağaclar, müqəddəs sayılan bulaq başı seçilir. Xıdırellez günü oğlaqlar, quzular kəsilir. Bayramdan bir gün öncə sağmal heyvanı olmayan ailələrə süd paylanır. Xüsusilə, süddən bərək və sütlaç hazırlanır. Hazırlanan yeməklərin çoxu xəmir yeməkləri olur. Bunlara bərək, yumurta, peksimet, pogaça, kolaç, kalburüstü aiddir. Eyni zamanda qarğıdalı bişirilir, noxudlu çörək hazırlanır. Xıdırellezden bir gün əvvəl axşam kənddə olanlar Xıdırellezə çağırılır. Bu bayramın da Novruz kimi bir sıra mərasimləri, inancları və oyunları vardır. Ayrıca olaraq,

fevral ayının ortalarında Anadolu ələviləri Xızır cəmi mərasimi keçirirlər. Naxçıvanda fevral ayında Xıdır (və ya Xıdır nəbi) bayramı keçirilir. Xıdır bayramında əsasən un məhsullarından xəmir xərekləri hazırlanır. Xıdır bayramında Xıdır nəbini çağırmaq mərasimi də keçirilir.

Novruz və özbək mövsüm mərasimləri. Özbəklərdə aşağıdakı mövsüm mərasimləri qeyd olunur:

1) Qış gecələri və ya məclisləri (qap-qaştaq, yasa-yusun). Bu bizdəki çilə çıxartma mərasimlərinə uyğun gəlir.

2) Yaz bayramları –Navruz və şoxmoylar (öküzlərin şum üçün sahəyə sürülməsi, yəni şum çıxarmanın başlanması), lola (lalə) , kizil qul (qızıl gül), loy tutiş (palçıq vermə, yəni ev tikməyə başlama) bayramları.

3) Yay təntənələri içində “kavun sayli” (yemiş bayramı), “çoy momo” və s.vardır.

4) Payız bayramları məhsul yığımlı ilə əlaqəli olur. Buraya Mexrqa, thamol çakiriş, “uzum sayli” (üzüm bayramı) və misal ola bilər.

Novruz arxaik ritual kimi. Baharın gəlişi, havaların istiləşməsi, qarların əriməsi, təbiətin canlanması bütün insanları olduğu kimi türklərə də dərin təsir etmiş, həyəcanlandırmış və bu dəyişikliyi müxtəlif mərasimlərlə qeyd etmələrinə səbəb olmuşdur. Türk sözü olan bayram M. Kaşqarlının „Divan“ında „Bedhrem“ (bayram) –bir yerin işıqlarla və çiçəklərlə bəzənməsi və orada sevinc içində əylənilməsidir“-şəklində izah edilmişdir.

Novruz və şamanlıq. Əski türklərin dini mərasim və ayinlərinin necə icra edildiyini bu və ya başqa şəkildə Çin və ərəb qaynaqları ilə yanaşı türk boylarının dastanlarından, xalq əfsanələri və rəvayətlərindəki məlumatlardan öyrənirik. Hazırda əski ənənəvi inancları və mərasimləri qoruyub saxlamış Altay və Yakut şamanlarının keçirdikləri böyük dini mərasimlər bizim əski türklərin ayinləri haqqında təsəvvürlərimizi genişləndirir.

Şamançı türklərin müəyyən vaxtlarda keçirdikləri ayinlər yaz, yay və payız mövsümlərində baş verir ki, bunların da çox qədim dövrdən qaldığı şübhə doğurmur. Əski türk imperatorluğu dövründə bu ayinlərin dövlətin rəsmi dini bayramları olduğu Çin qaynaqlarının verdiyi məlumatlardan

aydın olur. Yaz və payız bayramlarında ayinlər icra olunması Hunların zamanından məlumdur. Əski türk dininin saxlandığı Monqol imperatorluğu dövründə yaz bayramı və bununla əlaqəli mərasimlər dövlətin dini bayramları olmuş və bu bayramlarda möhtəşəm ayinlər icra edilmişdir.

Türklərin bu yaz bayramları və mərasimləri əski sami xalqlarında „Peşah“ və xristianlarda „Paska“ bayramı kimi mənşəyi baxımından „təbiətin dirilməsi“ şərafinə keçirilən ayinlərdir. Bu yaz bayramı ayininə yakutlar „Isah“ deyirlər. Yakutlar 7 ay çəkən sərt qış mövsümündən sonra qısaqları sağaraq qımız hazırlayırlar. Bütün oba bir çəmənliyə toplanıb soyun qamı (şamanı)nın iradəsi altında ayin rəqsi edirlər, şeir söyləyirlər, dua edirlər. Əgər biz “Novruz”a ritual, mərasim və bayram kimi diaxron sırada və ya sinxron cərgədə baxsaq, o zaman bu terminoloji tautologiya kimi qəbul edilməməlidir. Çünki bunların hər birinin məsələnin bir tərəfini izah etməyə kömək edən mənə çaları vardır. “Novruz” tərkib elementləri etibarilə arxaik ritualdır, mövsüm mərasimidir, təqvim bayramıdır və ya milli bayramdır. Bunlardan sonuncusu, yəni müasir milli bayram anlayışı onların məcmusunu özündə ehtiva edir.

Novruzun tərkibində arxaik ritual elementlərinin (səmənli cücərtmə, tonqal qalama, tonqal üstündən tullanma, qulaq falı və ya qarı dinləmə, yumurta boyama və yumurta döyüşmə, qurşaq atdı, kosa-kosa, kəndirbaz oyunu, deyimlər, nəğmələr və s.) bəzən geniş şəkildə və bəzən də rudi-mentlər kimi müşahidə olunması onu ritualşünaslıq aspektindən də araşdırmağı şərtləndirir.

Arxaik ritualın xalq ənənəsində yaşayan qalır forması ilahiləşdirilmiş əcdadların kosmik dünyaya yola salma vasitəsi kimi öz aydın ifadəsini tonqal üstündən tullanmada tapır. Burada diqqəti çəkən əsas məsələlərdən biri ritualın keçirildiyi zamandır. Bu yazın gəlməsi ilə özündə mövsüm mərasimi elementlərini birləşdirmiş olur. Başqa deyilərlə, “günəşi qarşılama”, “yağış arzulama”, “toxum cücərtmə” və s. kimi həyati əhəmiyyət daşıyan arxaik ritual kompleksləri burada iştirak edir. Onların hər biri müəyyən bir elementlə simvolizə olunur. Məsələn, təbiətlə bağlı

olan və insanların yaşayışında mühüm əhəmiyyət daşıyan yaz mövsümü ilə başlanan yaşıllanmanı “Səmən” təmsil etməkdədir. Bu element təbiətin dirliməsini bitki səviyyəsində simvolizə edir. Bu kompleksin içində ən mərkəzi mövqeyi “Tonqal” tutur. Tonqalın od, alov, atəş mənası bir sıra türk dillərində az fərqli sözlərlə işlənməkdədir. Tonqal əski türkcədə günəşin doğmasını bildirən “tanq” və günəşin qürubunu ifadə etmək üçün istifadə olunan “tünq” kəlmələri ilə fonetik və semantik baxımdan əlaqəlidir. Bunlarla (tanq, tünq, tonqal) yaxın olan sakral məzmunlu, ruh anlamını ifadə edən “tın” sözü də vardır. Eyni zamanda “Tanq Tenqri” inancının da türklərdə çox əski zamandan mövcud olduğunu diqqətdən qaçırmamalıyıq. İndi rudimentlər şəklində olan ritual qalıqlarının arasındakı rabitənin təsəvvür olunması ilə arxaik ritualı daha optimal müstəvidə təhlil etmək olar. Heç şübhəsiz ki, bu elementlərin içində Tonqal ilk öncə günəşi və bundan sonra da Tanq Tenqrini simvolizə edir Diaxron yanaşmaya yer verməmizin səbəbi türk inanc sistemindəki üzvlənmənin zamanla əlaqəli olmasıdır. Müəyyən və əlbəttə ki, kifayət qədər böyük bir dövrdə türk tanrı panteonunda mərkəzi mövqeyi günəşlə identik olan Tanq Tenqri tutmuşdur. Əski türklərdə günəş həm Tanrıdır, həm də yaradıcı əcdaddır. Məsələn, sadə sosial kontekstdə Gün Oğuzun böyük oğludur, nəvələrinin atasıdır. Dünya modelinin strukturunda Xaos (Qara xan-Oğuzun atası)-Kosmos (Oğuz) münasibətlərinin vəhdət və zidiyyətindən yaranan yeni həlqəni Gün təşkil edir. Əslində, Gün xan və Qara xan kaos-kosmos modelinin tərəfləridir. Oğuz onları əlaqələndirən və eyni zamanda yeni kosmosun xaosda sakrallaşmasını təmin edən mediatorudur. Buradan alınan nəticəyə görə Gün günəşdir və ya Tanq Tenqridir. Başqa deyilənlə də, Tanq Tenqri astral səviyyədə günəşlə, etnos səviyyəsində Oğuzla, insan səviyyəsində Gün xanla simvolizə olunmuşdur.

Günəş kultu birbaşa Tanrı kultu ilə əlaqəlidir. Qoyaş (Günəş) həm də “kin” (gün) adlanır. Burada işıq və həyat eyniləşdirilir. Hələ XVIII əsrdə alim İ. Qeorqi başqırd mərasimlərini təsvir edərək göstərir ki, onlar günəşə səcdə edir və ona qurban gətiridilər. (Г е о р г и И. Описание

всех в Российском государстве народов обитающих, также их житейских обрядов, веры, обыкновений жилищ, СПб. Ч.2. 1776). Qədim türklər belə hesab edirdilər ki, günəşin şüaları saplardır, onların vasitəsilə bitki ruhları günəşlə ünsiyyətdə olur (П о п о в А.А. Тавшийцы. М., 1936, с. 48). Başqırdlara görə günəş Tanrının şöhrəsidir.

Başqırdların Günəş tanrını (Tösre Qoyaş) qarşılama mərasimində üzü günəşə doğru dayanılır, ovuclar üzə tərəf olmaqla əllər açılır. Xalq inancına görə Günəş tanrı sağlamlıq verir. Günəşə müraciətlə oxunan ritual mətni belədir:

Ey Qoyaşım! = Ey Günəşim!
Ey, Tösre Qoyaş! = Ey Tanrı Günəş!
Yaqtı kin birzes, = İşıqlı gün verdin,
Tınıs tin bir! = Dinc gecə ver!
As itmö! = Ac etmə!
Yalanqas itmö! = Yalın etmə!
Qartlıqta moxtaj itmö! = Qocalıqda möhtac etmə!
Yılıt bezze! = İsit bizi!
İret bezze! = Qızdır bizi!
Ey Tösre Qoyaş! = Ey Tanrı Günəş!

Bu müraciət formullarında Göy Tanrı və Günəş eyniləşdirilir. Ayrıca işıqlanmanın özü böyüdülmür və müstəqil gücə və ilahi təsirə malik olan və Günəş bəxş edən müstəqil tanrı adlandırılır. Başqırd inanclarında və miflərində Günəş tanrı ilə Göy tanrı differensasiya olunur (История Башкортостана с древнейших времен до наших дней. Уфа, 2004, с. 45). Volqaboyu türklərində, tatarlarda günəşi qarşılama ritualının izləri folklor mətnlərində qalmaqdadır. Məsələn:

Koyaş çık,

Koyaş çık- deyə oxunan mətn həmin arxaik ritualın rudimentidir. Azərbaycan folklorunda da Günəşi qarşılama ilə bağlı mətn məlumdur:

*Gün çıx, gün çıx,
Kəhər atı min çıx.
Keçəl qızı evdə qoy,
Saçlı qızı götür çıx.*

Burada fiziki mənada geçəl qız istiliyi olmayan qış günəşini, saçlı qız isə isti və işıqlı yaz günəşini bildirir. Bu anlamda məlumat metaforik şəkildə ifadə olunmuşdur. Amma Günəşin qadın kimi təsəvvür edilməsi Günəş tanrı inancının tərkibində məhsuldarlıq kultunun olmasını bildirir.

Qeyd etdik ki, tonqal günəşi simvolizə edir. O da öz növbəsində Tanq Tenqrini ifadə etməkdədir. Məsələnin gerçək mərasimi mahiyyəti də bu münasibətlər kontekstində izah oluna bilər. İnsanların Tonqal ətrafına toplaşması, onun üzərindən tullanması, ilk öncə hər hansı bir şəkildə onunla təmas yaratmağa cəhd etməsi diqqəti çəkməkdədir. Əlbəttə, bu arxaik ritualdır; hətta rudimentlər səviyyəsində belə tərkibcə mürəkkəbdir. Çünki, burada əcdad dünyasına yola salma və tonqalda Tenqriyə qurban vermə arxaik ritual hərəkətləri gerçəkləşməkdədir. Hər nə qədər tonqal üzərindən tullanarkən söylənən “ağırlığım, uğurluğum burda qalsın” ritual deyimi “türklərdə odun arındırıcı” funksiyası ilə izah olunursa olunsun, bizcə bu çox bəsit və ritualın sakral mahiyyəti ilə uzlaşmayan profan səviyyəli bir yanaşmadan uzağa getmir. Özünü oda atan, alovun içərisindən keçən “ritual personajı” özünü Tanq Tenqriyə qurban etmiş olur. Bu qurban vermə ritual və ya simvolik xarakter daşıyır. Özünü odda qurban verən fərd Tanq Tenqrini simvolizə edən Tonqalda onunla birləşir, bütövləşir, “o dünyada”, xaos məkanında olur, əcdad ruhları ilə, “tın”la təmas yaradır, orada sakrallaşır və yenidən oddan çıxaraq “bu dünyaya”, kosmos məkanına qayıdır. Bizcə, perifrastik formada işlənməsinə baxmayaraq, tərkibində iki semantemi birləşdirən ritual deyiminin - “ağırlığın(fiziki) və uğurluğun(mənəvi)” odda, tonqalda qalması isə fərdin fiziki və mənəvi baxımdan özünü Tanrıya qurban verməsinin ifadəsidir.

Tanq Tenqri ritualında əski türk toplumunun hər bir fərdi iştirak edir və sakral enerji ilə özünü zənginləşdirir. Hətta türklər mal-qaranı da iki tonqal arasından keçirərək onları da simvolik olaraq Tanrıya qurban verir və sakrallaşdırır. Bu ənənə bəzi konservativ mühitlərdə indi də qalmaqdadır.

“Novruz” hazırlıqları. “Novruz” bayramı ərəfəsində bayram hazırlıqları başlanır. Buraya ev–eşiyin, həyət-bacanın təmizlənməsi, yeni paltarların alınması, bayram bazarlığı, bayram yeməklərinin hazırlanması və s. daxildir. Bayramda müqəddəs yerlər ziyarət edilir, qohumlara baş çəkilir, bayramlaşılır, küsülülər barışır, kasıblara yardım edilir, bayram payı paylanır və s. Təmizlənməmiş həyət-baca, köhnə paltar, kasıblıq və aclıq xaosu simvolizə edir. Küsülülük, kommunikativ böhran sosial xaosun ifadəsidir. Təmizlik, təzə paltar, yeməklər, xaosun natəmizlik, köhnəlik, aclıq kimi formalarını aradan qaldırır və onları yeni nizamla əvəz edir. Küsülülük barışla əvəzlənəndə sosial harmoniya bərpa olunur. Bütün bunların edilməsi üçün ritualın sakral elementinin prosesə cəlb edilməsi zərurəti yaranır. Çünki kosmosun bərpası üçün profan elementlər kifayət etmir. Xaosu sakrallaşdırmaq üçün kaos məkanına, məsələn, qəbirsanlığa (və ya ziyarətgaha, pirə, övliya məzarına) gedilir və qurulacaq kaos sakrallaşdırılır. Sakrallaşmış kaos artıq köhnə mahiyyətində qala bilmir və kosmosla əvəzlənərək yenidən qurulur: ev-eşik təmizlənir, paltarlar təzələnir, aclar doyur, küsülülər barışır və s. Təbiətdən alınan təbii boyalarla yumurta boyanması dünyanın və təbiətin yenidən rənglənməsi və ya dirilməsi mənasını simvolizə etməkdədir. Döyüşdürülən yumurtalar da iki dünyanın-qışla yazın, soyuqla istinin, xaosla-kosmosun mübarizəsini nümayiş etdirməkdir. ”Toxum cücərtmək” və ya “Səməni qoymaq” da bir şəkildə təbiəti canlandırmaq, ona təsir etmək vasitəsi kimi anlaşılır. “Qulaq falı” və ya “Qapı pusmaq” da yeniləşmənin məlumat səviyyəsini əks etdirir. Eyni zamanda bayram leksikonunu nəzarətdə saxlayaraq onun sakral məzmununu mühafizəsini təmin edir. Bunların ümumi sxem üzrə

arxaik ritual semantikasını yeni nizamın yaradılması, kosmosun bərpası və yeni nizamın dəstəklənməsidir.

“Xan bəzəmə” oyunu – Bu oyun Naxçıvanda keçirilir. Burada üç gün dalbadal “xan” bəzəyirlər. Bunun üçün geniş bir meydanı al - əlvan bəzəyirlər. Kənarlarında tonqal qalayırlar. Bir nəfər kişini xan seçirlər. Onu əməlli – başlı xan kimi bəzəyirlər. Başına tac qoyurlar. Meydanda hündür bir taxt düzəldib xanı oturdurlar. İki nəfər balaca uşaq xanı yelpiklə yelləyir. Kim istəyir könüllü ona qulluqçu olur. Qız gəlinlər, qonaqlar meydanın dövrüyəsinə düzülüb tamaşa edirlər. Xanın yanına bəzənmiş xonçalar, səmənilər düzülür. Xan əmr verir hamı çalib oynayır. Kimi gücünü sınayır, kimi güləşir. Bir sözlə, hamı şənələnir. Burada tələklər də olur. Onlar xanı güldürməyə çalışır. Xan isə gərək gülməsin, əgər gülsə onu suya basırlar, təzə xan seçirlər. Meydanda bir qab qoyurlar hamı ora xələt atır, əgər xan üç gün vəzifəsinin öhtəsindən gəlsə bu xələtlər ona çatır(39,105). Bütün sxemi ilə bu mövzumu bağlı arxaik ritualdır və onun oyun variantıdır.

Torba atmaq. Novruza aid olan bayram adətlərindən biri də müxtəlif şəkildə adlandırılan torba atmaqdır. Novruzla bağlı orta əsrlərə aid yazılı qaynaqlarda (o cümlədən Ömər Xəyyamın “Novruznamə”sində və Əbu Reyhan əl-Biruninin “Asar əl baqiyə” əsərində bu adətlərin zərdüştlük dönməsində mövcud olduğu və onun xüsusi icraçıları – zərdüşt kahinləri tərəfindən yerinə yetirildiyi haqqında məlumat verilir.

Sonrakı dövrlərdə “torba atmaq” “qurşaq atmaq” və ya “şal sallamaq”la əvəzlənmişdir. Əlbəttə, burada məişət mədəniyyətindəki dəyişikliklər öz təsirlərini göstərmişdir. Məsələn: M. Şəhriyarın şeirində deyilir:

*Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq,
Bayramlığı bel şalına bağlamaq.*

Ən yeni dövrün “torba atmaq” mədəniyyətində “dəsmal atmaq” və “papaq atmaq” kimi yeni vasitələrdən istifadə edildiyi müşahidə olunmaqdadır. Bunların bəziləri ilə bağlı xalq deyimləri də işlənmişdir:

“Papaq atmaq” ilk öncə aldatma mənasını ifadə edir. Amma onun fiziki mənada işlənməsi sevinc hissini göstərən bir psixoloji situasiyadır. Sevincdən papağını göyə atmaq xalq deyimi milli paremiologiyada mövcuddur. Demək “papaq atmağ”ın həm neqativ, həm də pozitiv kommunikativ paremioloji funksiyaları vardır. “Papaq atmağ”ın tipoloji səviyyədə də işləndiyi və orta əsrlərdə hökmdarlara göstərilən xüsusi təzim üsulu kimi istifadə olunduğu da məlumdur. Papaq qoyulduğu başı simvolizə edir. Papağın hökmdarın ayaqları altına atılması onun qədəm qoyduğu yerə baş qoyulmasını və ya başqa deyilənlə, ideal bir sədaqət və sevgi ifadə etməkdədir.

Xalq ənənsində “dəsmal vermək” və ya “dəsmal atmaq” ayrılıq əlamətidir. “Torba tikmək” də müasir paremioloji mənasına görə mərdimazarlıq, pislik etmək və s. kimi neqativ semantik əhatəyə malikdir. Amma “torba tikməyin” arxaik ritual semantikasi xaos dünyasına yola salmaqdır. Atılan torba, şal, qurşaq, dəsmal və papaq da xaos dünyasına səfəri simvolizə etməkdədir.

Beləliklə, Novruz özündə arxaik ritualdan gələn bir sıra elementləri mühafizə etmişdir. Ritualın “rəsmi hissəsi” -hərəkət və sözlə yanaşı, karnaval, şənlik və ya şölən hissəsində də bəzi elementlər qorunmuşdur. Novruz mədəni kompleksinə daxil olan bu tipli elementlər üzərində müşahidələrdən aydın olur ki, arxaik ritual keçidin bir neçə səviyyəsini özündə ehtiva etməkdədir:

1) Sudan keçmək. İnançı: Su anası. Rudimenti: Səməninin suya atılması və s.

2) Oddan keçmək. İnançı: Gök Tanrı, Gün. Rudimenti: Tonqaldan tullanmaq və s.

3) Havadan keçmək. İnançı: Yel baba. Rudimenti: Kəndirbaz oyunu və s.

4) Yerdən keçmək. İnançı: Yer Tanrısı. Rudimenti: Yerə (quyuya, mağaraya, lağıma və s.) girmək.

5) Bitkidən keçmək. İnançı: Qaba ağac. Rudimenti: Ağac koğuşundan keçmək və s.

6) Heyvandan keçmək. İnançı:Gök böri, Qağan Aslan. Rudimenti: Heyvan dərisinə girmək və s.

Bunların hər biri ayrıca olaraq açıq kodla Novruz komponentlərində görünməsə də, onun invariant strukturunda yer tutur. Mövcud olanların paradıqmaları müxtəlif folklor mətnlərində rəngarəng şəkildə motivlənərək obrazlı ifadə olunmuşdur. Ayrıca olaraq, “Oğuz Kağan”da, “Dədə Qorqud kitabında”, “Oğuznamələr”də, Azərbaycan xalq nağıllarında, atalar sözlərində və s. epik folklor nümunələrində arxaik ritualdan gələn bu keçid səviyyələrinin çeşidli ifadə formalarını, obrazlarını və motivlərini müşahidə edirik. Belə motivlənməni xalq deyimlərində, paremioloji mətnlərdə də görmək olar:

Su aydınlıqdır, Su qədər ömrün olsun!
Od haqqı, Ocaq haqqı.
Yerin yeddi qatından keçmək.
Yel baba, Yel baba,
Əlçimimi ver baba və s.

Arxaik ritualın diaxron inkişafı orta əsrlərin rəsmi mərasimlərindən keçdiyi dövrdə geniş mənada inteqrasiya prosesində olmuş və qarşılıqlı təsirlərə uğramışdır. Bu xüsusilə, özünü ibtidai mədəniyyətdən, yəni elə başlanğıcından differensial xarakter daşıyan yaxın mədəniyyətlərlə əlaqədə və münasibətdə göstərir. Ona görə də bu mədəniyyətə kompleks yanaşmaq lazımdır. Buraya xüsusilə, aşağıdakılar daxildir:

1. Rituallar.
2. İnanclar.
3. Oyunlar.

Bunları eyni zamanda funksiyalarına görə (magik, mistik, komik və s.) araşdırmaq lazımdır.

Arxaik ritualdan gələn bir çox elementlərin sakral funksiyası passivləşmiş, profan xarakter alaraq əyləncə funksiyası ilə əvəzlənmiş və bayramın karnavallığını, şənlik üçün şərait yaradan vasitələrini gücləndirmişdir.

Novruz mövsüm mərasimi kimi.

Əlbəttə, Novruzun bir sıra səciyyəvi cəhətləri onun mövsüm mərasimi komponentlərində özünü göstərir. Burada baharın gəlişi rituallarla, oyunlarla, tamaşalarla, şənlik, şölən və toyla qeyd olunur. Hələ XI əsrdə M. Kaşqarlının yazıya aldığı örnəklərdə bu mərasimlərin izlərini görürük:

*Qış yay bilə tokuştu
Kıncır közün bakıştı
Tutuşqalı yakıştı
Utqalımat uqraşur (1c, 170)*

*Yılkı yazın əzlənür
Otlap anın ətlənür
Bəqlər sənüz atlanur
Sevnip ögür ısrışur (1c. 285)*

Bənzər örnəkləri şifahi ənənədən gəlib çatmış kumuk xalq yaradıcılığında da müşahidə edirik:

*Qelin katın tursana
Savru başmak qiysene
Sandıqqa kol ursana
Bu bayrak saqa karay
Kise yavluk taksana!*

*Yazbaş qeldi yaynaşıp
Bar qayvannar oynaşıp*

*Kızınq kise saylasın
Qeliniq takma çıksın.
Bizqe çomarlık etip
Şaytannı uyun yıksın!*

*Abzarında kölleri
Köllerinde kazları
Bayrakqa yavluk ilme
Muna qazir kızları!
Şatman, Navruz qyunnyu mubarak! (9,8-9).*

Motivləri eyni olan bu şeir nümunələrində yaz və qış təsvir olunur, baharın, başqa deyilişlə, Novruzun vəsfi verilir. Novruzunm mövsüm mərasimi konteksti kifayət qədər geniş əhatəlidir. Çünki buraya qohum xalqların oxşar mədəniyyəti ilə müqayisələr aparılması da daxildir.

Çuvaşlarda ən vacib dini bayram və mərasimlər əkinçiliklə bağlıdır. Bu mərasimlər başqa əkinçi xalqlarda olduğu kimi yeni il qabağı günəşin qış dönüm nöqtəsində olduğu vaxt başlanır və bundan sonra yazın başlanması bayramı gəlir. Amma ən əsas bayramlar yaz səpini ilə bağlı olaraq keçirilir. Buraya Aka patti, Akatuy və ya Sabantuy daxildir. Yayın əvvəlində məhsul yığımı ilə bağlı olaraq Uy çuk (polevaya jertva-tarla qurbanı) və Sinne bayramları qeyd olunur. Bu bayramlar bir həftə və daha çox davam edir. Bu bayramlarda bütün kənd və ya bir neçə kənd bir yerdə iştirak edir. Mərasimi yaşlı adamlar və ya xüsusi seçilmiş adamlar idarə edirlər. Hər bir kənd üçün mərasim xüsusi olaraq müəyyənləşdirilmiş yerdə keçirilir. Mərasimin keçirilməsi üçün seçilən belə yerlər əsasən meşə və ya tala olur. Bayram zamanı bütün kənddən toplanmış pulla alınmış heyvan qurbanı kəsilir. Xüsusi seçilmiş adamlar bayramla bağlı yasaqlara riayət olunmasına nəzarət edirlər. Məsələn, Sinne zamanı heç bir kənd təsərrüfatı və torpaq işləri görmək olmaz. Çünki bu günlərdə “yer ana hamilədir”. Bu yasağı pozan olarsa o çox ciddi şəkildə cəzalandırılır.

Mərasimdə uca Tanrı Turaya dua edilir. Amma düşünmək olar ki, çox qədim dövrlərdə “Yer ana”ya yalvarılmış, ona müraciət olunaraq dua edilmişdir. Ona üstünlük veilməsinin izləri aydın cizgilərlə saxlanmışdır (17,371).

Çox əski bir məlumata görə qərbi Afrika tayfalarından birində hər il mart ayında bir qadın və bir kişini öldürmək adəti olmuşdur. Öldürülənlərin cəsədlərini yeni şumlanmış sahədə basdırardılar. Şimali Afrikada vameqi tayfasında isə sentyabr-oktyabr aylarında məhsul yığımı və yeni səpin vaxtı bir qız öldürərmişlər. Lakin bunun əkinçiliklə bağlı qurban olması birbaşa göstərilir(17,365). Məhsul üçün insan qurbanı vermək adəti Quayakılanın (Ekvador) sakinlərində, beçuanlarda, Mindanao adasında yaşayan baqobolarda, Hind-Çin vai və şanlarında, Hindistanın qond və kxondlarında mövcud olmuşdur(17,365).

Şimali Amerika hindularında, adətən, qarğıdalı və digər mədəni bitkilər “mais anası”, “bizim həyatımız”, “üç bacı” şəklində təcəssüm etdirilir(17,366).

Avropa kəndlilərində taxıl sahəsinin hamı ruhları xalq inanclarında və əkinçilik adətlərində öz təcəssümünü tapır. Məsələn: çörək qız, buğda adam, çörək ana və s. (17,366).

V.Vundt belə “məhsuldarlıq demonları”na böyük əhəmiyyət vermişdir. O bunları “daxili məhsuldarlıq demonları” (torpaqda, bitkidə, meyvədə) və “xarici məhsuldarlıq demonları” (hava ruhu, yağış ruhu, günəş ruhu və məhsula təsir edən digər təbii qüvvələr) olaraq iki yerə ayırmışdır (Vundt V. Mif i reliqiya. S. 357-367). Bu məsələyə C. Frezer də geniş yer vermiş və “Qızıl budaq” əsərində bitki ruhunun belə təcəssümünü ölüb - dirilən tanrı mifi ilə əlaqələndirmişdir (Frezer D. Zolotaya vetv. Ql. XXIX-XLIII). Bunlara qədim şərq kultları əsasında qoruyan və dirilən tanrılar-Osiris, Tammuz, Adonis, yunan-frakiya əsaslı Dionis və başqaları aiddir ki, onların da əsasında insan qurbanı verməklə insanın istehsal gücünü tarlaya, bağa ötürmək məqsədi daşıyan araxaik ritual durur. Bu araxaik ritualdan gələn şərq mənşəli məhsuldarlıq tanrısına aid element

əhəmiyyətli dərəcədə İsus Xristos obrazına köçürülmüşdür(17,367). Türk xalq inanclarında bu tipli obraz Xızırdır. Xızırın əbədi olaraq hamı ruh kimi mövcud olamsı və hər yerdə zühur edə bilməsi təsəvvürləri geniş yayılmışdır. Türk mövsüm mərasimlərindən biri də Xidir-İlyas və ya Hıdırellezdir.

Əlbəttə, qeyd etmək lazımdır ki, təkcə İsus Xristos obrazı deyil, eyni zamanda şərq və antik mənşəli Osiris, Adonis, Dionis və digər obrazlar öz mənşəyinə görə kifayət qədər mürəkkəbdir və onların tərkibindəki bitkiləri təcəssüm etdirən “əkinçilik” elementi onların yalnız (bəzən çox, bəzən də az) bir hissəsini təşkil edir. Onların ümumi çəkisini müəyyənləşdirmək üçün politeist panteonda hər bir personajın ayrıca təhlili aparılmalı və onun tərkib elementləri aşkarlanmalıdır(17,367).

Xristianlıqda “əkinçilik” komponenti ciddi yer tutur. Bu dinin daha çox o dünyaya istiqamətli olması, ölümdən sonra “ruhun xilasına” xidmət etməsi məlumdur. Lakin xalqın məişəti və inancları buraya mövcud düzəlişlər etmişdir. Avropa kəndlisi üçün kilsə mərasimlərindən o dünyadakı firavanlığa aid olanları deyil, onun inancına görə, yaxşı məhsul yetişdirməyə yardım edənləri (toxuma kilsədə xeyir-dua vermək, yağış yağması üçün yalvarmaq, qurağlığa və ildırım vurmasına qarşı xaç çevirmək və s.) daha əhəmiyyətlidir(17,367).

Xristian müqəddəsləri içərisində müqəddəs Vasiliy heyvanların hamisi (slavyanlarda qədim “boq skota” Veles), Yuriy və Yeqoriy (yunanca adı Qeorqidir və hərfi tərcüməsi “əkinçi” deməkdir) heyvan və məhsul hamisi kimi tanınır. Əkinə zərər vura bilən qəzəb (qnev) tanrısı da vardır. Məsələn, İlya peyqəmbər ildırım və şimşək hökmdarıdır (zərb məsələ: “İlya qrozı derjit, İlya xlebom nadelyaet”). Bu mənada İlya qədim slavyan “Perun”unu əvəz edir(17,368). Türklərdə də qədimdən qəzəb tanrısının mövcudluğu özünü bəzi deyimlərdə göstərir. Məsələn: “Əlinin qəzəb oğlu Həzrət Abbas haqqı” və ya “ Qəzəbli ağam Həzrət Abbas qənim olsun” və s. Şimşək çaxması da türklərdə Tanrının qəzəbi kimi təsəvvür olunmuş-

dur.Əlbəttə, buraya qəzəb tanrısı haqqında təsəvvürlərin müəyyən ünsürləri daxildir.

Heyvan və məhsul hamisi kimi xristian mənbələrində adı keçən və adının hərfi mənasında da əkinçiliyi simvolizə edən Qeorqinin Azərbaycan variantı Cərcizdir. Cərciz peyqəmbərin məzarı da Azərbaycandır.

Qədim yunan əkinçilik kultları bir sıra mifoloji obrazlarda ifadə olunur. Burada əkinçilik və məhsuldarlıq hamiləri kişi və qadın mifoloji obrazlarında müşahidə olunur (Qe, Demetra, Kora, Baubo, Triptole, Kekrops, Erextex və b.) (17,369).

Bəzi slavyan xalqlarında əkinçilik və məhsuldarlıq kultu ilə bağlı mərasimlər dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Məsələn, serblərdə yaz və yay aqrar mərasimləri Lazarits və Kralits, quraqlığa qarşı magik mərasim Dodola, şum çıxarma mərasimi və s. keçirilir(17,370).

Bolqarlarda qədim aqrar kultla bağlı yeni il ərəfəsində Suravki mərasimi və pəhriz oyunları “Kuker”lər keçirilir. Bu mərasimlərlə bağlı inanclar serblərdə və bolqarlarda xristianlıq tərəfindən sıxışdırılıb sıradan çıxarılmışdır(17,370-371). Slavyan xalqlarında mövsümlə bağlı keçirilən və indi də davam edən əsas mərasim “Yanka Kupala”dır. Bu mərasim iyun ayında ən uzun gündüzlə başlanaraq keçirilir. Göründüyü kimi, bu mərasimin də həm astroloji, həm də mövsimi əsasları vardır.

Qafqaz xalqlarında, məsələn, osetin, abxaz, çerkes, svan, xevsurlarda icma dövründən qalma arxaik ritual elementləri müşahidə olunmaqdadır. Bu xalqlarda mayda və ya iyunda bazar günü əkinçiliklə bağlı mərasim keçirilir. Bu mərasimdə heyvan qurbanı (qoyun və ya inək) kəsilir, şərab içilir. Sonra məhsuldarlıqla bağlı dua edilir.Məsələn, duanın mətni təxminən belə olur: “Ey uca göylərin Tanrısı, bizə yazığın gəlsin və bizə öz rəhmmini göndər; torpaqlarımıza məhsuldarlıq ver ki, biz arvad-uşağımızla aclıqda və soyuqda qalmayaq, dərd çəkməyək...”(İnal -İpa Ş. Abxaztsı, istoriko-etnoqrafıçeskie oçerki. Suxumi, 1960, s.367)(17,372).

Novruz və qurban. Arxaik ritualın əsas elementlərindən biri qurbanıdır. Mövsüm mərasimlərinin qurbanları müxtəlif xalqların yaşayış

şərtlərinə uyğun olaraq müəyyənləşir. Novruzun içində yazın gəlişi, bir qədər fərqli deyilsə, bahar bayramı da vardır. Bu Novruzun əsas komponentlərindən biridir. Bahar bayramı və ya yazın qarşılama artıq özlüyündə mövsüm mərasimi deməkdir. Bu mərasimin tərkibində isə “günəşi qarşılama”, “günəşi çağırma”, “günəşi çıxarma” kimi müxtəlif deyilislərlə ifadə oluna bilən arxaik ritual vardır. Bu ritual əsasında Tanrıçılıq dövründə “Günəş-tanrı” və ya “Tanq Tenqri” mərasimi formalaşmışdır ki, onun da əsasını Günəşə qurban vermə elementi təşkil edir.

“Ünsiyyət nəzəriyyəsi”nə görə qurban ətinin yeyilməsi sanki “tanrının yeyilməsi”dir. Bu mərasim müxtəlif inkişaf etmiş dinlərdə də rast gəlinir (17,590).

Alman etnoqrafı Konrad Preysə görə qurban dinin “sehr” nəzəriyyəsi ilə əlaqəlidir. Bu nəzəriyyəyə görə tanrılar sehrli qüvvələrin simvollarıdır. Buradan belə qənaət əldə edilir ki, qurban vermənin ilkin məqsədi ondan ibarətdir ki, heyvan qurban etmək daxildəki sehrli qüvvədən xilas olmağa cəhd etməkdir (17,590).

“Aldatma nəzəriyyəsi”nə görə qurban vermə adəti aldadıcılar tərəfindən düşünülmüş, guya ruhlara, əcdadlara, tanrılara verilmək adı altında sadələvh adamların hesabına yaşamaq məqsədi izləmişdir. Amerika etnoqrafı Pol Radin sübut etmişdir ki, aldatma sisteminin ilkin rüşeymləri hələ sinifli cəmiyyətə qədər mövcud olmuşdur (17,590).

S.A. Tokarev qurban ritualının beş əsas aspektini göstərir:

- 1) İbtidai təsərrüfat şərtləri (ovçuluq, maldarlıq və əkinçilik);
- 2) Yaş-cins qarşılıqlı münasibətləri;
- 3) Ölülərə müraciət;
- 4) Tayfalararası münasibət;
- 5) Sosial təbəqələşmənin ilkin formaları (17,591).

Tanrıya qurban vermə ritualının bir sıra komponentləri başqırd türklərində qalmaqdadır. Burada Tanrıçılıqla bağlı xalq deyimləri, inanclar və mərasim mətnləri qorunmuşdur.

Ey kiktö yöşöise Biyik Tösre!= Ey göydə yaşayan böyük Tanrı!
Bez başqorttar izqe urınqa kildek! =Biz başqırdlar müqəddəs yerə
gəldik!
Bez ixlas yiröktön,= Bütün səmimi ürəkdən,
Röxmötle yiröktön= Şükür dolu ürəkdən,
Hin yaratqan qorbandarzınqı= Sən yaradan qurbandır ki,
Alıp kildek!=Alıb gəldik!
Bına əisö inəez, saf böröndör!= Buyur, saf qoyunlar!
Harı qöröbölöy bal= Kəhraba kimi bal
Aq möryendöy tarı =Ağ inci kimi darı
Haylap alqan arpa!= Seçib arınmış arpa
Bilöktörze qabul it! =Əllərinə qəbul et!
Üzes yaratqan xalqısa imenlek,= Özün yaratdığın xalqına
Tınıslıq əöm böxet bilök it! =Dinlik və bəxt pay et!
Xalqısdan irken tartıp alma,=Xalqından azadlığın dartıb alma
Hines boyoroq buyınsa irekle tıuzıq = Sənin buyruğun boyunca azad
doğulmuşuq
İrekle yöşörqö boyor! =Azad yaşamaq buyur!
Yaman keşe yö en bezzes iitön baş bulmaəin!=Yaman adam və şər
ruhlar başımız üstündə olmasın!
Yalınqanlıq, mökerlek keşene aulamaəin! =Yalançılıq və məkrilik
insanı aldatmasın!
At toqomon,= Yaxşı at göndər,
Mal-tıuarzı aeqla, yiter =Mal-qaranı qoru!
Yılı ebör, yaqtı bir= Işıq göndər, istilik ver!
Vaqtında Erqö yamnqır bir!= Vaxtında yerə yağış ver!
Erzö arış mul yiəen, =Yerdə bol taxıl bitsin!
Erzö arpa kip yiəen!= Yerdə çoxl arpa bitsin!
Malnqa azıq kip buləin!= Mala azuqə çox olsun!
Başqorttarnqa yöyölöyqö= Başqırd yayalaqlarında

Sıncırınqa rızalıq bir! =Xeyir-bərəkət ver!
Biyik Tösre!= Böyük Tanrı!
Başqort xalqınis donqaənin işet!= Başqırd xalqının duasın eşit!
Horanqandı yitö!=Arzularını yerinə yetir!
Biyik Tösre!= Böyük Tanrı!
Başqort xalqınis donqaənin işet! =Başqırd xalqının dualarını eşit!
Telöktören qabul it! =Diləklərini qəbul et!
Ritualı icra edən ağsaqqalın ardından kişilər, qadınlar və uşaqlar əllərini göyə qaldırıb uca səslə təkrar edirlər: Biyik Tösre!(Böyük Tanrı!) Başqort xalqınis donqaənin işet! (Başqırd xalqının dualarını eşit!) Telöktören qabul it! (Diləklərini qəbul et!)(Н е ф е д о в Ф.Д. Ушкуль. // Башкирия в русской литературе, 1990, с. 129-134)
Arxaik qurbanvermə rituallarından biri ilk məhsulun simvolik qurban verilməsidir. Bu rituala görə meyvənin ilki, ovun ilki (bizim deyilişlə nübarı) və s. məhsul və ov hamı ruhlarına qurban edilir. İlk məhsul qurban edilincəyə qədər onlardan istifadə yasaqdır. Yalnız qurban verdikdən sonra təntənəli şəkildə şənlilik edilir və yasaq aradan qaldırılmış olur. Bizdə nübarı ailənin ağsaqqalına verirlər ki, bu da bir şəkildə həmin qurban vermənin türklərdə əcdad ruhu ilə əlaqəli olmasını göstərir.

Novruzdan sonra bitkini, təbiəti, taxılı və çörəyi simvolizə edən “Səmənı”nin axar suya atılması da ilk məhsulun hamı ruhlara qurban verilmə şəkillərindən biridir.

İlk məhsulun qurban verilməsi ritualının bəzi elementləri türk xalqlarından biri olan çuvaşlarda qalmaqdadır. Burada ilk məhsul mərasim duası edilmədən yeyilmir.

Arxaik rituellardan biri də ayrıca olaraq ət qurbanı verməkdir. Bu ritual zamanı qurbanlıq heyvanın ətindən bir parça ocağa atılır. Altaylarda məişətə uyğun olan içkilərin sağ əlin şəhadət barmağı ilə ruhların şərəfinə çilənməsi adəti qalmaqdadır. Azərbaycanda qurbanlıq qoyunun qabaq

qolunun aypara şəkilli qığırdağını (xəmmirçəy) kəsib niyyət duası edərək evin tavanına doğru üç dəfə atırlar. Əgər qığırdaq tavana yapışıb qalarsa, bu niyyətin qəbul olacağıının əlamətidir.

Arxaik qurban rituallarından biri də ibtidai ovçuluq ənənəsi ilə bağlıdır. Bu Od qurbanıdır. Bu həm də “Nübar qurbanı” ilə sarmaşlıq bir şəkildədir. Belə sarmaşlıqlıq qədim Hindistanın Veda dinində müşahidə olunur. Burada od tanrısı Aqni iki rolda çıxış edir: qurbanı göyə - tanrıya aparan vasitəçi və şəninə himnlər oxunan, qurbanlar verilən əsas tanrılardan biri kimi(17593).

Sonralar atəşpərəstlik dinlərində (məzdəkizim, parsizm, iezidizm) od ilahi qüvvə kimi deyil, təmizləyici, arındırıcı qüvvə kimi çıxış edir. Amma odla arınma ideyası bir sıra dinlərə daxil olur. Hətta nə qədər qəribə görünsə, də orta əsrlərdə fanatiklərin odda özünü yandırmasında da arxaik ritual elementləri müşahidə olunur.

Bir sıra Sibir xalqlarında sağ heyvan qurban vermə adəti vardır. Qurbanlıq üçün seçilmiş ağ rəngli maral təsərrüfatda istifadə olunmur və ruhlara qurban edilərək azad edilir. Bu adət xanti, mansi, nens, selkup, evenk və başqa xalqlarda qalmaqdadır. Türk xalqlarından tuvalarda bu adət vardır. Altaylar, xakaslar, buryatlar tanrıya qurban dedikləri ağ rəngli atı sərbəst buraxırlar (17,593). Azərbaycan atalar sözündə sağ qurban vermənin izləri müşahidə olunur: “Balığı burax dəryaya, balıq bilməsə də xaliq bilər”. Burada ibtidai ovçuluq dövrünün arxaik qurban ritualı ilə dini təsəvvürlər sarmaşlıq şəkildə özünü göstərir.

Qurbanı sağ vermək və onu sərbəst buraxmaq “günah keçisi” ilə də qismən izah oluna bilər. Bu motiv Bibliyanın “Əski çağırış”ında da (Lev.16:10) vardır. Bunun əsas mənası ondan ibarətdir ki, sərbəst buraxılan qurban həmin yerin bütün günahlarını götürüb oradan uzaqlaşdırır və bir şəkildə arınmağa, təmizlənməyə xidmət etmiş olur. Bəzi xalqlarda hətta heyvanların ilahiləşdirilməsi inancı (məsələn, Hindistanda inəklər və ilanlar) da müşahidə olunur.

İ.Kafesoğluna görə, “bozqır türklərinin inanclarını üç əsas nöqtədə ümumiləşdirmək olar:

- a) Təbiət qüvvələrinə inanma;
- b) Əcdad kultu;
- c) Gök Tanrı”(22,42).

İbtidai dövrün xalq inanclarında bir çox tanrı adları təbiət qüvvələrini göstərir. Hind tanrılarında Aqni oddur, İndira ildırım və yağış ilahəsidir. Hind-İran mifologiyasında Frangrasiyan (Əfrasiyab) savaq tanrısıdır. Sanskritdəki Dyaus “parlaq səma” mənasındadır. Əski yunan tanrılarında Apollon günəş və gənclik, Afrodita bahar və eşq ilahəsidir. Qədim Misirdə Nil bərəkət tanrısının adıdır. Zərdüşt dininin baş tanrısı Ahuramazdanın təmsilçisi oddur və s. (22,44).

Buradan çıxış edərək qurbanların da bunlara uyğun olaraq verildiyini müəyyənləşdirmək olar. Yəni:

- 1) Təbiət qüvvələrinə və ya təbiət ruhlarına verilən qurbanlar;
- 2) Əcdad ruhlarına verilən qurbanlar;
- 3) Tanrıya verilən qurbanlar.

Novruz bayramı ilə bağlı adətlərdə bu qurbanların izləri özlərini bu və ya başqa şəkildə göstərir:

Səmənini cücərdərək və sonra onu axar suya ataraq “nübar qurbanı” veririk. Qeyd edək ki, Səmən və Zəmi eyni mənşəli anlayışlardır və məhsul və əkin hamı ruhlarıdır. Səmən bir sıra türk xalqlarında Saban (Saman=Səmən) ilə eyni termdir. Buna M.Kaşqarlının “Divan”ındakı savda rast gəlirik “Sabanda sandırış bolsa...). Maraqlıdır ki, türkmənlər tonqala Saman otu (odu) deyirlər. Azərbaycanda qalmış Səmən Saban (səpin, əkin, taxıl və s.) mərasiminin (Saban toyunun-Sabantuyun) yalnız bir elementidir. Digər elementləri isə Volqaboyu türklərində qalmaqdadır.

Yumurta döyüşmək və xoruz döyüşdürmək kimi adətlərdə də əski təbiət qüvvələrinə qurban vermənin izləri müşahidə olunur. Belə döyüşlərin səviyyələri müxtəlif ola bilər: quşlar səviyyəsində, heyvanlar səviyyəsində və insanlar səviyyəsində. Quşlar səviyyəsindəki döyüşü yumurta

döyüşmə, xoruz döyüşdürmə kimi sonradan oyun və əyləncə xarakteri almış adətlər göstərməkdədir. İt boğuşdurmaq, qoç, öküz, dəvə və s. Döyüşdürmək isə heyvan səviyyəsini göstərir. İnsan səviyyəsində bu güləşlə ifadə olunur. Romalıları Etrusklardan keçmiş qladiator oyunu da arxaik qurban ritualının insan səviyyəsini ifadə etməkdədir. İndi sakral mahiyyətini itirib profanlaşmış, oyun və əyləncəyə çevrilmiş bu adətlərin arxaik ritual semantikasını qurban verməkdir.

Türk inanc sisteminin əsas komponentlərindən biri olan əcdad (ata) kultu və onunla bağlı verilən qurbanın izlərinə Novruz adətlərində rast gəlirik. Bunun ən bariz forması məzar ziyarətləridir. İnanca görə ata öldükdən sonra onun ruhu övladlarını, qohumlarını və yaxınlarını qorumaqda davam edir. Qaynaqlara görə, Asya hunları hər ilin may ayının ortalarında atalara qurban verirlərmiş. Onlara görə, əcdad məzarları müqəddəs sayılmışdır. Avropa hun tarixində Atillanın ikinci Balkan səfərinin (447) səbəblərindən biri olaraq hun hökmdar ailəsi qəbirlərinin Marqos (Belqrad yaxınlığında Dunay üzərində şəhər-qala) yepiskopu tərəfindən açılaraq qarət edilməsi göstərilir. Bənzər bir hadisə də milad öncəsi 79-cu ildə hun hökmdarını moğol ohuanlarla savaşa sövq etmişdi.

Əski türklərdə əcdadlara mal və can qurbanları verilmişdir. Əski türklərdə ən böyük qurban bozqırlı türkün müqəddəs bir duyğu ilə sarıldığı atdır. Bir çox türk qəhrəmanları öldüyü zaman atları ilə birgə dəfn olunmuşdur. Digər heyvanlardan cinsi erkək olanlar qurban üçün daha uyğun sayılmışdır(22,50).

İnsan qurbanı verilməsi də hökmdar məzarlarından aydın olur. Belə ki, Atillanın ölümü münasibətilə bir çox adamların öldürülərək məzara qoyulmasını bildirən VI əsr tarixçisi Jordanesin qeydinə görə Göy türk xanlarının məzarları başında düşman orduları başçıların qurban edilməsi kimi bir məlumat da bura əlavə edilə bilər(22,51). İnsan qurbanı vermək qədim dünyanın bir çox xalqlarında rastlanmaqdadır.

Qədim türklər ölmüş müqəddəslərə səcdə edər, onlara həyatlarının xüsusi günlərində və məqamlarında müraciət edərdilər. Belə təsəvvür

olunur ki, ölümlərin ruhu göydə Tanrının yanında olur və dirilərin bütün hərəkətlərini görür, şəri pisləyir, xeyiri bəyənilir. Dirilərin xeyir əməllərindən ruhlar da xoşlanırlar. Başqırdlar ölümləri “Tösrö qolo” –“Tanrı qulu” adlandırırlar və ölümə də o dünyaya getmək deyirlər: “Asılına qayttı” (əslinə qayıtdı, başlanğıcına qayıtdı, Tanrıya qayıtdı) və ya “ete qat kikkö kitköndör”-göyün yeddinci qatına getdi- deyilir.

Başqırdlarda batırların(pəhləvanların) ənənəvi mərasim (yola) güləşi zamanı əcdad ruhların müraciət olunur:”Ey mənim atam, ey mənim Tuyış atamın ruhu, mənə yardım et”. Ona görə də “Yola küreşe” (mərasim güləşi) müqəddəs mahiyyət daşıyır və onda qaydaları pozmaq yolunu pozmaqdır və suçdur. Güləş zamanı yasağı pozanları öldüyü zaman günahkarlara aid qəbiristanlıqda dəfn edirlər. Əcdada sitayiş etmək və ona müraciət etmək etnosun ruhi yenilənməsi və möhkəmlənməsi qaynaqlarından biridir. Əcdad kultu, onların ruhlarına hörmət etmək insanların şüurunda dünyanı, kainatı bütövləşdirir və bununla da bu dünyadakı və o dünyadakı həyatın sonsuzluğunu, ritm və ölçü kateqoriyalarını dərk etməyə kömək edir. Əcdadlarımız Tanrı inancında mənəvi sabitliyin dəyərini dərk edərək bu inanc vasitəsilə həyat fəlsəfələrini təmin etmiş, böyüyünə sayğı, kiçiyinə qayğı göstərərək ruhi qidasını uca Tanrıdan və müqəddəs saydığı əcdad ruhlarından almışdır.

Müasir mədəniyyətdə də əcdad ruhları ən əziz günlərdə ziyarət edilir, onlarla təmas, ünsiyyət yaradılır. Novruz bayramında bayram axşamı evlər işıqlandırılmalı və qapılar bağlanmamalıdır. Çünki belə günlərdə əcdad ruhları öz yaxınlarını ziyarət edər, onların yaxşı yaşadığını, əmin-amanlığını, mehribanlığını, bolluq və rifahı görüb sevinərlər. Belə olduğu zaman əcdadların ruhları şad olur.

Türk inanc sistemində Tanrıçılığın xüsusi mövqeyi vardır (23;24;25; 26;27;28;31 və b.). Din kimi mövcudluğu milad öncəsi V əsrə aid edilən Gök Tanrının Asya hunlarında tək ulu varlığı təmsil etmişdir. Ancaq sonrakı dövrlərdə günəş, ay, ulduz kultları da müşahidə olunur. Hun hökmdarı hər səhər doğan günəşə və gecə bədirlənmiş aya təzim edərmiş (22,60).

M. Eliade türk icmalarında qurban vermə törənlərində şamanın heç bir vəzifə tutmadığını, bunun ancaq müasir dövrümüzdə torpaq və bərəkət ilə bağlı “Bay Ülgen”ə verilən qurbana aid olduğunu bildirməkdə və xüsusilə də, at qurbanı mövzusunda şamana düşən rolun son zamanlarda göründüyü V. Köppers tərəfindən təsbit edilmişdir (22,58).

Qüdrətli əcdadların hami ruhuna kamlar (şamanlar) da müraciət edir. Bu zaman magik xarakterli mərasim mətni Xarnau söylənir. Bu janr, qeyd etdiyimiz kimi, magik məzmunlu, sakral mahiyyətlidir, müxtəlif təbii qüvvələrə, heyvanlar aləminə müraciətlə oxunur:

*Ruhumun əmrilə
Qorqudun qəlbilə
Tülke ata sağaltdın
Sağaltsan mən burdayam!*

Başqırdlarda Tulpı, Sukak ata, Kuzkurta, Karmkuta kimi müxtəlif hami ruhlar vardır. Onların hamısı insanlarla səma arasında əlaqə yaradır və onları qoruyurlar.

Bayram günləri onlar yerə enir və insanlara baş çəkirlər. Azərbaycanlılarda insanları onların hami ruhları olan Qaraçuxalar qoruyurlar. Bayram günlərində Qaraçuxalar ayaq üstə olur və bütün günü yatmazlar. Bununla da bayramın nikbin ovqatda davam etməsinə ruhi bir dəstək vermiş olurlar.

Altay kamlarının ritual duasında Tenqriyə “Göylərin böyük atası Tenqri xan” deyə müraciət olunur(24). Tenqri inancının da başlanğıcında dual sistemin mövcudluğunu ehtimal etmək olar. Bu xüsusilə Tenq-er (Tenqri) və Tenq-qiz (Tenqiz) adlarında özünü göstərir. Oğuzların ilkin tanrı panteonunda 6 (Gün, Ay, Ulduz, Göy, Dağ, Dəniz) tanrıdan biri də Tenqizdir. Əgər Tenq eri Günəş kişi kimi anlasaq, o zaman Tenq-qizi de Günəş qadın kimi başa düşməliyik. Günəşə müraciətlə oxunan “saçlı qız” ifadəsi də bunu göstərir. Amma bu daha sonra vahid Tanrı ideyasında

birləşmişdir. Tanrıçılıq duasının əlimizdə olan mətnləri islamın müqəddəs kitabındakı ayələrlə səsləşməkdədir:

Ey Tösrem! = Ey Tanrı!
Ber erzölö yuqəis = Bir yerdə yoxsan,
Bar erzölö barəis! = Hər yerdə varsan!
Hinnön yarzam,= Səndən yardım,
Hinnön Fərman!= Səndən fərman!

Bu sabit formullar Tanrıya müraciətlə, yalvarışla Tanrıya qurban vermə mərasimində iştirakçılar tərəfindən söylənir. Belə dualar eyni zamanda bir işə başlayanda, uzaq səfərə çıxanda və həftənin xüsusi günlərində və ya ümumiyyətlə, Allahadan bir şey diləyəndə edilir:

Ey, Tösre tönqölöm!! =Ey Tanrı böyük!
Barəis! =Varsan!
Berəes! =Birsən!
Tisdöşes vö= Tayın yox.
Oqşaşın yuq! =Oxşarın yox.
Ni boyorəas bula,=Nə buyursan olar.
Boyorəmas yuq! =Buyurmadığın yox!

Türk xalqlarında Tanrı ilə yanaşı bəzi bölgələrdə Xuda deyilişi ilə də rastlaşırıq. Məsələn, Başqırdistanın bəzi rayonlarında (Çişmin, Urşak, Çermasan, Karmasan) Xuda adı saxlanmaqdadır. Başqırda buna kişi tanrı-Əot, Qot, qadın tanrı-Mada deyilir. Qerman xalqlarında, məsələn, ingilislərdə God-tanrı (almanlarda-Gott), Mother-ana (almanlarda – Mitter). Burada qoşa ilahi varlıq Əot/Qot və Mada/Maza ilə qarşılaşırıq. Ehtimal edilir ki, bu inanc sisteminin kökləri Tanrıçılıqdan da daha öncəki inanc sistemlərinə aiddir.

Tölöqemdes barın bir! =Diləyimin hamısın ver!
Dişömbə kinindö= Düşənbə günündə
Bönqömbör tıunqan kinindö.= Peyqəmbər doğulan gündə
Hinnön əorayım, =Səndən istəyirəm
İxlas yalbaram.= Səmimiyyətlə yalvarıram,
Hinnön əorayım.= Səndən istəyirəm
Ey, Xozayım! Ey, Tösrem! =Ey Xudam! Ey Tanrım!
İzqe sönqöttö,= Xeyirli saatda dualarımı
Qabul it!=Qəbul et!

Bu mərasim duası mətnində ərəb və fars sözlərinin işlənməsindən də görüldüyü kimi o İslam dönəmində dəyişikliyə uğramış və İslami bir mahiyyət qazanmışdır.

Ayrıca olaraq Xuda inancının izləri yaz mövsümü ilə bağlı mərasimlərdə müşahidə olunmaqdadır. Azərbaycan folklorunda saxlanmış “Qodu-qodu” mərasimi Xudaya veilən qurbanla bağlı mərasimin bəzi ünsürlərini təsəvvür etməyə imkan verir:

*Qodu-qodunu gördünmü?
Qoduya salam verdinmi?
Qodu burdan keçəndə
Qırmızı gün gördünmü?*

Bizcə Qodu Xuda inancı ilə bağlıdır və onun şərəfinə keçirilən mərasimdə onun rəmzi və xalq deylişi ilə ifadəsidir. Qodunun (Xudanın) da günə (Günəşlə) əlaqəli olması bu inancda da astral kultların, xüsusilə də, günəş kultunun mövcudluğunu göstərir. Bu mənada “Günəşi çağırma” arxaik ritualının “Tanq Tenqri” və “Qodu-qodu” variantları arasında müqayisələr aparmaq mümkündür. “Tanq Tenqri” ritualının izləri VI-VIII əsrlərə aid əski yazılı mətnlərində (33;35;36;40 və b.) qalmaqdadır:

Tanq Tenqri kelti!
Tanq Tenqri kelti!
Tanq Tenqri özü kelti!

Tanq Tenqri ritualında olduğu kimi, Qot (Xoda) mərasimi də tonqal ətrafında toplaşaraq, əlləri göyə açaraq, yalvarış və dua etməklə keçirilir.

Başqırdlarda müşahidə olunan inanc sistemində əsas yeri Tenqri tutmaqdadır. Bunu “Allanı da Tösreə bar” (Allahın da Tanrısı var) deyimi də göstərməkdədir. “Qot”un ondan daha öncəki inanc sistemi olduğu və ya onunla paralel mövcud olduğunu ehtimal etmək olar, Amma bu hipotetik bir mülahizədir. Bizə görə tanrıçılıqda xüsusi sakral element olan Kut/Qut universali xarakterli Qotla ələqəli ola bilər. Tanrıçılıqda “Kut”u Tanrı verir və suç işləndiyi zaman, törə pozulanda, tabuya əməl edilməyəndə, yasaqlara riayət etməyəndə və s. neqativ hərəkətlər baş verdikdə yenə də Tanrı alır. Kutdan məhrum olan adam uğursuz adamdır, onun başına hər cür bəlalar gələ bilər. Çünki onu qoruyan sakral mahiyyət “Kut” yoxdur. Bəzi şaman rituallarında qurban vermə yolu ilə “Kut”u bərpa edirlər. Bütün hallarda qurbanlar Tanrı adına verilir və qurban mərasimləri Tanrı adına keçirilir. Ona görə də bayramlarda “Kutlu olsun!” alqışı söylənilir (İndi biz “Mübarək olsun” deyirik ki, bu da bərəkətli, ruzili olsun deməkdir). Bu bayramın sakral mahiyyət qazanmasına göstərilən sosial dəstəkdir. Bayramın da əsas vəzifəsi cəmiyyətdə sosial-mənəvi və ruhi-psixoloji harmoniyanı təmin etmək, nikbin ovqat yaratmaq və keçmiş mənəvi dəyərləri səfərbər etməklə gələcəyə olan inamı daha da artırmaqdır.

Azərbaycanlıların Novruz bayramlarında Tanrıçılıqdan gələn bir sıra elementlər işlənməkdədir. Buradakı Tonqal zərdüştlıkdən də öncə Tanrıya qurban vermə mərasimi və ya arxaik ritualıdır. Əsas komponenti Günəş kultu olan bu arxaik ritual Tanrıçılıq, Zərdüştlük və İslam dinlərinin müəyyən təsirlərinə məruz qalsa da öz mərasim mühafizəkarlığını itirməmişdir.

Novruz bayramının ritual əsaslarının təhlilindən gəldiyimiz qənaətlərə görə o nə zərdüştlıklə, nə də islam dini ilə ələqəli deyil. Çünki

burada müşahidə olunan arxaik ritual elementləri şaman, buddist, xristian və müsəlman türklərin mövsümlə bağlı icra etdikləri ortaq rituallardır.

Novruzun tərkibində əfsanəvi “Cəşni-Cəmşid” və zərdüştliklə bağlı “Cəşni Hörmüz” elementləri bayram simvolikası səviyyəsində (məsələn, şirniyyat və bəzi yeməklər) müşahidə olunur. Bu da olduqca təbiidir. Çünki Novruz rəsmi bayram olduğu üçün mədəniyyət rəngarəngliyi onda cəmlənərək müəyyən mənada səfərbər olmuşdur. Belə bir mədəni səfərbərlik həmişə mərkəzi bayram mərasiminin üzərinə düşür. Amma, bütün bu mürəkkəb proseslər Novruzun türklərə aid olan arxaik ritual əsaslarını sarsıtmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Akçora Erginöz, Tariximizdə və Kültürümüzdə Nevruz, Elazığ Eğitim, Sanat, Kültür, Araştırma, Tanıtma ve Hizmet Yay. , Elazığ, 1999
2. Türk Dünyasında Nevruz Dördüncü Uluslar Arası Bilgi Şöleni Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.21–24/141–146
3. Tan Nail, “Atatürklü Nevruz Bayramları” , Türksoy, Mayıs 2003, S:9, s.39–41
4. Erol Ali, “Nevruz Üzerine Bir Yazı”, Azərbaycan Türk Kültür Dergisi, Mart-Nisan 2005, S:359, s.30–31
5. Gökmen Mor . Nevruz Türk bayramıdır.
6. Kazımoğlu M. Xalq gülüşünün poetikası. Bakı, Elm, 2006, 268 s.
7. Əsgərov Ə. Azərbaycan sehirli nağıllarında qəhrəman (səciyyəsi və mənşəyi). Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1992, 164 s.
8. Urmançev F. Tatar xalq ijtatı. Kazan, Məqarif, 2002, 335 s.
9. Kumuk xalq avuz yaratıvçuluqu. Maxaçkala, 2002.
10. Biruni Əbu Reyhan. Asarul Baqiye (Pamyatniki minuvşix pokoleniy). Taşkent, 1975. oxus-hotel.com
11. Kaşgarlı M. Divanü Lugat-it Türk. Ankara, 1985.
12. Balasaqunlu Y. Kutadqu biliq.
13. Xəyyam Ömər. Novruznamə. Farhang.al-shia.ru
14. Nizamülmülk. Siyasətnamə.B., 1989.
15. Gəncəvi N. İsgəndərnəmə.B., 1964.
16. Gəncəvi N. İsgəndərnəmə. B., 1983.
17. Tokarev S.A. Rannie formı reliqii. M., 1990.
18. Bünyadova Ş. Nizami və etnoqrafiya. B., 1992.
19. Çəminzəminli Y.V. Azərbaycanda Zərdüşt adətləri. Əsərləri, III c. B., 1977.
20. Doroşenko E.A. Zoroastriytsı v İrane. M., 1982.

21. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. B., 1985.
22. Kafesoğlu İ. Eski Türk Dini. Ankara, 1980.
23. Каримов К.К. Тенгрианство – древнее верование тюрков и монголов. // Урал-Алтай: через века в будущее. Уфа, Гилем, 2005, с. 407-409.
24. Алтай фольклор. Горно-Алтайск, 1995, с. 112.
25. Башгорт халыг ижады. III т. Тид. Ә.С і л ө й м ө н о в, баш. әжд. авт. М.С ө Џ и т о в, коммент. авт-ры: Р.Рөжөпов, М.Сөңитов, Ә. Сіләймөнов. Іфі, 1998.
26. Ç м и н е в З. Башгорттарда төсрә культы. // Агидел, 2002, №8.
27. С і л ө й м ө н о в Ç.М., Солтангөрөева Р.Ç. Башеорт халсыныс йола фольклоры. // Башгорт халыг ижады. Іфі, 1995, 11-се бит.
28. П о т а п о в Л.Н. Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных. // Тюркологический сборник М., 1972, с. 270-271.
29. Татар мифлары. Казан, 1996, с.15.
30. Г а д л а н о в Г.Р. Относительно “Тэнгри” – божества тюрко-монголов (По культовым текстам). // Тюркология 88, Фрунзе: Илем, 1988, с. 551-552.
31. С а л т ы к о в И.В. Башкирские народные песни. // Материалы и исследования по фольклору Башкирии и Урала. Уфа, 1974, с. 261.
32. Х и с а м и т д и н о в а Ф.Ә. Башгорт мифологиясы. Іфі. 2002.
33. К л я ш т о р н ы й С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках. // Тюркологический сборник. 1977, М., 1981, с.117-138.
34. Мифологический словарь, М., 1991, с. 536, 557, 642.
35. Б и ч у р и н Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.-Л., т. I. 1950, с. 144.
36. С т е б л е в а И.В. Поэтика древне-тюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. М., 1976, с. 76.
37. Hüseynoğlu K. Qədim Turan: Mifdən tarixə doğru, Bakı: 2006, s.102
38. Şərafxanlı N. Dədə-Qorqud jurnalı “Ərgənəkon Bayramı Novruz” Bakı: 2003 səh. 50.
39. Nəbiyev A. Novruz. B., 1989.
40. Xəlil A. Mahmud Kaşqarlının “Kitabi-divani-lügət-it türk” əsərində ədəbi mətnlər. B., 2001.
41. Обряды и обрядовый фольклор. М., 1982.
42. Анчиков Е.В. Весенняя обрядовая поэзия на Западе и у славян. СПб., 1903-1905.
43. Пропп В.Я. Русские аграрные праздники. Л., 1983.
44. Этнографические истоки фольклорных явлений. Русский фольклор. Л., 1987.

45. Народные знания. Фольклор. Народное искусство. М., 1991.
45. Левинтон Г.А. К вопросу о функциях словесных компонентов обряда//Фольклор и этнография. Л., 1970.
46. Фольклор и этнография. Связи фольклора с древними представлениями и обрядами. Л., 1977.
47. Славянский и балканский фольклор. Обряд и текст. М., 1981.
48. Топоров В.Н. К реконструкции индоевропейского ритуала и ритуально-поэтических формул. (На материале заговоров) // Тр. По знаковым системам. Тарту, 1969.

Agaverdi Khalil

The archaic ritual Novruz holiday

SUMMARY

In the article the roots, sources, information in the historical sources about the national holiday Novruz of Azerbaijan nation are investigated. According to the information the holiday traditions saved in the customs are generalized and the analysis on them are carried out. The main direction of the investigation is to learn Novruz cultural complex in common Turk context. That is why the typological and genetic structure of Novruz is defined.

Key words: Azerbaijan, holiday, Novruz, archaic ritual, structure, calendar.

Агаверди Халил

Архаическо-ритуальные основы праздника Новруз

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы корни, источники, информация в исторических источниках о празднике Novruz Азербайджанского народа. Согласно информации обобщены основные аспекты праздничных традиции, сохранных в памятниках, и анализ на них выполнены. Главное направление исследования заключается в том, что культурный комплекс Novruz изучается общетюркском контексте. В этом контексте определяется типологическая и генетическая структура Novruz .

Ключевые слова: Азербайджан, праздник, Novruz, архаичный ритуал, структура, календарь.

NOVRUZ BAYRAMININ KONSEPTUAL-FƏLSƏFİ ƏSASLARI

1. Novruz bayramının beynəlxalq-siyasi mahiyyəti:

Novruz bayramı dünyanın Asiya, Avropa və Afrika kimi üç böyük qitəsində müxtəlif etnosları, xalqları, etnik qrupları, dövlətləri, siyasi quruluşları, ideologiyaları, tarixi və müasir mədəniyyətləri, səmavi və qeyri-səmavi dinləri, adət-ənənələri, dil ailələrini, mədəni arealları, insanlığın keçmiş, bugünü və gələcəyini biri-biri ilə birləşdirən, onlar arasında sosial, siyasi, mədəni, psixoloji **harmoniya və sülhü bərqərar edən fenomenal mədəniyyət hadisəsidir.**

Novruz bayramı öz tarixi-mədəni kökləri etibarilə onu dünən və bu gün qeyd edən xalqların bayramı olmaqla yanaşı, həm də öz teokosmik-ümumbəşəri mahiyyəti baxımından **bütün dünyada insanlığın yenilmə və sülh bayramıdır.**

2. Novruz bayramının ritual-mifoloji mahiyyəti:

Novruz bayramı özünün ritual-mifoloji strukturuna görə təqvim bayramıdır. Miladi təqvimi ilə mart ayının müxtəlif günlərinə (əsasən 21 mart) təsadüf etməklə qışın, köhnə ilin qurtarmasını, yazın, yeni ilin gəlişini bildirir. Bu bayramın funksional strukturunun əsasında təbiətin zamanla dəyişməsi (qışın yazla) ritmi durur. İnsan təbiətin üzvi struktur elementi kimi öz tarixinin mifoloji-kosmoqonik başlanğıc nöqtəsindən təbiətin bu teokosmik-sinergetik ritminə köklənmiş, onu «Novruz» – «Yeni gün» adlandıraraq bütün tarixi boyunca həmin ritmlə kosmoloji harmoniyada yaşamışdır.

3. Novruz bayramının mifoloji-kosmoqonik mahiyyəti:

Novruz bayramının konseptual strukturunun əsasında bütün varlıq aləminin (insanın, canlı və cansız təbiətin) yaradılması ideyası

durur. Bütövlükdə yenidən yaradılmanı – kosmoqoniyanı özündə ehtiva edən bu bayram varlığın bütün üsürlərinin (ilk insan, ilk predmet, ilk zaman), ilkin stixiyaların necə meydana çıxması (ölüb-dirilməsi) haqqındakı ilkin mifoloji təsəvvürləri təcəssüm etdirir. Bu bayram bütün sonrakı tarixi-mədəni transformasiya, modifikasiya, şəkil və forma dəyişmələrinə baxmayaraq, mifogenezi (mifoloji-kosmoqonik başlanğıcını – mənşəyini) simvolik-metaforik strukturlar səviyyəsində qorumaqda davam edir.

4. Novruz bayramının fəlsəfi mahiyyəti:

Novruz bayramı varlığın yenidən yaradılması haqqında ilkin fəlsəfi-mifoloji təsəvvürlərin ritual təcəssümüdür. Bayramın fəlsəfi konsepsiyasına görə məkan və zaman sistemi (kosmoloji kontinuum) müqəddəs (sakral) və adi (profan) olmaqla iki qatdan təşkil olunur. İlk insan (əcdad), onun ilk əşyası, ailəsi, övladları, yaşadığı ilk zaman sakral sferanı, bütün onlardan törəyənlər profan sferanı təşkil edir. Profan həyat yaşayan insanların həyat və yaşam dinamikası ilk əcdadın ilk zamandakı sakral yaşam presedentlərini özündə təkrarlayır. Profan sferanın sakral sfera ilə ünsiyyəti rituallar vasitəsi ilə reallaşır. Müqəddəs dəyərləri özündə təcəssüm etdirən Novruz bayramı insanların həyat və psixologiyasında il ərzində köhnələrək, adiləşərək mənfiləşən keyfiyyətləri yeni müqəddəs dəyərlərlə əvəz etməklə insanı və onun dünyasını yenidən yaradır. Bu baxımdan, ***Novruz bayramı modern fəlsəfi dünyagörüşləri kontekstində etnosistem və onun daxil olduğu digər sistemləri öz içinə alan ekosistemin sinergetik özüntəşkil, autopoyetik özünüyaratma mexanizmidir.***

5. Novruz bayramının sosial-psixoloji mahiyyəti:

Novruz bayramı onu təşkil edən bütün üsürlərin sosial-psixoloji harmoniyasında reallaşır. Bayramda təbiət, cəmiyyət və zaman arasında qlobal harmoniyanın yaranması əsas şərtidir. Biri-biri ilə küsülülükdə, ziddiyyətdə, konfliktdə olan insan, qonşu, ailə, kənd və s. etnik

vahidlər hökmən başırmalı, sülh yaranmalıdır. İl ərzində cəmiyyətin sosial strukturunda yaranmış bütün disharmoniya Novruz bayramında aradan qaldırılaraq sakral sosial-psixoloji harmoniya ilə əvəz edilir. Həmin harmoniya istisnasız olaraq sosial-siyasi sistemin bütün struktur səviyyələrini əhatə edir. Bu baxımdan, Novruz bayramının sosial-psixoloji əsasında hər cür ziddiyyətləri, konfliktləri aradan qaldıran sülh ideyası durur.

6. Novruz bayramının kontinental-coğrafi mahiyyəti:

Novruz bayramı coğrafi strukturuna görə kontinental mahiyyət daşıyır. Bütöv Avropa, Asiya və Şimali Afrikada müxtəlif etnosların nümayəndələri tərəfindən qeyd olunan bu bayram həmin etnosların ana vətəni kimi dünyanın üç qitəsini, miqrasiyaların timsalında isə bütün materik və qitələri biri-birinə birləşdirən, onlar arasında sülh və sevgi yaradan *ümumbəşəri harmoniya və sülh bayramıdır*.

7. Novruz bayramının siyasi coğrafiyası:

Novruz bayramı Avrasiya materikində və Şimali Afrikada Sibirdən Ön Asiyaya, Misirə və digər Şimali Afrika ölkələrindəki «Novruz» topluluqlarına, Asiyada Saxa-Yakutiya Avropada Balkanlara, Krıma, Moldovaya, Çindən – Uyğurustandan Şimali Rusiya türk dövlətlərinə, onlardan Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinə qədər çox nəhəng siyasi coğrafiyada yayılmışdır. Bütün Avrasiyada Çindən İspaniyaya, Sibirdən Finlandiyaya, Şimali Afrika ölkələrinə yayılmış türk xalqlarının öz dövlətlərində və onların yaşadıkları digər dövlətlərdə (Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Tatarıstan, Başqırdıstan, Saxa-Yakutiya, Çuvaşstan, Altay-Xakas, Şimali Kipr Türk Respublikası, Krım-Ukrayna, Moldova-Qaqauzstan, Qərbi Trakya-Yunanstan, Bolqarıstan, keçmiş Yuqoslaviya, Çin-Uyğurustan, Dağıstan, Qaraçay-Balkar, Çeçenistan), İran, Əfqanıstan, Pakistan, Tacikistan, İraq, Misir və digər ərəb dövlətlərində rəsmi və qeyri-rəsmi olaraq qeyd olunur.

8. Novruz bayramının etnik-milli və etnolinqvistik coğrafiyası:

Novruz bayramı, əsasən, üç böyük etnosa: türk, hind-Avropa və sami etnoslarına aid olan xalqların mədəniyyətlərini və dillərini bir kontekstdə birləşdirir. Bu bayram rəsmi və qeyri rəsmi olaraq azərbaycanlılar, türklər, qazaxlar, türkmənlər, qırğızlar, özbəklər, qaraqalpaqlar, kırım-tatarlar, kazan-tatarlar, başqırdlar, saxalar, yakutlar, şorlar, teleutlar, xakaslar, altaylılar, noqaylar, qaraimlər, qaraçaylar, uyuğurlar, çuvaşlar, qarapapaq-tərəkəmələr, qaqauzlar, Dağıstanın bəzi iberqafqazdilli xalqları, çeçenlər, farslar, giləklər, taciklər, əfqanlar, puştunlar, pakistanlılar, ərəblər, kürdlər və s. xalqlar arasında yayılmışdır.

Novruz bayramı müxtəlif etnos və xalqları vahid mədəniyyət fenomenini ətrafında birləşdirməklə **xalqlararası harmoniya modeli** kimi çıxış edir.

9. Novruz bayramının dini mahiyyəti və coğrafiyası:

Novruz bayramı tarixinə görə ilkin mifoloji-kosmoqonik görüşlərlə bağlıdır. Mifoloji düşüncənin parçalanaraq tarixi düşüncəyə keçidi zamanı əski dinlərə transformasiya olunmuş, daha sonrakı inkişafında müxtəlif səmavi və qeyri-səmavi dinlər, dini-ideoloji görüşlərlə qovuşmuşdur. Bu baxımdan, Novruz bayramı aşağıdakı din və dini-mifoloji dünyagörüşlərini özündə birləşdirir:

1. Qədim türklərin **şamanizm** dünyagörüşü;
2. Qədim və erkən orta əsr türklərinin **tanrıçılıq** dini;
3. Qədim Azərbaycan və İran xalqlarının **zərdüştilik** dini;
4. **İslam** dini və onun müxtəlif təriqət və məzhəbləri;
5. Xristian türk xalqlarının simasında **xristianlıq** dini;
6. İudaist türk xalqlarının (əsasən tarixi xəzərlərin və onların çağdaş törəmələrinin) simasında **musəvilik – iudaizm** dini.

7. İki milyona yaxın buddist türklərin simasında **buddizm** dini və s.

Novruz bayramı bu tarixi və müasir dinləri özündə birləşdirməklə, əslində, **dinlərarası (sivilizasiyalararası) harmoniya modeli** kimi çıxış edir.

*Dosent Avtandil AĞBABA
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

AĞBABA-ŞORƏYEL BÖLGƏSİNDƏ NOVRUZ ADƏTLƏRİ

Azərbaycan xalqının qədim etiqadları, təbiətlə təması, nikbin hiss-ləri onun ən sevimli bayramında-Novruzda əsrlərdən bəri özünü qoruyub saxlayır. Bu ənənəvi bayramın xalqımızın həyatında xüsusi yeri var. Ağbaba-Şörəyel zonasında Novruz bayramı hələ Novruza iki ay qalmış bir sıra mərasimlərdən, sınaqlardan sonra başlanırdı. Bölgədə qışın tez düşməsi və uzun sürməsi ilə bağlı olaraq burada müəyyən sınaqlı günlərdə müxtəlif mərasimlər keçirilmişdir. Özünəməxsus koloritə malik olan Xıdır Elləz (10-13 fevral), Qurdoğlunun qayada qalması (20-21 fevral), səkkizə gəlməz, doqquza qalmaz (8-9 mart) mərasimlərində, Su çərşənbəsində keçirilən «Yaylıqaltı» oyununda və s. bir sıra qədim inanclar, eski adət-ənənələr öz əksini tapmışdır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bölgədə çox vaxt Qurdoğlunun qayada qalması ifadəsindəki «Qurdoğlu» Kürdoğlu kimi işlənir. Vaxtilə «Qaçaq Usuf» kitabında (96) biz də bunu belə qəbul etmişdik. Ancaq sonralar apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, əslində bu, Qurdoğludur. Ağbaba-Şörəyeldə «Canavar oğlu» nağılı, «Qurdoğlu» mifi, «Qurdoğlu» saz havasının olması da onu sübut edir ki, bu söz əslində Kürdoğlu yox, Qurdoğludur.

Bu sınaqlı günün, qeyd olunan nağıl, mif və saz havasının mifik-fəlsəfi mahiyyəti onun xalqımızın ilkin mifoloji düşüncə sistemi ilə bağlı olduğunu göstərir. Aşıq İsgəndər Ağbabalı «Qurdoğlu» saz havasının ürfani mahiyyətini poetik obrazlarla bu cür ifadə edirdi:

*Hopub ürəklərə, hopub nur kimi,
Möcüzə sayığı, sehir, sirr kimi,
Hava-halacatdan birdi pir kimi,
Hər aşıq bacarıb çalmaz «Qurdoğlu». (1.24)*

Qeyd edək ki, Novruz bayramı günlərində Ağbaba-Şörəyel mahalının bütün kəndlərində tonqallar damların üstündə, yaxınlıqdakı qalaçaların zirvəsində qalanırdı. Bu detal da bölgə əhalisinin günəşə tapınmaq inamı ilə ilişkilidir.

O da maraqlıdır ki, günəşlə (ışıqla) kölgənin yanaşı mövcudluğu, işığın varlığı, kölgənin mahiyyətə yoxluğu Şərqdə geniş yayılmış işraqlıq fəlsəfəsinin əsasını təşkil edir. Başqa sözlə, işıq yoxdursa, kölgə də əmələ gələ bilməz. Yuxarıda nümunə göstərdiyimiz örnəkdə günəş (ışıq) varlığın, həyatın mənbəyi kimi göstərilir. Ona görə də gənc tədqiqatçı A.Xürrəmçinin «Qodu-qodu», «Çömçəxatun» mərasimlərinin qadın səciyyəsi daşdığı fikri ilə qismən razılaşmaq olar (8,160). Bölgənin ayrı-ayrı kəndlərində oxunan «Qodu-qodu» nəğmələri məzmunca digər regionların nəğmələrindən fərqlənməsə də, deyim tərzindən özünəməxsusluq kəsb edir:

*Qodu-qodunu gördünmü?
Qoduya salam verdinmi?
Qara toyuq qanadı,
Kim vurdu, kim sınadı.
Ağbabaya gedirdim,
Baldırımı it daladı və s. (1)*

İkinci çərşənbədə (Od çərşənbəsində) Ağbaba-Şörəyel bölgəsində hamı təndir damlarının tavanını unla naxışlayardı. Bu naxışlar ən çox qoç buynuzu şəklində olardı. Bir çox qədim türk boylarında «uğur», «bərəkət», «mərdlik» və s. mənalarını ifadə edən «qoç buynuzu» naxışı bölgə əhalisinin qədim milli ənənələrin daşıyıcısı olduğunu göstərən mühüm amildir. Novruz bayramında oxunan bir nəğmə həmin qədim adətəin poetik ifadəsidir:

*O tayda qoç yatıbdı,
Qoç buynuzun çatıbdı.
Yüz gözəlin içində,
Gözüm səni tutubdu. (1)*

Qeyd edək ki, Avşar, Türkmən, Yoruk və başqa qədim türk boylarının milli məişətində də «qoç buynuzu» naxışı önəmli yer tutmuşdur (161,109). Nümunə gətirdiyimiz örnək Ağbaba-Şörəyel folklor mühitinin regional özünəməxsusluğunu şərtləndirməklə bərabər, bölgə əhalisinin tarixi-mənəvi dünyasını da özündə əks etdirir.

Bölgədə Novruz bayramı ilə bağlı keçirilən mərasimlərdə ifa olunan nəğmələr zəngin regional spesifikasiyası, poetik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu nəğmələrin içərisində deyişmələr xüsusi yer tutur. Bayram günü bu laq başına toplaşan gənc oğlan və qızlar öz ürək sözlərini bir-birlərinə bayatı ilə deyərtilər. Elin-obanın ağsaqqallarından, ağbirçəklərindən həya etdiklərinə görə çox qısa olan bu görüşlər orijinal bayatılarla ifadə olunurdu. Deyişmələri bir qayda olaraq oğlan başlayır, qız ona cavab verirdi:

Oğlan: *Qantarın başı şümal,
Özün çiçək, mahcamal.
Cınqırı əy, su içim,
Könül qırma, könül al.*

Qız: *Ay boyu şümşad oğlan,
Damağında dad oğlan.
Ürək qıran deyiləm,
Könlün olsun şad, oğlan. (4,33)*

Poetik məzmun, orijinal ifadə tərzindən əlavə Ağbaba-Şörəyel dialekti üçün xas olan dialektizmlər (cınqır-vedrə), (qantar-çiyində su daşımaq üçün xüsusi alət) deyişmənin regional ruhunu daha da artırır, onun özünəməxsusluğunu səciyyələndirir.

Bu mərasim nəğməsində isə başqasına könül verən el gözəlinin cavabı bədiiləşmiş, Ağbaba toponimi poetik mətndə regional xüsusiyyət kəsb etmişdir:

Oğlan: *Araqcınlı, bəri gəl,
Ağbaba dilbəri, gəl.*

*Qaş-qabaqdan nə çıxar?
Danış bircə, bəri gəl.*

Qız: *Ay qarabıqlı oğlan,
Tüfəngi zağlı oğlan.
Ürəyimə giribdi,
Başqa el oğlu, oğlan. (1)*

Yüksək bayram əhval-ruhiyyəsinin poetik biçimi, şux ovqatlı zarafatlar çox vaxt deyişmələrə xüsusi bir kolorit verirdi. Bu şənliyi daha da artırmaq üçün gənclər bir-birlərinə söz atır, oğlanlar qızları, qızlar isə oğlanları cırnatmağa, acıqlandıрмаğa çalışırdılar. Azərbaycan folklorunun lirik janr sistemində acıtmaların da özünəməxsus yeri var. Ağbaba-Şörəyel folklor mühitində «cırnatma», «didişmə» adı ilə məşhur olan bu deyişmələr pərtlilik yaratmır, əksinə bayram əhval-ruhiyyəsinə yeni bir ruh, xüsusi şadlıq gətirirdi. Adətən, bu cırnatmalarda gənclər bir-birilərinin nöqsanını qabartmağa, özünün ondan üstün olduğunu göstərməyə çalışırdı:

Oğlan: *Ay hizliyə-hizliyə,
Qoyun doldu güzliyə.
Sənin kimi qızları,
Almazlar kənzliyə.*

Qız: *Sözünə söz tutaram,
Boyuna bez tutaram.
Sənin kimi dazları,
Nanayma qataram. (1)*

Bu cırnatmada bölgənin xalq danışığı dilində işlənən arxaik sözləri (hizliyə, güzliyə) regional element kimi bədiiləşmiş və bölgə əhalisinin həyat tərzinin obrazlı ifadəsinə çevrilmişdir. Qız isə bölgədə geniş yayılmış lirik bir janrın-nanayın ustası olduğunu vurğulamaqla öz hazırcavablığını bildirir. Bu leksik vahidlər (hizlik, güzlük, nanay) regionun folklor mühitinin spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirir. Digər tərəfdən, bu bənd-

lərdə ahəngdarlıq və musiqilik baxımından «z» səsinin yaratdığı ahəng-alliterasiya acıtmanın bədii təsir gücünü artırmaqla yanaşı, həm də onun axıcılığını təmin etmişdir.

Novruz bayramı ilə əlaqədar olaraq keçirilən mərasimlərdən biri bəxti bağlı qızların axar su üstünə getməsidir. «Azərbaycan folkloru antologiyası»nda (Ağbaba folkloru) bu mərasim və həmin mərasimdə oxunan nəğmələrdən ətraflı bəhs olunsa da, onun ilaxır çərşənbələrin hansında icra edildiyi qeyd olunmur (4,35). Əslində bu mərasim Su çərşənbəsində icra olunur. Əski inanclara görə su diriliyin, həyatın əsas ünsürlərindən biridir. Bu inam Ağbaba-Şörəyel bölgəsində də güclü olmuşdur. Su çərşənbəsində bəxti bağlı qızlar axar su üstünə gəlir. Əlində gətirdiyi açıq qıfılı suyun içinə salır, sonra sağ əli ilə açıq qıfilla bərabər, əl boyda bir daş da çıxarır. Qıfıl bəxtin açılması, daş isə bağlı bəxt anlamını bildirir. Bölgə əhalisinin dilində tez-tez işlənən «bəxtinə daş bağlanıb» ifadəsi də, çox güman ki, həmin inamla bağlıdır. Qız sağ ayağını açıq qıfılın, sol ayağını isə daşın üstünə qoyub üzünü suya tutaraq oxuyur:

*Çaldırılmışam çalmamı,
Gül bilir məni hamı.
Anam, qurban gözüünə,
Ver qırmızı almamı.*

*Üstün ilə gül gəlsin,
Altından da sel gəlsin.
Bəxtimi aç, anacan,
Şənliyimə el gəlsin.*

*Səhər gözü açılıb,
Göyün üzü açılıb.
Neçə qızın, ay ana,
Sənə sözü açılıb. (4,35)*

Orijinal məzmun daşıyan bu nəğmədə suya həyatın başlanğıcı kimi baxılması, ona «anacan» – deyə müraciət edilməsi, qızın ondan qırmızı alma istəməsi regionda əski etiqadların silinməz poetik izləridir. Qız-gəlinlərin baş örtüyünün-çalmanın bədii-etnoqrafik məzmun daşması nəğməyə milli kolorit, regional spesifiklik gətirir.

Novruz mərasimi ilə bağlı Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi Ağbaba-Şörəyel mahalında da müxtəlif oyunlar keçirilirdi. «Papaqaltı», «Yaylıqaltı» və s. kimi oyunlar daha şux və şən olur. Bu oyunların icrası zamanı oxunan nəğmələrdə bölgənin etnoqrafik mənzərəsi, dialekt xüsusiyyətləri ustalıqla əks olunur. Türkiyənin Qars bölgəsinin bəzi kəndlərində də bu cür oyunların keçirildiyi müşahidə edilir (9).

«Papaqaltı» oyununu Od çərşənbəsində oğlanlar keçirir. «Yeddi oğlan öz papağını çıxarıb ortaya qoyur. Bir nəfər qızıl üzüyü o papaqların birinin altında gizlədir. Üzüyü tapan həmin il ən bəxtli oğlan hesab olunur» (5,36). Digər oğlanlar onun ətrafında dövrə vuraraq oxuyurlar:

*Bəxtli oğlan, başa keç,
Yandan dur, dörbaşa keç.
Sağ əlin başımıza,
Ay səni min yaşa, keç. (4,36)*

Nümunə gətirdiyimiz örnəkdə «dörbaşa» dialekt sözü poetikləşmiş leksik dil elementi kimi diqqəti cəlb edir. Ağbaba-Şörəyel bölgəsində «dör» sözü «məclisin başı», «otağın başı» mənasında işlənir. Bu sözün baş sözü ilə paralel işlənməsi bölgənin həm dialekt, həm də tarixi-qrammatik xüsusiyyətini, onun özünəməxsusluğunu göstərir.

«Yaylıqaltı» oyunu da Od çərşənbəsində keçirilir. Bu vaxt yeddi ər-gən qız öz yaylığını məclisin ortasına qoyur. Bir nəfər qızıl üzüyünü yaylıqlardan birinin altında gizlədir. Kim bu üzüyü taparsa, ilin ən bəxtli qızı hesab edilir. O biri qızlar onu əhatə edib yallı gedə-gedə oxuyurlar:

*Nanay çağır, səs elə,
Ay qız, bir həvəs elə.*

*Bu yığnaqdan söhbət aç,
Bizlərdən də bəhs elə. (4,37)*

Şən ovqat, bayram sevinci ifadə olunan bu nəğmədə poetik elementə çevrilmiş nanay sözü regional cizgi kimi seçilir.

Ağbaba-Şörəyel folklor mühitinin regional coğrafiyasında ən çox ifa olunan nəğmələrdən biri də vəsfi-hallarıdır. Məlum olduğu kimi vəsfi-hallar «tarixən fala baxma, bəxti, taleyi müəyyənləşdirmə ilə əlaqədar meydana çıxan mərasimin və onun nəğmələrinin adıdır» (7,25).

Ağbaba-Şörəyel mahalında da Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi vəsfi-hallar Novruz bayramı ərəfəsində ifa olunur. Bu nəğmələrin məzmununda şən əhval-ruhiyyə, nikbinlik, ümid və sevinc əsas yer tutur. «Vəsfi-hallar ümid verən, nəğmə doğuran, mətanət bağışlayandır» (6,75).

*İrəvan ağ olaydı,
Dörd yanı bağ olaydı.
Mən getdiyim oğlanın,
Anası sağ olaydı.*

*Tiflisdə fanaram mən,
Od tutub yanaram mən.
Qaş altdan göz eləsən,
Arxayın qalaram mən. (1)*

Bu vəsfi-hallarda İrəvan, Tiflis toponimləri poetik elementə çevrilib regional ruhu daha da gücləndirmişdir. Digər tərəfdən, həmin vəsfi-hallar bölgənin bədii salnaməyə dönmüş tarixi coğrafiyasının genişliyini əks etdirir. Birinci vəsfi-halın son iki misrasında qaynanaya qulluq etmək, onun qayğısını çəkmək istəyən Ağbaba-Şörəyel gözəlinin zəngin mənəviyyəti, daxili bütövlükdən doğan ədəb-ərkan ölçüsü bütün dolğunluğu ilə əks olunmuşdur.

Aşağıdakı örnəkdə isə onomastik vahid (Pəri) ritorik xitab kimi dialektik ifadə ilə (ciyər-çıldızım) qovuşub regional xüsusiyyət kəsb etmişdir:

*Ayım, ulduzum Pəri,
Ciyər-çıldızım Pəri.
Gəl alım qardaşıma,
Olum baldızın, Pəri. (1)*

Naxçıvan folklorunda geniş yayılmış bir haxışta da qeyd etdiyimiz vəsfi-halla eyni variantlıdır:

*Ayım, ulduzum, ay qız, haxışta,
İstotum, duzum, ay qız, haxışta.
Gəl alım qardaşıma, haxışta,
Olum baldızın, ay qız, haxışta. (3,293)*

Ağbaba-Şörəyel bölgəsində oxunan vəsfi-hallarda bu qədim türk torpağı öz adı və etnoqrafik cizgiləri ilə bədiiləşir, bölgə əhalisinin həyat və məişət tərzinin ən incə elementləri təsvir olunur:

*Əlində süd lüləyi,
Süddən ağdı biləyi.
Yığılın, qohum-qardaş,
Hasil oldu, diləyi. (4,44)*

Bu vəsfi-halda arzusu çin olan qızın qohum-qardaşlarına göz aydınlığı verilməsi yerli kolorit və deyimlə sıx bağlı olduğu üçün nəğmənin məzmunundakı şuxluğu daha da artırır. Poetik təfəkkürün gözəlliyi və tamlığı, ikinci misradakı təşbehin (süddən ağdı biləyi) regional ruhu bu vəsfi-halın özünəməxsusluğunu təmin edən mühüm göstəricilərdir.

Ağbaba- Şörəyel folklor mühiti unudulmaqda olan adətlərimizi, o cümlədən Novruz mərasimini xüsusi həssaslıqla şifahi yalddaşda qoruyub saxlayır. Xalqımızın bu zəngin mənəvi xəzinəsi yeni tədqiqatlar üçün tükənməz bir mənbədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağbaba A. Şəxsi arxivindən.
2. Aşıq İsgəndər Ağbabalı. Ayırdılar Ağbabadan. I kitab (toplayanı və tərtib
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab. Naxçıvan folkloru (tərtib edənlər: T.Fərzəliyev, M.Qasımlı) Bakı: Sabah, 1994.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası. VIII kitab. Ağbaba folkloru (toplayıb tərtib edənlər: H.İsmayılov, T.Qurbanov) Bakı: Səda, 2003.
5. Azərbaycan xalq əfsanələri. (toplayıb tərtib edəni S.Paşayev) Bakı: Yazıçı, 1985.
6. Çəmənəminli Y. Əsərləri. 3 cildə, III cild, Bakı: Elm, 1977.
7. Elçin, Quliyev V. Özümüz və sözümüz. Bakı: Azərneşr, 1993.
8. Xürrəmçizi A. Azərbaycan mərasim folkloru (Türk və dünya xalqları folkloru ilə tarixi-müqayisəli araşdırma). Bakı: Səda, 2002.
9. G.Aydınoğlu. Karsın Pırsak köyündə Nevruz / Türk Folklor Araşdırmaları, İstanbul: 1969, cilt 12, №238.
10. T.Gülensoy, Orhundan Anadoluya türk damğaları. İstanbul: Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfı, 1989.

Автандил Агбаба

Традиции праздника Новруз в области Агбаба- Шораэль

РЕЗЮМЕ

Обряд праздника Новруза, один из самых древних обрядов целого ряда тюркских народов, в том числе и Азербайджанского, проводился с особым торжеством также и в области Западного Азербайджана-Агбаба Шораэль. В данной статье рассматриваются характерные особенности исполняемых на Новрузе песен, проводимых игр, древних обычаев и традиций, древних поверий и обрядов последнего перед праздником вторника (чэршэнбәләр).

Avtandil Aqbaba

Traditions of Novruz holiday in Aqbaba-Shorael

SUMMARY

Ritual of Novruz holiday one of the most ancient rituals of many Turkish peoples including Azerbaijan was holding with special triumph in one of regions of West Azerbaijan Aqbaba- Shorael. In this article were looked through characteristic peculiarities of Novruz songs, holding games, ancient rituals in the final Tuesday.

*Şakir ALBALIYEV,
filologiya elmləri namizədi*

İLAXIR ÇƏRŞƏNBƏLƏR NOVRUZQABAĞI ÇİLLƏLƏRDİR!

İlaxır çərşənbələrdən Novruz bayramı doğulur, yəni Novruz bayramı ilaxır çərşənbələrin içərisindən arınaraq-durularaq keçib gəlir, təbiətə-dünyaya qədəm basır. Bu barədə birbaşa deyilməsə də, Cəlil bəy Bağdadbəyovun «Xatirələr və etnoqrafik qeydlər» («Qapp-Poliqraf», 2002) kitabından «Çillə çıxarmaq» adlı hissədə belə bir informAsiya qorunub saxlanılıb:

«Şuşada Novruz bayramına bir ay qalmış çillə çıxarmaq adət idi. Yəni məzkur bir ay gecələri çalğı, oxumaq və rəqslər ilə keçirib, köhnə ilin kəsalətini, qəmli həyat gedişini rədd edib, diribaşlıq ilə təzə ilə, Novruz bayramına daxil olub, bunlar ilə bərabər guya qış çillələrin də rədd edirdilər. Bu çillə çıxarmaq işi o qədər adət olmuşdu ki, ruhanilər belə bunun qarşısını almaqda aciz idilər. Hətta onların da bəzi gəncləri xəlvətdə də olsa, məzkur çillələr də iştirak edirdilər. Çillələrə hazırlıq üçün əvvəlcə məhəllələrdə böyük evlərdəki yekə zalları sahibindən alıb, oranı qəşəng döşəyib, iştirak edənlərdən adama bir manat pul yığıb, musiqi dəstəsini tutub, xonça üçün meyvə, şirni və şam aldıqdan sonra məhəllələrdə çillə məclisləri qurulurdu. Xonçanın başında yenə də «xan» əmr etməkdə idi. Lakin bu əmrlər toylardakı kimi olmayıb, cəzaları yüngül idi. Çillə axşamları axşam yeməyindən sonra iştirak edənlər hazır olub məclis başlanırdı. Rəqs etməkdə məşhur olan əli çubuqlu «fərraşlar» əvvəlcə məclisi öz rəqsləri ilə açırdılar.

«Xan»ın verdiyi əmrlər yüngül idi. Məsələn, gec gəlmiş gənc iki dəfə oynamalıdır. Birisinin səsi yoxsa, tanıdığı oxuyan bir yoldaşını göstərməlidir və s. Çillə gecələrində 50-60 yaşlarında kişilər də iştirak edib, qədim rəqslərdən göstərib, 1-2 saatdan sonra gedirdilər.

Qocaların tez getmələrindən məqsəd gənclər utanmasınlar, istədikləri kimi vaxt keçirsinlər və rəqs etsinlər deyə gedirdilər. Məzkur gecələr sabaha kimi davam edirdi. Axır çərşənbə gecəsi isə daha təntənəli olub, səhər açıldıqda məclisdə olanlar musiqi çaldığı halda bulaq başına gəlib, rəqs edirdilər. Bulaq başında bir qədər rəqs və oxumaqdan sonra üzlərini yuyub, öz işlərinə gedirdilər. Lakin çox təəssüflə çillələrin ömrü az olduğunu qeyd edərək, gələn çillələri arzu edirdilər. Çillə gecələri rəqs etmək bilməyənlər də heç olmasa bu tərəf, o tərəfə hərəkət etməli idi» (səh. 76-77).

Burdaca unutmayaq ki, Şuşada keçirilən bu adət-ənənə oxşar şəkildə Cəbrayıl rayonunda, xüsusən də bizim dağlıq və dağətəyi kəndlərimizdə də keçirilirdi. Bu, bir tərəfdən bir xalqın nümayəndəsi olmaqla həm də ərazilə yaxınlığımızın – Qarabağ bölgəsinin eyni adət-ənənəyə malik olduğumuzun göstəricisidirsə, ikinci tərəfdən də Cəbrayılın bəzi kəndlərinin vaxtilə Şuşadan köçüb gəlmə olduqlarına dair fərziyyənin uyğunluğudur. Hətta mənim düşüncəmə görə, Cəbrayıldakı Qalacıq kəndinin adı da Qala sözündəndir. Axı Şuşa el arasında Qala adı ilə, şuşalılar isə qalalılar kimi də adlandırılır. Özü də bir etiraf edək ki, Qalacıq kəndinin qız-gəlinləri də yaraşıqca gözəl olmaları ilə - sir-sifətə gözəllikləri ilə, qaraqaş, qaragöz olmaları ilə də xüsusi seçilir. Qayıdaq söhbətimizin əsas mövzusunə və yuxarıdakı Cəlilbəy Bağdadbəyovun etnoqrafik mahiyyətli xatirə qeydlərinə. Burada Novruz bayramına bir ay qalmış Şuşada keçirilən çillə çıxarmaq adətindən bəhs olunur. Xatırladaq ki, Novruz bayramına bir ay qalan müddətə el arasında boz ay deyirlər. (Boz aya bəzi yerlərdə «mındar (murdar) üşüyən ay» da deyirlər. Murdar-eşşək, at, it, hətta adam üşüyən ay mənasında!). Qış fəslə ilə yaz fəslə arasında olan aralıq ayın «boz ay» («murdar üşüyən ay») adlanmasının bir sıra səbəbləri vardır. Məlumdur ki, qış fəslinin ilk iki ayı 40 gün və 20 günə bölünməklə böyük çillə və kiçik çillə adlanır. Sonuncu üçüncü ay - fevralın 20-dən martın 20-dək olan müddət isə boz ay adlanır. Bəs niyə məntiqi şəkildə hansısa bir çillə ayı kimi hallandırılmır? Cəlil bəy Bağdad-

bəyovun təqdimatından isə bir daha yəqinləşdiririk ki, bu boz ayın özü də «çillə»lərə bölünür ki, həmin «çillələr» populyar şəkildə ilaxır çərşənbələr (od, torpaq, su və yel çərşənbələri) adları ilə tanınır. Demək, qış fəslinin bölündüyü şərti adlar – çillə mərhələləri - böyük və kiçik çillələrin məntiqi olaraq davamı kimi gələn boz ay özü də çillələr şəklində mərhələlərə bölünür. «Məzkur bir ay (boz ay – Ş.A.), gecələri çalğı, oxumaq və rəqslər ilə keçirib, köhnə ilin kəsəletini (ağırlığını – Ş.A.) qəmli həyat gedişini rədd edib, diribaşlıq ilə təzə ilə – Novruz bayramına daxil olub, bunlar ilə bərabər guya qış çillələrini də rədd edirdilər». Bəllidir ki, Novruz bayramı kəsəletdən-ağırlıqdan xilas olma («ağrım-uğrum tökülsün odlara» deyilibən), yüngülləşmə bayramıdır. Bu yüngüllüyə daxil olmaq üçün Novruzdan əvvəlki «qəmli həyat gedişini» - «köhnə ilin kəsəletini» silib-təmizləmək üçün əldə olunan fürsət-zaman kəsiyi məhz dörd çilləyə-dörd çərşənbəyə bölünən boz ay hesab olunur. Bəs «diribaşlıq ilə» - yəni sağlam şəkildə – fiziki və mənəvi cəhətdən diribaş-sağlam halda təzə ilə – Novruza qədəm basmaq üçün «qışın çillələrini rədd eləmək» üçün çilləni necə çıxardırdılar? Cəlil bəy Bağdadbəyovun da xatirə - təqdimatından aydın olur ki, «gecələri yatmayıb çalğı, oxumaq və rəqslər ilə keçirməklə» - özgə sözlə, çillə çıxarmaqla insanlar «çilləni – xəstəliyi, ağırlığı öz canlarından» çıxardırmışlar – sağlamlığa, Novruz bayramına qovuşmuşlar.

«Çillə» sözünün çox mənaları var və ayrı-ayrı məqalələrimdə əvvəllər bəhs açmışam. Lakin bu dəfə «çillə» sözünün daşdığı mənalardan biri də aşkara çıxır, daha doğrusu, bir incə çalar da məlum olur. Hər şeydən əvvəl niyə məhz «çərşənbə»lərin «çillə»lər adlanmasını açıqlayaq. Sonra isə niyə çiləni gecə çıxartdıqlarının fərqiə varaq. Nəyə görə gecəni yatmayıb böyük şənliklə, xoş əhval ilə -musiqi və rəqslə səhəri dirigözlü açmaq el arasında «çilə çıxartmaq» adlandırılmışdır? El arasında bir inam var: şənbə günü ağır gün hesab olunur, buna görə də şənbə günü yuyunmazlar, ya hər hansı işə başlamazlar, yoxsa axırı düz gətirməz. Anam Qərənildən bu barədə bir qədər geniş açıqlama verməsini xahiş etdikdə, o cavab verdi ki,

düzdür, şənbə ağır gündür, amma çərşənbə günü ondan da ağır gündür. Çərşənbə günü donuz donuzluğu ilə suya girməz. Hətta bir məsəl də işlətdi ki, hətta çərşənbə günü Kabanın (Kəbənin) qulpundan da yapışmaq ağır günahdır (həm də əlavə etdi ki, rəhmətlik Aniyət nənəm (anamın anası) uşaq ki, xəstələndi, üç çərşənbə arası – yəni üç çərşənbə götürüb pırə-ocağa aparardı, yıxardı ocağa-bucağa, tutiyəsindən-nəzirindən uşağa bağlayırdı, uşaq sağalıb şəfa tapardı).

Demək, çərşənbə günü el inancında həftənin ən ağır (başqa sözlə çilləli) günü sayılır. "Çərşənbə" sözü farsca hərfi mənada "çaharşənbə" (dörd şənbə) demək olub, "çahar şənbə" sözünün qısaldılmış şəkli. Yəni "dörd şənbə. Bəs bu "dörd şənbə" nəyi işarələyir? Bəlkə, şənbənin - ağır (nəhs), çilləli günün dördqat ağırı mənasında işlənir. Yox, mən-cə, şənbədən sonrakı günlər sıra ardıcılığı ilə belə düzülürlər: yekşənbə (yəni şənbədən bir gün ötmüş gün-bazar), düşənbə - iki şənbə (yəni şənbə günündən keçən ikinci gün - 1-ci gün, ya bazar ertəsi), seşənbə-se (üç) və şənbə sözləri (yəni şənbə günündən sonra gələn 3-cü gün - ikinci gün, yaxud çərşənbə axşamı günü), çahar şənbə (çərşənbə) - dörd şənbə (yəni şənbədən sonra ötən 4-cü gün - çərşənbə: yekşənbə-bazar, düşənbə-bazar ertəsi (1-ci gün), seşənbə-çərşənbə axşamı (2-ci gün), çaharşənbə-çərşənbənin günü (3-cü günü).

Demək, İranda bu cür adlandırılır həftənin günləri - onda qayıdaq el inancına: şənbə ağır gündür, çərşənbə isə ondan da ağır gündür. Bəli, çərşənbə sözünün hərfi tərcüməsi dörd şənbə deməkdir. Bu cür birbaşa qəbul etdikdə, onda belə nəticə çıxır ki, bir çərşənbədə dörd şənbənin ağırlığı qədər ağırlıq (ağırlıq-çilləlik, əzab-əziyyətlik) var. Ya da günlərin düzülüş sırası ilə götürsək, şənbə kimi ağır günlə çərşənbə gününədək olan vaxt ərzində dörd ağır gün (yekşənbə, düşənbə, seşənbə və çaharşənbə-çərşənbə günləri) yaşanılıb. Bu dörd günün - şənbədən çərşənbəyədək olan 4 ağır günün hər biri özlüyündə dörd həyat əlamətinin ünsürünü - odu, torpağı, suyu və havanı yaşadır. Demək, ağırlığı ifadə edən şənbə günü və bir də şənbədən sonra gələn dörd ağır günün ağrı-acısı (çillələri) həmin gündə-çərşənbə günündə in-

sanların canından-güzəranından çıxır, məhz insanların yaşamağa olan inamları və qətiyyətli mübarizələri sayəsində bu çilləsi ağır günlərdən azad olub yüngülləşirlər, təmizliyə-saflığa çıxırlar. Məhz ona görə də çərşənbə günləri həm ən ağır gün (çilləli gün) sayılmış, həm də bu gündə insanlar özlərini ağırlıqdan (çilədən) qurtarmış sanmışlar və bayram şənliklərini də ilaxır çərşənbələr adı altında həmin gündə keçirmişlər. Deməli, Novruzqabağı çillələrin niyə məhz çərşənbə günlərində keçirilməsinin mahiyyəti elə bilirəm ki, el inanclarının da köməyindən az-çox istifadə etməklə üzə çıxdı.

İndi də keçək digər məsələyə - niyə çiləni tökmək üçün şəbih çıxardaraq bütün gecəni səhərə dirigözlü açırmışlar? Məlumdur ki, çilə ağırlıq deməkdir, yaman gün deməkdir, buna görə də şənbə və çərşənbə el arasında ağır gün hesab olunmuş, həm də birbaşa çərşənbə günləri çillələr adlandırılmışdır. Elə C.Bağdadbəyovun da mətnindən biz çərşənbələrin çilə adlanmasının şahidi olduq. Cəlil bəy qeyd edir ki, çillə çıxarmaq adətinə nəinki ruhanilər mane ola bilər, hətta mollaların övladları belə bu çilə çıxartmaqda iştirak edirmişlər. Bu fakt özü təsadüfi xatırlanmır. Birincisi, çilə tökmək adəti o qədər qədimlərə gedib çıxır ki, artıq insanların ruhuna-düşüncəsinə yeriyib; ikincisi, insanlar çilə çıxarmaqla bir növ ağırlıqdan xilas olur, beləliklə, həm də yer üzündə şəri, bəlanı özlərindən qovub uzaqlaşdırırlar ki, əslində elə mollalar da o dövrdə insanlara kömək etməyə - həkim əvəzi insanlara şəfa verməyə xidmət göstərirdilər. Bu mənada mollalar, ruhanilər də qəlbən çilə çıxarmağa mane olmazdılar və bu səbəbdən də özləri iştirak edə bilməsə də, öz balalarını bu adət-ənənədən çəkəndirməzdilər. Ona görə də ruhanilərin bu məqamdakı "acizlikləri" - çillə çıxarmaq bayramına əngəl törədə bilməməkləri təbiidir. Bu məsələnin bir tərəfi!..

Qışın iki ayını təşkil edən böyük çilləsi ilə kiçik çilləsi arasında gədən dialoq-insanları soyuqla-sazaqla məhv etmək üçün elədiyi «söh-bət» artıq məlumdur. 40 gün çəkən böyük çillənin "böyük çiləsindən" - uzun çəkən şaxtasından-boranından, ağırlığından qorxmayıb salamat

çıxan insanların möhkəm iradəsi qarşısında böyük çilə aciz qalıb təslim olur. Bunun ardınca gələn böyük çilənin "kiçik qardaşı" - 20 günlük kiçik çillə isə lovğalanıb, qürurlanıb-yekələnib böyük qardaşı olan 40 günlük böyük çiləni məzəmmət edib deyir ki, sən insanları məhv edə bilmədin öz ağırlığına - çilləliliyinlə. İndi gör mən gedib neyləyəcəm. Soyuqdan insanları qırıb-tələf edəcəyəm. "Gəlini gərdəkdə, küçüyü dəməkdə (deşikdə-yuvasında) donutduracağam", - söyləyir. Lakin insanların möhtəşəm, yenilməz gücünü artıq görmüş olan böyük çilə kiçik qardaşı olan kiçik çilləyə insanlara qarşı edəcəyi bu yamanlığın əbəs olduğunu, onsuz da insanların qüvvəsi qarşısında geri çəkilib, özünü pis edəcəyini bildirir. Onu bu yoldan çəkəndirmək istəsə də, kiçik qardaş sözə baxmayıb öz bildiyini eləyir - öz "pislik eləmək yoluna" davam eləyir. "Böyük sözüne baxmayan böyürə-böyürə qaldığı" kimi axırda kiçik çilləyə də peşmançılıq çəkmək qalır, amma sonrakı peşmançılıq isə fayda verməz, ona görə ki, kiçik çillə artıq insanların hafizəsində "pis qardaş" kimi qalır. Pislik heç vaxt yaddan çıxmır. İkincisi də bu pislikdən kiçik çillə öz xoşu ilə çəkilməmiş, insanların iradəsi qarşısında təslim olub geri çəkilməmişdir.

Bəs görəsən kiçik çilənin davamı kimi gələn qışın sonuncu ayı - 30 günlük boz ay ("murdar üşüyən ay") nə etmək istəyir. Mənə belə gəlir ki, artıq heydən-hərəkətdən düşmüş qış mövsümünün əvvəlki iki mərhələsi (böyük və kiçik çillələr) arxada qalsa da, hələ qışın sonuncu mərhələsi kimi çillələrin davamı "boz ay"ın içində gəlməkdədir. Lakin bu dəfə başqa donda-üstüörtülü, qılaflı formada, daha doğrusu, əsl simasını ört-basdır etməyə çalışan "düşmən" kimi insanlara öz hər bəzərbəsini göstərməyə gəlir qışın çillələri - ilaxır çərşənbələr adı altında özünü tanıtdıran su, od, torpaq və yel çillələri (çərşənbələri). Bəli, əslində bu çərşənbələrin hər biri böyük və kiçik çillələrin "törəmə qardaşlarıdır". Novruzqabağı gələn ilaxır çərşənbələr - çillə gecələri qışın insanlara və təbiətə - bahar fəslinə qarşı göstərmək istədiyi sonuncu müqavimətidir. Özü də bu son imtahan daha qorxuludur - ona görə ki, çox hiyləgərdir. Çünki yenə böyük çilə ilə kiçik çilə mərdi-mərdanə öz

simalarını gizlətmədən, açıq düşmən kimi qışın şaxtalı-boranlı çağları kimi açıqdan-açığa gəlib insanlarla düşmənçilik edirlər. İnsanlar kiminlə, nəyilə mübarizə etdiklərini birbaşa anlayıb bu vuruşla açıq şəkildə mübarizə aparırlar. Amma "boz ay" qışın sonuncu mərhələsi - son ayı olsa da, öz adını gizlətməmiş (çillələrdən ibarət olduğunu ört-basdır etmiş) şəkildə meydana girir. Fikir verin ilk öncə adda ifadə olunan məzmun: "boz" ay! Bu nə deməkdir? "Boz" sözü boz simanı bildirir, yəni bu ayın sifəti bozdur. Bozluq isə – boz rəng isə özlüyündə konkret olaraq heç bir rəngi işarələmədiyi kimi, öz daxili simasını da gizlədə bilir. "Filankəs boz adamdır" ifadəsini müqayisə edək. Boz adam-siması bilinməyən, təhlükəli şəxsə deyirlər. İkincisi, "boz» sifətinə feldüzəldən şəkilçi artırıldıqda, artıq bu ifadənin daxili məzmun çaları bütün qabarıqlığı ilə üzə çıxır: bozarmaq! Yəni birisi kiminsə üzünə bozaranda, çox dəhşətli olur, elə biləsən ki, qiyamət qopur. Çünki bozarmaq içində olan bütün kinlə, xıltla, mənhus niyyətlə qəzəbi içindən çölə tökmək anlamını ifadə edir. Bax qışın sonuncu ayı olan "boz ay" da beləcə hiyləgərlik qılfına bürünmüş halda insanlarla boz sifətlə döyüşə gəlir. Əvvəl siması boz olduğundan - heç bir xüsusi rəng çaları ifadə etmədiyindən, kimliyi-düşmənçiliyi bilinmir, lakin sonradan nəmər düşmən kimi fürsət, girəvə tapan kimi öz içindəki kin-küdurətlə vulkan kimi insanların (elə canlı təbiətin də! Axı insan özü də təbiətin bir parçasıdır) üstünə bozarıb-qabarır, öz mənhus niyyətini həyata keçirməyə cəhd göstərir. Bax budur insanların "boz ay" adı verdikləri qışın son ayının adında ifadə olunan gizli mənanın sirli açarı! Bəli, "boz ay" - adın özü hər şeyi güzgü kimi əks etdirir. Bir də ki, əbəs yerə boz ayın ikinci adı el arasında "mındar (murdar) üşüyən ay" kimi tanınmayıb ki... İnsanlar "murdar" dedikdə burda əlbəttə ki, əti yeyilməyib murdar hesab edildiyindən atı, iti, eşşəyi, pişiyi və s. nəzərdə tutmuşlar. Yəni bu heyvanların - atın, itin, eşşəyin əti yeyilmir, necə ki, halal heyvan olan qoyun, keçi, qaramal qəflətən yıxılıb öldükdə - el dili ilə desək, "murdar olduqda", bu heyvanların da başına bıçaq dəyməyib, sağ vaxtı kəsilmədiklərindən ətinin yeyilməsinin haram (murdar) he-

sab edilməsi kimi. Yəni əti yeyilə bilməyən heyvan xalq psixologiyasında "murdar" (ləhcədə "mındar" şəklində işlənir) - haram hesab olunur, bu səbəbdən də "murdar üsüyen ay" dedikdə xalq ətinin yeyilməsi tabu-yasaq hesab edilən ata, itə, pişiyə, eşşəyə və s. bu ifadəni müncər etmişdir. Lakin burada ikinci bir məna layını da qaldırmaq vacibdir. Məhz bu amil, bu fakt birbaşa "boz ay"ın məntiqə-məzmunca birbaşa böyük və kiçik çillələrin "sonuncu çilə qardaşları" olduğuna tam aydınlıq gətirir. Bu, nədir?

Hamımız bilir ki, hətta ev heyvanı kimi əhliləşdirilib minik-qoşqu aləti kimi və s. istifadə olunsa da, qaramal, ya qoyun sürüsü kimi adı yuxarıda çəkilən "murdar" heyvanlar qışın soyuğundan qorunmaq üçün içəriyə-tövləyə, örtülü yerə salınırlar. Bu, hər şeydən əvvəl həmin heyvanların - at, it, pişik, eşşək və s. soyuğa, şaxtaya qarşı davamlılıqları ilə (gönü qalınlıqları ilə) bağlıdır. Yəni şaxtalı, soyuq havalarda belə bu heyvanlar çöldə, açıq havada - təmiz havada qalırlar, soyuğa dözüş-duruş gətirirlər. Amma gör iş nə yerdədir ki, - boz ay nə qədər soyuq aydır ki, (şaxta-sazaq nümayiş etdirməsə də! Görürsünüz-mü, boz ay təkəcə öz adında bozluq-simasızlıq əlaməti daşımır, özünün zahiri görünüşü ilə də hiyləgərlik qılafına bürünüb, "yumşaq-mülayim hava kürksünə" girib özünün amansız soyuğu-şaxtası ilə "murdar"ı - soyuğa ən davamlı heyvanları belə üşüdür - məhv etmək istəyir), hətta soyuğa dözümlü olan heyvanları da -"murdarı" da üşüdür. Demək, böyük və kiçik çillə açıqcasına şaxta-tufan, qasırğa qoparmaqla insanlarla - həyatla müharibəyə başladığı kimi, boz ay da hiyləgər-örtülü düşmən kimi özündən əvvəlki "qardaşlarının" (böyük və kiçik çillələrin) yolunu davam etdirir: insanları və bioloji varlıqları öz amansız soyuğu ilə üşütməklə gizləncə məhv etmək istəyir! Bəs insanlar bu namərdliyə - hiyləgər düşmənçiliyə necə reaksiya verirlər? İllaxır çərşənbələrin (başqa sözlə, od, torpaq, su və yel çillələrinin) böyük təmtəraq-la-hay-küylə keçirilməsi, gecəni səhərəcən yatmayıb "çilləni çıxarmaları" - çillələri başlarından eləməklə xata-qadanı, bəlanı üstlərindən sovuşdurmaqla açıqdan-açığa mübarizəyə - müharibə meydanına atılırlar. Təbiətin -

qışın hiyləgər boz ayının qabağına insanlar gülərüzlə açıqdan-açığa çıxırlar, sanki demək - nümayiş etdirmək istəyirlər ki, biz bu "hiyləli gəlişindən" (gizlin simandan-düşmənciliyindən) xəbərdarıq, niyə boz kürkə bürünüb gəlibsən, gəl açıq-saçıq döyüşək, biz səndən əvvəlki öz həqiqi adları ilə bizimlə açıq döyüşə gələn çilə qardaşlarından qorxmadıq, indi sən öz adını-çilələrini ört-basdır etməklə hiyləgərliklə bizə qalib gəlməyəcəksən ki!..

Bəli, bu, insanların döyüşüdür – «çilə çıxaraq»la çilədən-çətinlikdən, ağırlıqdan çıxırlar, pis günlərdən xilas olurlar. "Yaman günün ömrü az olar" inamına tapına-tapına, əzmlə mübarizkarlıq nümayiş etdirərək!..

"Çilə" sözünün özündə təbiətdən gələn bir hadisə də var. Bu çilə təbiətin kainatın başının üstünə qonmuş bir "ağırlıqdır" - kainatın başı üstünə çökmüş bir "qatı dumanıdır". Nədir bu qatı duman?! Nədir bu qara bulud?!..

Əgər fəsilləri iki qütbə bölsəydilər, yazla yay işıqlı tərəfi-aydınlığı, payızla qış isə qaranlıq cəhəti - seli, suyu, soyuğu, ağırlığı təmsil edərdi. Təbiətdən qara bulud, dünyadakı qatı duman-ağırlıq, çilləli dövr də elə bu fəsillərin üzərinə düşüb. Məlumdur ki, Novruz bayramı, yaz fəslini astronomik bayram olmaqla özlüklərində həm də gecə-gündüz bərabərliyini işarələyir. Payız fəslinin başlanğıcında da belədir: gecə-gündüz bərabərliyi anı gəlir. Bəs fərqlər nədədir? Mənə belə gəlir ki, çilləliyi doğuran təbii amillərin əsasında məhz bu məsələ dayanır. Birində - yaz fəslində - Novruzda gələn gecə-gündüz bərabərliyi anından sonra təbiətdə, həyatda - yer üzündə bir canlanma, dirilmə-ağırlıqdan, kəşafətdən-kəşalətdən qurtulma müşahidə olunur. Bu, özünü nədə təzahür etdirir? Hər şeydən öncə, işıqlı günlərin çoxalmasında - Günəşli saatların (gündüzlərin) artmasında!.. Demək, hər şeydən qabaq, təbii hadisələrin özündən qara buluddan, qatı dumandan - qaranlıq adlanan "çillə"dən azad olma mərhələsi başlanır. Necə ki, günəşin, ya Ayın üzünü qara kölgə aldığı istisna hallarda insanlar həmin "şər-qüvvə"nin ayın, günün üzündən silinib getməsinə arzulayaraq, ona öz yardımlarını gös-

tərmək naminə inamla qazan altını döyəcləməklə, ya müxtəlif cür hayküy qoparmaqla qələbəlik-həyəcanlanma nümayiş etdirirlər, bununla Günəşi, Ayı azad etməkdə öz köməkçi funksiyalarını bu yolla işə salırlar, eləcə də payızın girdiyi andan-gecə-gündüz bərabərliyindən sonra yaranmış gecələrin uzanması halını qara qüvvələrin hakimlik etməsi kimi düşünüb, yazqabağı çilə mərasimləri keçirməklə təbiətin-dünyanın, həyatın özünü bu qaranlığının ağırlığından-çilləsindən qurtarmağı düşünürlər. Bəli, Novruzqabağı - boz ayın içində keçirilən çilə mərasimləri - ilaxır çərşənbələr soyuğun-şaxtanın ağırlığını-çilləsini qovmaqla həm də təbiətə hakim kəsilmiş qaranlığın çilləsini-ağırlığını qovmağa xidmət edir. Qaranlıq qara qüvvə-şər qüvvə kimi (ağırlıq-çillə) kimi başa düşülmüş, yer üzündə qaranlıq gecələrin uzanmasını təbiətin - kainatın, həyatın özünün ağırlığa-çilləyə düşməsi kimi qəbul etmişlər. Məhz buna görə də insanlar gecəni yatmamaqla qaranlığı (gecəni) - çiləni qovub çıxarmağa inanmışlar. Mən yuxarıda qeyd elədim ki, Şuşada keçirilən çillə çıxarmaq adətinə oxşarlığı ilə Cəbrayıl rayonunda da rast gəlirik. Mən uşaqlığımdan kəndimizdə keçirilən ilaxır çərşənbələrin şahidi, iştirakçısı olmuşam. Həmin bayram gecələrini yatmayan adama "çilə çıxardıb" deyərdilər. Demək, burdakı "çilə çıxarmaq" ifadəsi birbaşa "gecəni səhərə qədər dirigözlü açmağı-gecəni yatmayıb yuxusuz keçirməyi» işarələyir. Bu inam, bu adət-ənənə isə "çilə" sözünün "gecə" - "qaranlıq" anlayışı ilə paralel olaraq bir semantik çalara girdiyinin əyani göstəricisidir. Deməli, insanlar əslində hələ payızdan başlanan gecələrin uzanmasının qışda daha kəskin şəkil aldığı, qışda bu qaranlıq aləminin soyuq-şaxta adlı çillə ilə qovuşub gücləndiyini təbiətə və insanlara gələn böyük bəla (ağır çillələr) kimi ümumiləşdirib, onlara qarşı özlüklərində mübarizə də aparmağın yollarını düşünmüşlər. Bu mübarizənin kulminasiya anlarını isə ancaq hay-küylü, şənlikli çərşənbələrdə və Novruzda görmüşlər.

Elə bilirəm ki, indi "çillə" anlayışının gecələrin uzunluğuna aid olunması amili də bir qədər aydınlaşır). Cəlil bəy Bağdadbəyov qeyd edir ki, adamlar pul yığıb musiqiçilərdən ibarət dəstə tutur, meyvə, şir-

ni və şam alıb xonçalar bağlayır, məhəllələrdə böyük şadyanalıq şəraitində çilə məclisləri qururdular; özü də bu mərasimin böyük zallarda keçirildiyi göstərilir. Amma mən bur əlavə edim ki, bizim bölgədə bu cür məclislərdən başqa, kəndin cavanları açıq havada - yalda, təpədə, dağların başında yığılıb tonqallar qalayıb, tonqal ətrafında deyə-gülə gecəni səhərəcən yatmazdılar, bununla da çilə çıxartmış olardılar.

Bəs niyə "çilə çıxartmaq" "gecə yatmamaq" faktına bərabər tutulur? Qış gecələrinin uzunluğu dünyanın gecənin qaranlıq donundakı qara ağırlığına tutulması - çilləyə düşməsi kimi anlaşılıb. Bəs, "çillə"ni - gecəni necə qovub-çıxardılar? Gecə özü ilə bioloji tələbat olaraq insanda yuxulamaq-yatmaq psixologiyası doğurur. Demək, gecə-yuxu deməkdir, yuxu isə hərəkətsizlik, müvəqqəti ölmək-başqa sözlə, çilləyə tutulmaq deməkdir. Gecə - həm də zülmət, qaranlıq deməkdir, zülmət isə şər qüvvələrin aktivləşməsi, insanları çilləyə salacaq dövrün-anın hökm sürməsi deməkdir. Bax insanlar ona görə də qışdakı dondurucu şaxta, sazaqla bahəm gecələrin (qaranlığın) uzanmasını da çillə-ağırlıq kimi düşünmüşlər. Bu səbəbdən də qışın zaman kəsiklərini - 40 günü, 20 günü və bir ayı - boz ayı "çillə"lərə bölərək, böyük çillə, kiçik çillə və çərşənbə çillələrindən ibarət boz ay kimi adlandırmışlar. Bu çillələrdən qurtuluş yolunu isə Novruzqabağı olan boz ayın günlərində - xüsusən də, həftənin ən ağır günü (çilləli günü) olan çərşənbələrdə "çilə çıxartmaqda" - daha doğrusu, çillənin ağırlığını öz içlərindən və (təbiətin başı üstünü qaranlıq gecə donunda kəsdirən uzun gecələri) dünyadan qovub çıxarmaqda görmüşlər. Elə bunu qərara alaraq bu inamla da ilaxır çərşənbələrdə yuxarıda göstərilən ayinləri icra etmişlər. Bəs bu ayinlər özlüklərində nələri işarələyir?

Çərşənbə gecələrində yatmamaqla gecənin-qaranlığın yuxugətirici xassəsinə qarşı mübarizə aparan insanlar özlərindən "yuxu" adlı çilləni qovub uzaqlaşdırmaq məqsədi güdmüşlər, çünki yuxulamaq, yatmaq özü heysizlik-hərəkətsizlik gətirməklə adamı ağırlığa-çilləyə basır. Demək, "çilə çıxarmaq" ifadəsi birbaşa insanın özündən-ruhundan və canından çiləni-yuxunu qovub çıxarması deməkdir. İkincisi, otaq şərai-

tində gecə yatmayıb şənlik keçirənlər - çilə çıxardanlar xonçadakı şamı yandırmaqla şam vasitəsilə gecənin qaranlıq adlı çiləsini qovub çıxartmaq niyyəti güdmüşlər. Açıq havada - yalda, tərədə, ya dağın döşündə yığışb böyük tonqal qalayan çilə çıxardanlar isə bu böyük tonqalın istisi və işığı ilə rəmzi olaraq həm qışın soyuğuna (şaxtalı çilləsinə) və həm də uzun gecənin qaranlığına (zülmət adlı ağırlıq daşıyan çilləsinə) qarşı meydan oxumuşlar. Bununla da zənn etmişlər ki, yandırılmaq tonqalların gur işığı gecənin qaranlıq bağrını sökəcək, dünyanı sükunətə salan uzun qış gecələrinin ağırlığı (çilləsi) dəf olunacaqdır. İndi bir daha aydınlaşır ki, çilə çıxardanlar gecəni yatmaqla həm ağırlıq gətirən qara qüvvələrə yuxu sindromunu sındırmaqla-yatmağa qalib gəlməklə, həm də qaranlığı gündüzə çevirə biləcək günəşin simvolu olan odu-alovu (tonqalı) qorumaqla - yaşatmaqla "çilə"lərdən xilas olmağı düşünmüşlər. Bəli, qış gecələri uzun olur, bu gecələrin uzunluğu hardasa təbiətin özünün çilləyə düşməsinə - dünyanın zülmətdə züllət çəkməsinə işarədir; bu mənada qış gecələrinin özü elə çilənin özü deməkdir. Deməli, qışın çillələri həm dondurucu şaxtanı, həm də uzun qış gecələrinin ölü sükutunu-qaranlıq gecəni təmsil edirlər.

İlaxır çərşənbələr Novruzqabağı çillələrdir. Bu çillələrdən çıxmağın yolunu isə "elinən gələn vay toy-bayramdır" - deyib xalqımız bir yerdə toy-bayram əhvalı-ruhiyyəsində qarşılamaş, yığılıb elliklə şadlıq-sevinc içərisində bu dərdi-bəlanı -təbiətin çillələrinin ağırlıqlarını öz üstlərindən aşırmış, ağ günlərin unikal rəmzi olan Novruz bayramına qovuşmuşlar...

C.Bağdadbəyov xatirə qeydlərində göstərir ki, çilə çıxarmaq məclislərindəki xonçanın başında "xan" dayanıb əli çubuqlu "fərraşlara" əmr etməkdə idi. Məclisi öz rəqsləri ilə açan əli çubuqlu fərraşlara "xan"ın verdiyi əmrlər - "cəzalar" öz yüngüllüyü ilə seçilirdi. Belə yüngül cəzalara misal olaraq, məclisə gecikən gəncin iki dəfə oynamağa məcbur edilməsi, yaxud mahnı oxumağa təhrik edilməsi, əgər səsi yoxdursa, tanıyıb-bildiyi oxuya bilən bir yoldaşını məclisdəkilərə nişan verməsi və s. göstərilir...

İlahi, bu mətndə nələrə eyham vurulur?! Novruz xonçası, yaxud elə çilə gecəsi hazırlanan xonça və xonçanın başında dayanıb əmr verən "Xan" nəyi işarələyir? Xonçaya yığılmış mör-meyvə, şirniyyat torpağın barı-bəhəri olmaqla torpağı işarələyir. Xan isə torpağın sahibi olmaqla yerüstü hakimiyyəti təmsil edir. Xanın kəsdiyi cəzalara diqqət kəsilmək. Məclisdə gəncin iki dəfə oynamağa cəlb edilməsində, ya mahnı oxumağında nə böyük qəbahət - "cəza" nişanəsi var ki? - soruşa bilərik. Hadisələrə o dövrün prizmasından yanaşsaq, gənclərimizin hansı əxlaqi keyfiyyətlərə malik olduğu aydın olar. Demək o vaxtlar gənclərimizdə abır-həya gözləmək, böyükdən-kiçikdən ar eləmək-utanmaq kimi ülvə mənəvi dəyərlər var idi. Ona görə toyda-mağarda əl-qol qaldıraraq oynamağa da utanıb həya edirdilər, hələ desək, əlini qulağının dibinə qoyub zəngi vurub oxumaqdan da böyük-kiçik qarşısında utanırdılar. Az-çox səsi olan olsa da, xəlvətlikdə, ya ən yaxın ürək dostunun, sirdaşının yanında oxuyarmış ki, onun oxumaq məharətini də sirr kimi ancaq özünə yaxın olan bir-iki tay-tuş bilirmiş. Bax bu səbəbdən də gənclərin məclisdə oynamağa, oxumağa təhrik edilməsi "cəza" növü kimi göstərilir. Yoxsa ki, indiki əyyamda toy məclislərində ləbbey deyincə içki vuran gənclərimizi toyun ortasında oynamaqdan az qala dava-dalaş sala-sala çıxarırsan. Yaxud da yalandan dilinin altında zümzümə eləyən, ya da bir-iki ağız hava yamsılayan indiki dırnaqarası müğənnilərin tele-şoular verib, şəbeh-şəbədə çıxartdıqları - mənəvi ab-havanı korlamaqla məşğul olmaları o vaxtlar üçün əxlaqi qaydalar kimi yolverilməz idi... Ona görə də birisindən tanıdığı-bildiği səsi olan adamı məclisləkilərə təqdim etmək tələbi də ağır iş idi, çünki bu, dostunun, yoldaşının oxumaq bacarığını gizlətdiyi təqdirdə bunu camaata açıb faş eləmək hardasa dostu-yoldaşı "satmaq" - ələ vermək demək idi. Axı istər-istəməz çillə mərasimində oxumaq bacarığını gizlədən həmin adamı tanısalar, onu oxumağa məcbur edəcəkdilər. Birdən-birə də el içində zəngülə vurub oxumaq isə o dövrün gənci üçün ayıb sayılırdı. Amma bir məsələ də var ki, istər ilaxır çərşənbələrdə - çillə mərasimlərində, istərsə də Novruz bayramlarında istisna hal ola-

raq müəyyən mənada "tabuları pozmaq" normal hal sayılırdı, eləcə də oxumaq, çalmaq və s. qabiliyyətlərini gizlədən utancaq gənclərimizin bu mərasimlərdə üzə çıxıb çalıb-oxumaları da "bağışlanılan" - qəbul edilən hal idi. Çünki bu bayramların spesifik xüsusiyyətlərindən biri də bu cür "yasaqları" vurub-dağıtmaq idi. Necə ki, adi günlərdə qapı pusmaq ayıb sayıldığı halda, çərşənbədə, Novruzda qulaq falına çıxmaq niyyəti ilə qapı pusmaq adəti qəbul edilən - başa düşüləndir, bu cür də ilaxır çillə şənliklərinin bir müsbət cəhəti də elə gənclərimizdəki mövcud gizli qalan istedadları üzə çıxarıb cəmiyyətə təqdim etmək - tanımaq məsələsidir. Buna görə də çillə mərasimlərində çalıb-oxumağı camaatdan gizlədən adamın dostu tərəfindən mərasim iştirakçılığına "satılması"nda - tanıtılmasında da qınaq yeri yoxdur. Bu cür "ələ vermə" də mərasimin tələbidir, adət-ənənənin doğurduğu bir xoş əhvaldır ki, əslində ritualdır bununla həm də istedadların tapılıb üzə çıxarılması prinsipi o dövrün qanunauyğun forması kimi həyata keçirilmiş olur. Bu, əslində bu bayramların özəl cəhətlərindən sayılan hallardır.

Çilə çıxartmaq gecələrində 50-60 yaşlı kişilərin də iştirak etdiklərini söyləyən C.Bağdadbəyov daha sonra bildirir ki, onlar qədim xalq rəqslərindən bir neçə nümunə göstərüb, bir-iki saatdan sonra gedərmişlər ki, qocaların tez getmələrinin məqsədi də o imiş ki, gənclərin onların yanında utanıb-qısılib, sərbəst hərəkət etmələrinə mane olmasınlar.

Fikir verirsinizmi informasiyada ifadə olunan fikirlərə. Demək, bayramın - çilə gecəsinin utanmaq və s. tabuları həmin müddətdə aradan götürməsinə baxmayaraq, gənclərimiz yenə də böyüklərdən utanar, istədikləri kimi rəqs edə bilməzmişlər. Bu fikirlər o dövrkü gənclərimizin saf, məsum, ideal, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərindən xəbər verməkdədir.

Bəs rəqs etməyə, özü də gənclərimizin sərbəst şəkildə rəqs etmələrinə şəraitin yaradılmasına nə hacət var idi? Rəqs etmək nəyi simvolizə edir? Bu suala cavab verməmişdən öncə Cəlil bəyin bundan sonrakı yazdıqlarını təkrarən olduğu kimi diqqət önünə gətirək:

"Məzkur gecələr (zikir olunan gecələr-yəni çillə gecələri - Ş.A.) sabaha kimi davam edərdi. Axır çərşənbə gecəsi isə daha təntənəli olub, sübh açıldıqda məclisdə olanlar musiqi çaldığı halda bulaq başına gəlib, rəqs edirdilər. Bulaq başında bir qədər rəqs və oxumaqdan sonra üzlərini yuyub, öz işlərinə gedirdilər. Lakin çox təəssüflə çillələrin ömrü az olduğunu qeyd edərək, gələn çillələri arzu edirdilər. Çillə gecələri rəqs etmək bilməyənlər də heç olmasa bu tərəf-o tərəfə hərəkət etməli idi" (s.77).

Göründüyü kimi, çillə çıxarmaq mərasimində rəqs etməyə xüsusi əhəmiyyət verilmiş, hətta çillə gecələrində utanıb rəqs etməyənlər də, rəqs bacarığı olmayanlar da zəruri olaraq o tərəf - bu tərəfə hərəkətlər etməklə rəqsi icra edəmişlər. Bəs rəqsin vacibliyi - çillə çıxartmaqla hansı simvolik bağlılığı əsaslandırır? Yuxarıda göstərmişdik ki, qışın dondurucu şaxtası hərəkət etməyi məhdudlaşdırmaqla çiləni təmsil edir. Eyni zamanda qış gecələrinin uzun olması da sutka ərzində gündüzə nisbətən qaranlığın daha çox çəkməsini göstərir. Qaranlıq - gecə isə şər qüvvələrin aktivliyinə təminat verir, nəticədə təbiətin özündə bir qaramat-ağırlıq (çilləyədüşmə) prosesi baş verir. Demək, qış fəslinin özü soyuğun-sazağın çilləsi ilə yanaşı gecənin-qaranlığın da ağır çilləsinə tutulub. Eyni zamanda bu qış gecəsinin ağır qaramatı (çilləsi) insana da sirayət edib. Gecə yuxu dönündə insanların ruhuna girib, onları yatızdırmaqla müvəqqəti ölümə-fəaliyyətsizliyə, hərəkətsizliyə düşür edir - beləliklə, insan yuxu adlı sükunət çilləsinə düşür. İnsanı bütün günü - uzun gecəni yuxunun ağırlığı (çilləsi) basır, məhv etmək istəyir. Demək, çilləyə düşmək donmaq-hərəkətdən məhrum olmaqdır, həm də yatmaq-həyat fəaliyyətindən, gün işığından, görmək fürsətindən məhrum olmaq, bir sözlə, hərəkətsizlik deməkdir. Bəli, çilləyə düşmək bəndi-basaratı bağlanmaqdır, hərəkətdən qalmaq deməkdir. Məhz bu hərəkətsizlik, fəaliyyətsizlik çilləsindən xilas olmaq üçün çillə gecələrində oynaq hərəkətlərlə müşayiət olunan rəqslərə xüsusi üstünlük verilmiş, bununla da ölü sükunətə - çilləyə qarşı fəal mübarizə aparılmış, hətta yuxarıdakı mətnə də göstərildiyi kimi "rəqs etmək bacarmayan-

lar isə çillə gecələrində heç olmasa o tərəf - bu tərəfə gediş etməklə" bir növ rəqs ayinini icra etmişlər. Bax bu səbəbdən də çillə gecələrində edilən rəsqlər ağırlıq-sütlük gətirən çilləyə qarşı hər bə-zorba nümayiş etdirməyin təcəssümü kimi dəyərləndirilməli - simvolizə edilməlidir.

Mətnə axır çərşənbə gecəsinin (axırncı çilləsi gecənin) daha təntənəli olması xatırladılar ki, bu da təsadüfi deyil. Eyni zamanda axır çərşənbənin səhər üzü çilə çıxardanların musiqi və rəqslə, oxumaqla bulaq üstünə gəlib əl-üzlərini yuyub, şənlik içində öz işlərinə yollanmalarından da bəhs olunur ki, bunların da hər birinin özünəxas simvolikası vardır.

İlaxır çərşənbənin daha təntənəli keçirilməsi o deməkdir ki, boz aydakı bütün çillələri-ağırlıqları insanlar uğurla dəf edərək arxada qoymuş, yeni ilə - Novruz bayramına arınmış-durulmuş halda, xoş ovqat üstündə musiqi ilə çal-çağırda daxil olmaq şansı qazanmışlar. İnsanların göstərilən mətnə çillələrin ömrünün azlığına təəssüflənmələri isə onu işarələyir ki, qışın bütün çillələrini biz çox asanlıqla - heç bilmədik bu uzun vaxt hardan gəldi-getdi deyərək - dəf etdik. Yəni çillələr nə qədər ağır keçsə də, biz insanların qarşısında çox acizdir. "Gələn çillələri arzulamaq" isə o deməkdir ki, həyat mübarizə meydanıdır, ömür mübarizələrdən şərəflə keçəndə həyat daha mənalı olur, bütün çillələri - çətinlikləri isə həmişə gülərüzlə və mətinliklə qarşılamağa və yola verməyə hazırıq. Bu, insanların yaşamaq uğrunda mübarizə aparmaq devizidir. Bu, kainatdakı təbiət hadisələrinin qapalı-dövrü olaraq təkrarlanan olmasını anlamaq müdrikliyidir. Bu, həyatın mübarizələrdən, çətinliklərdən ibarət olduğunu, ömrün mənasının isə bu sınaqlardan müvəffəqiyyətlə keçməsinə ifadə olunduğunu dərk etmək həqiqətidir.

Çilə çıxarırlarkən gecəni yatmaq gündüzlü sabahlara dikilən ümid dolu gözləri, yandırılan tonqallar günəşin bəlgəsi olaraq odu-işığın təmsil edirlər. Dan üzü bulaq başına gəlib zəməzəmə suyu içmək də aydınlığa işarədir, çünki su aydınlıqdır, - deyiblər.

Novruzqabağı keçirilən ilaxır çərşənbələr qışın sonuncu çillələrini təmsil edirlər. Bu çərşənbələrdə insanlar çilə çıxarmaqla özlərini və təbiəti, kainatı çilədən (ağırlıqlardan) çıxarıb təmizliyə-yüngüllüyə qovuşurlar. Boz aydakı dörd həftənin hər birindəki həftənin ən ağır günü sayılan çərşənbə gününün ağırlığını (çiləsini) töküb yüngülləşməklə insanlar çilədən çıxırlar, müqəddəs Novruza müqəddəs halda - pak, təmiz ruhla, sağlam canla qədəm qoyurlar. Od, torpaq, su və yel çərşənbələri yeni həyatın dörd vacib ünsürünü şərtləndirir. Çilə çıxarılarəkən yandırılan şam (qalanan tonqal) odu, sinilərə qoyulan xonçalar barınbərəkətin simvolu olaraq torpağı, bulaq başına gəlib yuyunmaq, zəm-zəm suyu içmək adəti suyu, musiqi və çal-çağır sədaları altında oynamaq - deyib-gülüb, şənlənmək, rəqs eləmək isə havalanıb-qanad açmağı, yel kimi, hava kimi yüngülləşməyi, ruhən saflaşmağı bildirməklə təmiz ab-havanı, yeli rəmziləşdirirlər. Çünki musiqi ruhun qidasıdır, musiqidən duyğulanmaqla rəsq etmək, şənlənmək isə insanın mənəvi aləminin ağırlıqlardan qurtulub yüngülləşməsi, ürəyinin sevincindən atlanması-fərəhlənməsi, könül quşunun nəşələnib pərvaz etməsi, fikrinin-zeninin səmavi əngillərdə dolaşması – yəni ülvi arzu və məqsədlərlə süslənmişdir.

Beləliklə, daxilən-ruhun saflaşan bəşər övladı «yer adamı» olmaqdan çıxıb yellərin-küləklərin qanadında «göylər səltənətində» cövlan edir. Bəli, insan mənən yüngülləşəndə yeldən qanad taxmış kimi olur.

Bir sözlə, dörd həyat ünsürü simvolik şəkildə bir-birinə birləşib-qovuşmaqla yeni həyatın - yeni ilin başlanğıcı olan Novruz bayramının gəlişinə əsaslı təminat yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlil bəy Bağdadbəyov. «Xatirələr və etnoqrafik qeydlər», «Qapp-Poliqraf», 2002.
2. «Xudafərin» qəzeti, №3-4, (6681-6682), 20 mart 2010.
3. İnformator: Albalyeva Qərənfil Qubuş qızı, 1942-ci il təvəllüdü, ibtidai təhsilli.

NOVRUZ BAYRAMINDA «XANBƏZƏMƏ» VƏ ORADAKI ARXAİK ÜNSÜRLƏR²⁴

Özət: Mərasimlər gündəlik həyatımız və yaşamımızla bağlı olsa da hər biri özündə əski çağların bir izini, informasiyasını daşıyır. Onlara sadəcə olaraq bir əyləncə vasitəsi kimi baxmaq doğru olmaz. Günümüzədək gəlib çatan, hazırda Ordubadda yaşadılan Novruz bayramında xanbəzəmə mərasimi də özündə ulu babalarımızın dünyagörüşünü, həyata baxışını qoruya bilmişdir. Araşdırıcılar onu diqqətlə incələsələr, bir çox yönərdən yanaşsalar maraqlı mülahizələr ortaya qoya bilərlər.

Açar sözlər: Novruz, yeni il, ilbaşı bayramı, Xanbəzəmə mərasimi, Ordubad rayonu, Azərbaycan.

«ХАНБЕЗЕМЕ» В ОБРЯДНОСТИ НОВРУЗ И ЕГО АРХАИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ

Резюме: Обряды тесно связаны с повседневной жизнью и бытом человека, но несмотря на каждый обряд сохраняет в себе следы и информацию древних времен и поверий. Нельзя воспринимать их только лишь как способ развлечения. Одним из таких обрядов, который сохранил в себе следы древнего мировоззрения наших предков, является обряд "Ханбеземе", проводимый в дни Новруза в Ordubadском районе. Исследование этого обряда во многих направлениях, поможет обнаружить интересные моменты, связанные с этим обрядом.

---

²⁴ Məqalə 1999-cu ilin martın 18-20-də Türkiyənin Elazığ şəhərində Fırat Universiteti rektorluğu və Atatürk Yüksək Qurumu, Atatürk Kültür Mərkəzi Başqanlığının birgə keçirdiyi Türk dünyasında Novruz mövzusunda Üçüncü Uluslararası bilgi şöhrətində oxunmuş məruzə əsasında yazılmışdır.

Ключевые слова: Новруз, новый год, начало года, обряд Ханбеземе, Ордубадский район, Азербайджан

“KHANBEZEME” (DECORATION OF KHAN) DURING NOWRUZ AND ITS ARCHAIC FACTORS

Abstract: Though ceremonies are connected to our everyday activities and life they still carry the traces and information dating back to ancient times. It is not right to consider them as a means of enjoyment only. The ceremony “khanbezeme which is still held during Nowruz holiday in Ordubad contains the outlook and views of our great grandfathers. In case researcher consider it in details given various angles interesting observations can be

Key words: Nowruz, new year, new year’s holiday, Khanbezeme ceremony, Ordubad region, Azerbaijan

Giriş

Zaman keçdikcə mərasimlər unudulur və ya dəyişikliklərə uğrayır. Bu dəyişiklik və unudulma əsasən hakim ideologiyanın təsiri altında olur. Xristianlıq özündən əvvəlki, din və inancların bir çox gəhətlərini unudurmağa çalışdığı kimi, islam dini də meydana çıxdıqda xristianlığın və xristianlıqdan öncəki din və inancların bir çox ayin və mərasimlərini unudurmağa çalışmışdı.

Bu proses zaman-zaman davam etmişdi. Hətta güclü dövlətlər işğal etdiyi ərazilərdə yaşayan xalqların adət-ənənəsini unudurmaqla onları özündən daha çox asılı vəziyyətdə saxlamağa çalışmışlar. Yaxın keçmişimizdə SSRİ-də ölkə ərazisində yaşayan türk və müsəlman xalqlarına qarşı yeritdiyi siyasətdə də bunu açıq görmək olar. Ölkədə rus olmayan xalqları əritmək, sovet xalqı adı altında ruslaşdırmaq dövlət siyasəti olsa da xalqlar buna bəzən aktiv, çox vaxt isə passiv müqavimət göstərirdilər. Həmin mübarizə on illərlə davam etirdi.

Kommunist rejimin apardığı əritmə siyasəti mahiyyətcə eyni olsa da, tətbiq forması baxımından fərqlənirdi. Örnəyini Azərbaycanda Novruz

bayramı yasaqlandığı halda, Özbəkistanda, Tacikistanda, Türkmənistanda bu bayramın müəyyən məhdudiyətlərlə keçirilməsinə icazə verilməsində görmək olar. Hətta bu bayramın Türkünstanda təntənə ilə keçirilməsi haqqında Moskvada yayınlanan rəsmi qəzet və jurnallar məqalələr çap edir, televiziya və radio verlişlər hazırlayırdılar. Azərbaycanlılar arasında təbii olaraq belə bir sual meydana çıxırdı: eyni bayram nə üçün Azərbaycanda yasaqdır, Özbəkistanda yox?

Əslində sovet ideoloqları bununla eyni dinə inanan, eyni dildə danışan xalqları bir-birindən daha çox ayırmaq məqsədi daşıyırdı. Belə bir durumda həmin illərdə Azərbaycanda Novruz bayramının tarixini araşdırmaq və təbliğ etmək mümkünsüz idi. Bütün çətinlik və yasaqlara baxmayaraq, Novruz bayramında oxunan mahnılar, göstərilən tamaşalar kitab və dərgilərə yol tapa bilirdi. Bəzən də İslam dinini tənqid etmək üçün Novruz bayramının dini mahiyyət daşımadığını isbatlamaq üçün bu mövzuda yazırdılar.

Amma mərasimlərimiz nə qədər dəyişikliklərə uğrasa da özündə uzaq keçmişlərin, əski çağların izlərini də yaşadır. Azərbaycan Respublikasının Ordubad rayonunda günümüzdə də yaşayan “Xanbəzəmə” mərasimi özündə çox əsk çağların izlərini qoruyub saxlayır.

Qaynaqlar xanbəzəmə mərasimi haqqında

Xanbəzəmə mərasimi haqqında ayrıca araşdırma aparılmasa da Novruz, İlbaşı bayramından söz açan araşdırcılar öləri də olsa bu mərasimdən bilgi vermişlər.

M.Seyidov “Yaz bayramı” kitabında yazır: “Azərbaycanın rayonlarının üç gün bayram şənliyini yaxşı keçirmək üçün üçgünlük padşah seçirlər.”

“...bayramı keçirmək üçün bir padşah seçərlər. Padşah hökümranlıq etməyi bacaran, ağıllı, tədbirli adamlardan olmalıdır. O qırmızı geyinməli, başına tac qoymalıdır. Xalq öz seçdiyi padşahın hər əmrinə itaət etməlidir. Padşah qanlıları bərişdirar, nahaqdan həbs olunmuş adamların zindandan

azad edilməsinə çalışır. Onun hökumət adamlarını cəzalandırmağa və onlara əmr verməyə də ixtiyarı var.

Yerli hökumət orqanlarında işləyənlər padşahın hüzuruna gələr, onun bayramını təbrik edərlər. Padşah onlara nahaqdan həbs edilmiş adamların buraxılması əmriini verir. Seçilmiş padşahın vəzir-vəkili, cəlladı da olar.

Padşahın yanında sazəndələr, xanəndələr də olar. Çalğı aləti tar, balaban, qara zurnadan ibarətdir. Padşahın sərəncamı hamı üçün eynidir. Adamlar yallı çəkər, məzəli oyunlar göstərirlər. Qızlar “haxışta”, oğlanlar “Koskosa” və s. oynayırlar. Padşah şuluqluğa özbaşnalığa qəti yol verməz.

Novruz bayramı günü arvadlar da ayrılıqda bayram keçirər, özlərinə padşah seçər.”(Yusifov M.)

M.Seyidov Novruz bayramı ilə bağlı yazdıqlarını konkret hansı rayondan topladığını göstərməyərək ümumi şəkildə “Azərbaycanın rayonlarında” yazır. XX yüzilin 80-90-cı illərində Ordubad rayonundan başqa bir bölgədə “Xanbəzəmə” mərasimi keçirildiyinə dair hər hansı bir qaynağa rast gəlmədik. 1973-cü ildən Naxçıvan şəhərində yaşadığımdan işimlə bağlı muxtar respublikanın kəndlərinə tez-tez getməli olurdu. “Xanbəzəmə” mərasiminə Ordubadın qonşuluğunda olan rayonlar da, Naxçıvan şəhərində belə rast gəlmirdim.

Bu mərasimin izlərinə onbirinci yüzilliyin qaynaqlarında da rast gəlmək olar.

«XI əsrdə yaşamış Nizamülmülkün «Siyasətnamə»sindən (Nizamülmülk, 1987) bəlli olur ki, bayrama bir neçə gün qalmış carçılar şəhəri, bazarları gəzərək şah sarayının xalq üzünə açıq olduğunu elan edərmişlər. Bayram günü camaat saraya toplaşar və hər kəs hökmdardan nə şikayəti varsa, çəkinmədən söylərmiş. Padşah taxtdan düşüb baş məbudun qarşısında diz üstə çökərək deyərmiş: «Mənim şəxsiyyətimə əhəmiyyət verməyərək, bitərəfanə bu adamın mənə qarşı elədiyi şikayətə bax və hökm ver». Bundan sonra məhkəmə qurularmış və şikayətə ədalətlə baxarlarmış. Padşahlar bunu əhaliyə öyrəniş olmaq üçün edər və onları haqq, ədalət tərəfinə çağırarmışlar.

Professor Bəhlul Abdullayev isə yazır: «Çox təəssüf ki, həmin mərasim sonralar bilmərrə unudulmuşdur. Başqa cür ola da bilməzdi. Çünki sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi bir dövrdə qaniçən, despot hökmdarlar heç vəchlə razı ola bilməzdilər ki, xor baxdıqları, müti qul hesab etdikləri xalq kütlələri qarşısına çıxıb öz günahlarını etiraf etsinlər». (Abdullayev Bəhlul, 1989:121-122)

Azərbaycan folkloru antologiyasının I cildində yazılır: “Yeddiyənin günü sübh tezdən hamı böyük meydana yığılır. Şənlik başlanır. Cəngi çalınır, zorxana qurulur... Pəhlivanlar güləşib qurtarandan sonra zorxana yığılır... Meydana Kosa çıxır... Bundan (“Kosa-kosa” tamaşasından – M.K.) sonra ağsaqqallardan biri meydana yığılanlara üz tutub deyir:

– Camaat, bu gün bir xan seçməliyik. Xan gərək qaşqabaqlı, sözü ötkəm adam olsun. Ona bir vəzir, bir vəkil, üç fərtaş, bir də bir cəllad seçib verin.

Adamlar yer-yerdən deyirlər:

– Xanımız sağ olsun başmaqçı Mərdan.

...Xanı təmtəraqla meydanın yuxarı başında qurulmuş taxtda oturdular. Vəzir-vəkil də gəlib taxtın sağ-solunda əyləşir. Yaraqlı-yasaqlı fərtaşlar xanın hüzurunda əmrə müntəzir dayanırlar. Cəllad qırmızı libas geyir, əlində balta meydanın aşağı başında gözləyir. Xan gözlənilməz əmrlər verir, adamları da onun buyruqlarını can-başla yerinə yetirilər. Kosayla təlxək də tez-tez meydana girib xanı güldürməyə çalışır. Min bir hoqqadan sonra xanı güldürüb taxtdan yendirirlər, aparıb suya basırlar”. (Azərbaycan, 1994:388)

Türkiyəli Abdulhalük M.Çay “Türk Ergenekoon bayramı Novruz” kitabında yazır: “Bu tören (Temmuz tanrısının payızda ölüb yazda dirilməsi - Ə.Ş.) yazla bağlı olduğundan tapınaqda kahinlər bitki və heyvan qurban verirdilər, çalıb-oyunayırdılar.”

Azərbaycanlılarda da buna bənzər inam varmış. Mirzə İbrahimi yazır ki, yazda torpaq nəfəs almış kimi buğlanırdı. Anam bu mənzərəni görəndə qəribə bir həsrət və sevinclə deyirdi: “Yeraltı dünyanın yiyəsi,

tanrısı Yaz xanıma izin verib gəlib anası ilə görüşsün... yeraltı dünyanın tanrısı ölümlər xaqanıdır. O, Yaz xanımı oğurlayıb yer altına aparıb, ancaq söz verib ki, hər yaz onu anasının görüşünə buraxacaq.

Budur o gəlir, torpaq da onun nəfəsinə isinir, nəfəse alır, buğlanır.” (M.Çay Abdulhalük 1991:82-99).

Abdulhalük M.Çay Mirzə İbrahimova istinadən verdiyi bu bilgiyə şummerlərin “Gil kitabələri”ndə də rast gəlirik. Şummerlər Dumuzu bayramı, yəni ilin başlanğıcı haqqında belə düşünürdülər. Yeraltı ölümlər dünyasının hakimi Ereşkiqal məhsuldarlıq və çobanlar tanrısı Dumuzunu öz qaranlıq dünyasında əsir edir. Bu səbəbdən də yer üzündə bütün çiçəklər solur, ağacların yarpaqları tökülür. Sevgi tanrısı İninni Dumuzunu xilas etmək üçün dünyaya enir, o da qapı keçir və uzun sərgüzəştlərdən sonar Dumuzunu əsirlikdən xilas edir. Bu martın 25-də baş verir. Həmin gün ağaclar yenidən çiçək açır, təbiət oyanır.

SSRİ-də qadağaların ucbatından Novruz bayramı ilə bağlı məqalə və kitablar 1985-ci ildə başlayan perestroyka - yenidənqurmada sonra çoxalmışdır. Yəni müstəmləkəçi dövlət çökməyə başlayanda əsarət altında olan xalqlar soyköklərini öyrənməyə, tarixlərinə, mədəniyyətlərinə sahib çıxmağa, ona dayanaraq azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxdılar. Azərbaycanda da Novruz bayramı ilə bağlı Mirəli Seyidovun «Yaz bayramı» (Seyidov Mirəli, 1990), Abdullayevin «Haqqın səsi» (Abdullayev Bəhlul, 1989) kitabları və onlarla məqalələr çap olunmuşdur.

Qəribəsi burasıdır ki, əsarət altında olmayan Türkiyədə də Novruz bayramı ilə bağlı kitab məqalələr təxminən bizimlə eyni zamanda yayımlanmağa başlamışdır. Onların içədisində Abdulhaluk M. Çayın «Türk Er-genekon bayramı - Novruz»(Çay Abdulhaluk,1991) kitabı daha diqqətçəkən olmuşdur.

Rasim Gənzəli «Ulduz» jurnalında yayınladığı «Ordubadda Novruz bayramı»(Gənzəli Rasim, 1990:64-66, say13.) məqaləsində və Eldar Xəlilov doğulub boya-başa çatdığı Ordubad rayonunun Tivi kəndindən bəhs edən “Mənim balaca dünyam” (Xəlilov Eldar, 1997) kitabında Novruz

bayramından söz açsalar da nədənsə xanbəzəmə mərasiminə o qədər də diqqət yetirməmişlər.

Ordubadda Novruz bayramında xanbəzəmə mərasimi

Novruz bayramı ilə ilgili son illərdə onlarla araşdırma aparılsa da, elmi toplantılar keçirilsə də, bu bayramın bütün məziyyətlərini «Öyrəndik! Bitdi!» - deyə bilmərik. Bəlkə də araşdırılmasının «başlanğıcını qoymuşuq» deyə bilərik.

Türk xalqları və toplumlarında Novruz bayramı ilə bağlı etnoqrafik və folklor materialları genişliyi ilə əlimizdə olmadığından çox məsələlərə aydınlıq gətirə bilmir, bir çox sualları cavablandırma bilmirik. Biz sadəcə Ordubad rayonunda Novruz bayramında «Xanbəzəmə» mərasimini təsvir etməklə araşdırıcıların diqqətini mövzuya yönəltmək istəyirik.

Türklərin toplu yaşadıkları bölgələrdə olduğu kimi, Ordubadda da Novruzun gəlişinə bir ay öncədən hazırlıq görülür. Şəhər və kəndərdə bu işi rəsmi dövlət qurumu, ictimai təşkilatlar deyil ağsaqqallar idarə edirdilər. Bayram yaxınlaşdıqca onun idarə edilməsinin təşkili də ciddiləşir və toplantılar artır. Ağsaqqallar öncədən bayramı idarə edəcək «Xan», «Vəzir», «Vəkil», «Fərraş» və s. vəzifələri aparacaq adamları seçirlər. Seçim zamanı həmin şəxsin toplumdakı yerinə, xasiyyətinə, özünü aparma qabiliyyətinə xüsusi diqqət yetirilir və ona daşıyacağı vəzifənin xüsusiyyətləri izah edilir. Onların hər birinə tutacaqları vəzifəyə uyğun geyim hazırlanır.

Xanın daha şık-zəngin və əlvan paltar geyinməsinə çalışılır. Vəzifələr kiçildikcə onların geyimlərinə də diqqət azalır. Yəni kiçik vəzifə tutan hamı kimi geyinə bilər. Əlinə aldığı bir ağaqla, qoluna bağlanmış bir parça ilə, yaxud başına qoyduğu bir papaqla başqalarından seçilər və vəzifə sahibi olduğu bilinər.

Ordubadda «Xanbəzəmə»yə şəbədə deyilir. Novruz bayramına iki gün qalmış «Xan» bəzədilir. Xalat geymiş, başına tac qoymuş «Xan» ata mindirilir. «Xan»ı «vəzir», «vəkil», «əyanları» və musiqiçilər izləyirlər. «Xan» at üstündə küçələrdən keçərək gəzintiyə gedir. Yolda onu oynayanlar, alqışlayanlar izləyər. Yol boyu «Var olsun Xanımız!», «Xanımız,

ədalətli Xanımız!», «Xanımız, xalqın dərdinə yanan Xandır!», «Xanımız mərhəmətli xandır!» və s. alqışlar səslənər.

«Xan», əyanları və onları müşayiət edənlər kəndin və ya şəhərin ətrafındakı bağlı-bağçalı, çayır-çəmənli yerlərdə gəzdikdən sonra geri dönürlər. Evlərin qarşısında və küçələrdə yenə də «Xanı» və onun vəzir-vəkilini alqışlarla, mahnı və musiqi ilə qarşılayırlar. Gəzintiyə gedəndə və geri dönəndə «Xan» heç yerdə dayanmır. Ona şikayət etmək, arzu və istəklərini bildirmək istəyənlərin də «Xan»a yaxınlaşmasına izin verilmir. Fərraşlar, əyanlar, vəzir, vəkil xana “şikayət etmək” istəyənə məsləhət görürlər ki, «sarayda qənula gəlsinlər». Müstəsna hallarda, yəni hədsiz qocaları, yəni çətin yeriyləri, xəstələri gördükdə «Xan» atı durdurular və “Xan” onların şikayətini dinləyər. «Xan» şikayəti vəzir və ya vəkil vasitəsilə dinləyər və onlar vasitəsilə də cavab verər. Ordubadlıların «xan»la birlikdə şəhər kənarındakı bağlara, çəmənliyə çıxma mərasimi Kırım türklərinin «Tepreş»inə çox bənzəyir.

«Saray» adlandırılan yer kəndin və ya məhəllənin baş meydanı olar. Gəzintidən qayıdan «Xan» baş meydanda taxta əyləşir. «Vəzir» bildirir ki, bizim Xan başqa xanlara bənzəməz. Onun bütün əməlləri hamı tərəfindən danışıqsız yerinə yetirilməlidir. Əmri pozanlar cəzalandırılacaq.

Zurna, balaban, nağara səs-səsə verir. Öncə yallı oynayan dəstələr meydana çıxır. Hər tərəfdən alqış, urra sədaları eşidilir. İki yallı dəstəsi bir-birindən çevik olmağa, daha yaxşı oynamağa çalışır. Yorulub sıranı pozan, oynamağı dayandıranları fitə basmaqla, hay-küylə yola salırlar.

Sonra gülüşlər ortaya çıxır. Güləşdə gənclərlə yanaşı yaşlılar, qocalar da fəal iştirak edirlər. Musiqi sədaları altında gülüşürlər. Yallı yarışından fərqli olaraq, güləşdə məğlub tərəfi fitə basmırlar. Yenəni də, yeniləni də alqışlarla qarşılayırlar.

Ən yaxşı güləşçini də, qalib yallı dəstəsini də «Xan»ın adından mükafatlandırırırlar.

Bu mükafatlar, eləcə də imkansız ailələrə edilən yardımlar, kimsəsiz qocalara, şikəstlərə, xəstələrə verilən paralar «Xan»ın cərimələdiyi imkanlı, imanlı adamlardan aldığı pullardan ödənilər.

İstər şikayət üçün, istərsə də tamaşa üçün «Xan»ın ziyarətinə gələnlərin əllərinə gülab-qızılgül suyu tökülür və onlar şirniyyata qonaq edilir. Bunun müqabilində isə hər kəs imkanı daxilində şirniyyat qabına pul-para qoyur. Ayırı-ayrı məhəllələrdən və evlərdən də şəkərbura, paxlava və s. şirniyyatlar bişirilib «Xan»a pay göndərilir. Bu pay meydana toplaşanlara paylanılır. Əslində bu pay göndərmənin arxasında bir reklam və rəqabət durur. Meydandakılar bir növ münsif rolunu oynayırlar. Hansı ailədə daha dadlı şirniyyat bişirildiyini bilirlər.

Meydana toplaşanlar meydanbəyinin göstərişi ilə oxuyur, oynayırlar. Təlxəklər müxtəlif səhnəciklər göstərərək oraya gələnləri güldürürlər. Bütün bunları taxtda əyləşmiş «Xan» müşayiət edir.

«Xan»ın səsini meydana toplaşanlar eşitmir. O, çox astadan danışır. Onun dediklərini vəzir bərkdən xalqa çatdırır. «Şikayətə gələnlərin» sözlərini xan eşitsə də, vəzir gərək həmin sözləri gur səslə «Xan»a çatdırar. Bu, deyilənlərin hamının eşidə bilməsi üçün seçilmiş bir vasitə olsa da tarixi çox əski çağlarla bağlıdır. “Xan” tanrını, vəzir isə tanrının yerdəki elçisini, peyğəmbəri, kahini təmsil edir. “Xan” deyilənləri eşidsə də heç bir reaksiya verməməlidir. Nə sevincini, nə qəzəbini bildirməlidir. “Xan”ın tanrının yerdəki təmsilçisi olan vəzir-elçi, peyğəmbər, kahin xalqın içəri-sindədir. İnsanlarla tanrı-“xan” arasında vasitəçidir.

Muxtar Kazımoğlu yazır: “Qədim türk dünyası görə, xaqan Göyün (Tanrının) yerdəki təmsilçisidir. Tanrının yerdəki təmsilçisi olmasına başqa xaqanlar kimi Çingiz xan da möhkəm inanlar bəsləyir və bu inamı o, özünün Ulu Yasasında qabarıq şəkildə nəzərə çatdırır: “Qiyamçılara məktub və ya elçi göndərəndə onları ordunun böyüklüyü və xaqana sədaqəti ilə qorxutmaq lazım deyil. Sadəcə olaraq onlara bildirmək lazımdır ki, əgər tabe olsanız, yaxşılıq və əmin-amanlıq görəcəksiniz. Əgər müqavimət göstərsəniz, biz nə bilirik ki, nə olacaq? Yalnız Ulu Tanrı bilir ki, sizi

nə gözləyir. Göründüyü kimi, Çingiz xan özünün hər hansı bir hərəkətini böyük Yaradanın adı ilə bağlayır, gördüyü işi Allahın buyruğu sayır. Hökmdar – Allah bağlılığına inam türk dünya görüşündə yüzilliklər boyu yaşayır. Belə olmasaydı, bu sözlər Rəşidəddin “Oğuznamə”sində əsas ideya istiqamətlərindən birinə çevrilməzlər: “Padşahlıq taxtı yalnız Ulu Tanrının taxt-tac üçün seçdiyi adamlara layıqdır”. (Kazımoğlu Muxtar, 2006:91).

“Xan” tanrı kimi baxmalı, görməlidir. “Xan” hiss-həyəcanını bildirərsə, yəni gördüklərindən təsirlənib gülərsə o “Xan”lığını-tanrılığını itirərək hamı kimi insane çevrilmiş olur. Onda qaydalar pozulur və gülən, hissini-həyəcanını bildirən “Xan”ı meydana toplaşan tamaşaçılar geyimli-keçimli çaya, hovuza, gölə basar, onu “xan”lıqdan salmış olurlar. Həmin şəxs bir daha “Xan” seçilməz.

Buna görə də bayram şənliklərində ən məşhur məzhəkəçilər, gülüş ustaları “xan”ı güldürməyə çalışırlar. Bəzən “Xan” gülsün deyə meydana qadın, qız olmasına baxmayaraq “xan” açıq-saçıq zarafatlar da edirlər. Yaddaşlarda XX yüzillikdə Ordubadda üç «Xan»ın güldü qalıb. Onu da həmişə xatırlayırlar.

«Xan» rəsmi dövlət vəzifəsindən, toplumda mövqeyindən asılı olmayaraq istədiyi insanı cərimələyə və döydürə bilər. Cərimələnən və döyülən adamın vəzifəsi, xana qohumluq dərəcəsi heç bir rol oynamır.

«Xan», «vəzir», «vəkil» və b. adətən kişilərdən olur. Müstəsna hallarda qadınlar da xan seçilir. Ordubad rayonunun Tivi kəndində uzun illər 1946-70-ci illərdə “xan” dəyirmanızı Kəblə Qədimin xanımı Mircahan olmuşdu. (1970-ci ildən isə onun oğlu Məhəmmədli Sultanov “xan” bəzənir). (Xəlilov Eldar, 1997:46-47) O, taxta əyləşən kimi ilk əmri ilə öz ərini döydürür və cərimələdirmiş. Bu, başqalarına ibrət olsun deyə seçilmiş bir vasitə idi. Cərimədən və döyülmədən yalnız «xan»ı güldürən insan qurtula bilər.

«Xan» gündüz saat 10.00-dan gecə saat 24.00-dək yalnız meydanı deyil, məhəlləni və kəndi tam idarə edir. Onun hər bir əmri həmin günlərdə danışıqsız yerinə yetirilir. «Xan» yalnız pul cərimələri müəyyən etmir.

10-15 nəfərə qonaqlıq verməyi, xörəklər bişirib 10-15 evə, əsasən də, imkansız ailələrə paylamağı buyura bilər.

Bişirilən xörəyin dadına ilk öncə «Xan» və «vəzir» baxır. Bəyənsələr, paylamağa icazə verirlər. 1920-ci ildən öncə Ordubad şəhərində hər məhəllənin öz «Xan»ı olardı. Son 50 ildə yalnız bir yerdə - şəhərin «Sərşəhər» adlanan meydanında «Xan» bəzəmə şəbədəsi keçirilir. Bəzən bu «Xan»ların hakimiyyəti çox uzunömürlü olar. 70-80-ci illərdə Ordubadda Vəli adlı kişi adətən, «Xan» bəzənərdi. Elə buna görə də, şəhərdə əksəriyyət onu Vəli xan kimi çağırırdı. Son onillikdə isə Aqat Baxşəliyev «Xan» bəzədilir.

Sovetlər Birliyində milli bayramlar yasaqlanmalarına baxmayaraq, Ordubadda Novruz bayramı qeyd edilir, «Xan» bəzədilirdi. «Xan»a bəzən sovet idarələrindən də şikayətə gəlirdilər. Sovet idarələrində çalışanlar adətən yuxarıların əmrlərini icra etsələr də, həmin günlərdə adətlərə sadıq qalaraq «Xan»ın əmrlərini də yerinə yetirərdilər. Elə buna görə də Naxçıvanın hər yerindən Ordubada Novruz bayramı şənliklərinə gəlirdilər. «Xan» yeddi gün hakimiyyətdə olsa da, onun üç günü daha qələbəlik olardı.

Sonuncu gün isə «Xan»ı taxtdansalma mərasimi olardı. “Gələn bayrama bağrıbütöv çıxacaq!”, “Düşmənlərimiz zəlil olsun!”, “Allah cavanlara qıymasın!”, “Cənabi Əmir köməyiniz olsun!” və b. dualarla başlanar, sonra isə bir ağsaqqal «Xan»ın gördüyü işlərdən danışar, fəaliyyətini qiymətləndirər, ona uzun ömür və can sağlığı arzulardı.

Şən musiqi sədaları və atəşfəşanlıqla meydana toplaşanlar dağılışırdılar.

Sonuc

Araşdırmaları bir az genişləndirsək, bütün yasaq və qadağalara baxmayaraq adətlərimizin yaşadığını görürük. Əslində Ordubadda “Xanbəzəmə” mərasimində də kəndxudalar, katdalar, şəhər ağaları, xanlar üç günlüə, bir həftəliyə hakimiyyətlərini xalqın seçdiyi şəxslərə verirlər.

Bütün bunlar onu göstərir ki, mərasimlər müəyyən dəyişikliyə uğrasa da, ayrı-ayrı bölgələrimizdə yaşayır və özündə çox əski çağların informasiyasını qoruyub saxlayır.

Minilliklərin informasiyasını özündə yaşadan mərasimlərimiz günümüzədək gəlib çatmışdı. Biz də onu qoruyub, araşdırmalı və sonrakı nəsillərə çatdırmalıyıq.

QAYNAQLAR

1. Abdullayev Bəhlul. (1989). Haqqın səsi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası (1994) Naxçıvan folkloru (tərtib edənlər T.Fərzəliyev, M.Qasımlı) “Sabah” nəşriyyatı, Bakı.
3. Çay M. Abdulhaluk. (1991). Türklərdə Ergenekon bayramı - Novruz. (İlavələrlə dördüncü baskı), Ankara.
4. Gənzəli Rasim. (1990). Ordubadda Novruz bayramı, «Ulduz» jurnalı.
5. Kazımoğlu Muxtar. (2006). Xalq gülüşünün poetikası, “Elm” nəşriyyatı, Bakı.
6. Nizamülmülk Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə. (1987). “Siyasətnamə” (farscadan tərcümə, əsər və müəllif haqqında qeydlər R.Sultanovundur), “Elm” nəşriyyatı, Bakı.
7. Seyidov Mirəli. (1990). Yaz bayramı. «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı.
8. Xəlilovun Eldar. (1997) Mənim balaca dünyam, “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı.

BAHAR (NOVRUZ) BAYRAMI ŞUMER QAYNAQLARINDA

Novruz xalqımızın ən qədim milli bayramıdır. Onun tarixi türk millətinin yaşı qədər qədimdir. Bu tarix çoxlarının inanmayacağı qədər uzaq dövrlərdən – zamanın gözlə görünməz, ağılla düşünülməz dərinliklərindən başlanmışdır. Bahar bayramının yaradılışı tanrıyla bağlıdır, onun üstündə tanrı möhürü var. Heç təsadüfi deyil ki, Novruz bayramını Uyqurustanda yaşayan uyğurlardan tutmuş Volqaboyunda, Orta Asiyada, Qafqazda, Kırında, Türkiyədə, Kıprıda, İraqda, Güney Azərbaycanda, Dağıstanda, başqa-başqa yerlərdə yaşayan bütün türklər bayram edirlər (1,s.74). Bu, Novruzun türkün milli bayram olduğunu təsdiqləyən təkzibolunmaz bir faktdır.

Bahar bayramı haqqında indiyə qədər çox yazılıb, müxtəlif fikirlər söylənilib. Onu milli bayram hesab edənlərlə yanaşı, dini bayram adlandıranlar da olmuşdur. Hətta Bahar bayramının tarixini bilməyənlər və bilmək üçün axtarışlar aparmayanlar onu çox vaxt İslam dini ilə bağlamışlar. Burada dinə kor-korana sevgi də, qeyri-elmi münasibət də böyük rol oynamışdır. Rusiya Federasiyası Dövlət Arxivinin (QARF) Polis Departamentinin Xüsusi Şöbəsinə(OODP) saxlanan bir sənəddən bəlli olur ki, 1913-cü ildə Türkünstanda molla Sultan Urunbayev “Yeni il”adlı kitab yazmışdır (2). Kitabda Novruz bayramı tamamilə islamlaşdırılmış, onun tarixi köklü şəkildə təhrif edilmişdir. Bir məsələ var ki, insan bilmədiyi şeylər haqqında daha asan danışır, çünki əlində heç bir fakt olmadığına görə onları araşdırmaq, təhlil etmək üçün baş sındırmağa ehtiyac qalmır. Bahar bayramı haqqında da əksər hallarda bax bu cür faktsiz, arqumentsiz, dəlilsiz-sübutsuz yazılar yazılmışdır.

Bahar bayramına dini don geyindirmək təkəcə onun tarixini bilməməkdən irəli gəlməmişdir. Bu işdə türkün tarixini saxtalaşdırmaq, onun qədimliyinin üstünə pərdə çəkmək konsepsiyası da böyük rol

oynamışdır. Ona görə də Bahar bayramının türk xalqının milli bayramı olmadığını «sübut» etməyin ən asan yolunu ona dini don geyindirməkdə görmüşlər.

Novruz bayramının bu gün də yaşayan bir çox atributları onu İslam dini ilə bağlamağa qəti şəkildə imkan vermir. Məsələn, Novruz günlərində bayram xonçaları bəzəmək, keçi və xoruz döyükdürmək, kəndirbazlıq, ölüb-dirilmə (“Kosa-kosa” oyununda), xalq gəzintisi, qəbirüstə çıxmaq və s. islam dininin qadağan etdiyi adətlərdir. Təkcə Azərbaycanda son illərə qədər geniş yayılmış Novruz bayramında hamılıqla qəbir üstə çıxmaq adətini götürək. İslam dininə görə, qəbir itməlidir. Onun ziyarəti yolverilməzdir. Novruz bayramında isə xalq bir günü hamılıqla qəbir üstünə çıxırdı. Bundan başqa, qaynaqlardan bəlli olur ki, ilk vaxtlar İslam tərəfdarları Novruzu bir bayram kimi qadağan etməyə çalışmışlar, lakin xalq öz milli bayramını qoruyub saxlaya bilmişdir (3). Novruzun islam dini ilə bağlı olmadığını təsdiqləyən aşağıdakı təkzibedilməz faktlara da diqqət yetirmək yerinə düşər. Birinci fakt budur ki, Novruz qədim Romada da bu gün Azərbaycanda olduğu şəkildə bayram edilmişdir. Bu bayramı Romaya etruklar aparmışlar və sonradan həmin bayram ləğv edilmişdir (4). İkinci fakt odur ki, Novruz bayramı nəinki islam dinindən, hətta Zərdüştlükdən də çox qədimdir (5). Nəhayət, Novruz bayramı haqqında ilk məlumat miladdan 1725 il əvvələ aiddir ki, islam dini ondan təxminən iki min il sonra yaranmışdır²⁵.

Keçmiş sovetlər dönəmində türk xalqının tarixi güclü şəkildə təhrif edilmiş, onun ən qədim səhifələrinin üstündən qara xətt çəkilmişdir. Son vaxtlar əldə edilmiş Şumer qaynaqlarının təhlili göstərir ki, Bahar bayramının tarixi türkün tarixidir. Sonuncu fikir əsl həqiqəti ifadə etdiyinə görə, türk xalqının tarixini saxtalaşdırırlar Bahar bayramı haqqında da yeni uydurmalarla izi azdırmağa çalışmışlar.

---

²⁵ Bu faktı Hatəmi Tantəkin tarix elmləri namizədi M. Seyfəddinin “Novruz bayramının mənşəyi” adlı çap olunmamış bir məqaləsindən götürülmüşdür.

Bahar bayramı bütün türk xalqlarının milli bayramıdır. Onda heç bir dini motiv yoxdur, çünki bu bayramın tarixi bütün dinlərin tarixindən daha qədimdir.

Bahar bayramı təbiətlə, həyatla, yaradılışla, doğumla, ölüb-dirilmə ilə bağlı bir bayramdır. Onun mahiyyətini müəyyənləşdirən bütün düşüncələr çox dəqiq astronomik və kosmoqonik biliklərlə, Yer, Günəşin, Ayın, ulduzların hərəkəti, təbiətin ölməsi və dirilməsi, dörd həyat üsürü ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Bir çox araşdırıcılar Novruz bayramının tarixi köklərini Zərdüştdən dini, "Avesta" ilə bağlayırlar (6,s.226). Bu fikrin tərəfdarları Novruzda tonqal qalamaq, şam yandırmaq, lopa atmaq, od üstündən tullanmaq kimi atributlara əsaslanırlar. Bir qədər də dərinlərə getdikdə isə Şumer qaynaqlarında Novruz bayramının çox aydın izlərini görmək olur. Məhz Şumer qaynaqları ilə tanışlıq göstərir ki, Bahar bayramının çox qədim tarixi və dərin elmi əsasları var. Yeni ilin yaz gecə-gündüz bərabərliyi günündən başlaması, çərşənbələrin adları, ardıcıl düzülüşü, 365 günün bir ilə, hər ilin on iki aya, hər ayın dörd həftəyə, hər həftənin yeddi günə, hər günün 24 saata, hər saatın 60 dəqiqəyə, hər dəqiqənin 60 saniyəyə bölünməsi, hər ayın səmadakı bir bürcə uyğunluğu, illərin on iki heyvan üstündə təhvil olması və bunun on iki ildən bir təkrarlanması və s. Kimi məsələlərin hamısı göy cisimlərinin, planetlərin hərəkətləri əsasında aparılmış dəqiq astronomik hesablamalarla müəyyənləşdirilmişdir. Yazılı qaynaqlarla tanışlıq göstərir ki, şumerlər çox zəngin astronomik biliklərə malik olmuşlar. Şumer miflərində deyilir ki, bu biliklər yerə göydən hazır şəkildə gətirilmişdir və onları insanlara müdriklik tanrısı Enki öyrətmişdir. Planetlərə, bürcələrə, ulduzlara və s. adları da insanlar yox, tanrılar qoymuşlar. Şumer qaynaqlarında o qədər dəqiq elmi nəticələrdən danışılır ki, həmin vaxt insanlar bu cür hesablamalar apara bilməzdilər.

Yeni ilin başladığı, fəsilərin ilk və son günlərinin Yer və Günəşin hərəkətinə əsasən necə dəqiqliklə seçildiyi buna ən gözəl sübutdur. İlin dörd fəslə bölünməsi və hər fəslin başlayıb-qurtardığı gün-

lər gecə-gündüzün uzunluğuna əsasən müəyyən edilmişdir. Təəssüflər olsun ki, bəzi Azərbaycan alimləri bu cür dəqiq zaman bölgüsünü “kortəbii anlayış” hesab etmişlər (7,s.8). Gəlin görək burda kortəbiilik ola bilərmi?!

Yaz fəslə martın 21-də başlayır. Martın 21-i Şumer təqvimində yeni ilin ilk günüdür. Şumerlər martın 21-dən aprelin 21-nə qədər olan ilin ilk ayına nisan deyirdilər. Həmin gün gecə və gündüz bərabərləşir, yaz gecə-gündüz bərabərliyi günü adlanır. Martın 21-də 24 saat tən iki-yə bölünür və 12 saat gündüzün, 12 saat gecənin payına düşür. Yeni ilin həmin tarixdən başlanması da təsadüfi deyil. Burada elmi cəhətdən dəqiq astronomik biliklərə əsaslanan bir neçə amil nəzərə alınmışdır:

1. Gecəylə gündüzün bərabərliyi;
2. Həmin andan başlayaraq gecələrin qısalması, gündüzlərin uzanması;
3. Soyuqların çəkilməsi, istilərin düşməsi;
4. Təbiətin oyanması, canlanması, dirilməsi.

Bu dörd amil birlikdə yeni ilin martın 21-dən başlanmasını şərtləndirmişdir. Tutaq ki, sentyabrın 21-də də gecəylə gündüz bərabərləşir. Laikn həmin bərabərlik sonrakı üç amillə müşayiət olunmur. Əgər martın 21-dən sonra təbiət dirilirsə, sentyabrın 21-dən sonra təbiət ölür. Təzə ilin başlanğıcı kimi sözsüz ki, təbiətin öldüyü gün götürülə bilməzdi, burda təbiətin dirilməsi digər amillərdən daha çox nəzərə alınmışdır. Deməli, yeni ilin başlanması üçün yuxarıdakı dörd amilin birliyi mühüm şərtidir, bu da yalnız martın 21-də baş verir.

Yaz fəslə iyunun 21-də qurtarır, yay başlayır. Ən uzun gündüz, ən qısa gecə həmin vaxta düşür. Yay sentyabrın 21-də qurtarır, payız girir. Həmin vaxt gecə və gündüz yenidən bərabərləşir və payız gecə-gündüz bərabərliyi günü adlanır. Payız dekabrın 21-də qurtarır və qış gəlir. Ən uzun gecə, ən qısa gündüz qışın girdiyi günə düşür.

Fəsillərin ardıcılığı, başlama və qurtarma tarixləri türk xalq təqvimində eynilə bu cürdür. Bütün bu deyilənlər Bahar bayramı ilə sıx bağlıdır.

Novruz bayramı şumerlərdə Bahar bayramı adlanırdı. Həmin gün Şumerin məhsuldarlıq və bərəkət tanrısı Dumuzi/Tammuzun dirilməsi ilə əlamətdar idi. Heç bir təsadüf yoxdur ki, Dumuzi/Tammuzun dirilməsi təbiətin oyanması, canlanması, dirilməsi ilə eyni vaxta düşürdü və böyük təntənəylə bayram edilirdi. Dumuzi/Tammuzun dirilməsinin tarixi daha qədimdir və onun yaz-gecə-gündüz bərabərliyi gününə düşməsi tanrılar tərəfindən müəyyən edilmişdir. Dumuzi/Tammuzun dirilməsilə bağlı təntənəli şənliklər tədricən Bahar bayramına çevrilmişdir. Hər iki bayram şənlikləri arasındakı oxşarlıqlar da bunu aydın göstərir. Hətta Dumuzi/Tammuzun dirilmə motivi də bugünkü Novruz şənliklərində Kosanın ölüb-dirilmə motivi şəklində yaşamaqdadır. Fərq bircə ondadır ki, Dumuzi/Tammuz payızda ölüb, yazda dirilirdi. Kosa isə elə bayram şənliyi keçirildiyi zaman ölür və dərhal da dirilir. Güney Azərbaycandan toplanmış bir mətndə Kosanın ölümü belə ifadə edilmişdir:

Kosa-kosa handan gələr.
Yolu qoyar damdan gələr.
Biçarə qaldı kosa.
Kəfənsiz öldü kosa. (8,s.36).

“Kosa-kosa” oyununda isə Kosanın “kəfənsiz ölmədiyindən” danışılır. Əslində “kəfənsiz ölməmək” ifadəsi ilə Kosanın ölməyəcəi, diriləcəyi vurğulanmışdır:

Ərşin uzun, bez qısa,
Kəfənsiz ölməz kosa. (9,s.225)

İnamla demək olar ki, Novruz sözü də sonralar Dumuzi/Tammuz tanrı adının şəkildəyişmələri nəticəsində yaranmışdır. AMEA-nın müxbir üzvü Tofiq Hacıyevə görə, Tomiris adı da Dumuzi/Tammuzla eyni köklüdür. Professor Pənah Xəlilov da bu adların hamısının eyniköklü olub, Dəmirüzdən törəndiyi fikrindədir. Yazılı qaynaqlarda Dumuzi/Tammuz

adının Tauz/Tovuz yazılış formasına da rast gəlinir və Tovuz toponimi məhz ondan yaranmışdır.

Onda Dumuzi/Tammuz/Tauz//Tovuz//Tovruz//Novruz adlarının bir-birindən törəndiyini söyləmək olar. Hatəmi Tantəkinə görə də “şumer türklərində bahar bayramı tanrı Tammuzla bağlı olmuşdur” (10,s.64).

Bahar bayramının əsas atributu dörd çərşənbədir. Bu çərşənbələrin niyə dörd olması, adları və ardıcılığı haqqında müəyyən fikirlər söylənmişdir. Dörd çərşənbənin dörd həyat ünsürü ilə bağlılığı doğrudur. Bunun heç bir şərhə ehtiyacı yoxdur. Ancaq çərşənbələrin adlarında və ardıcılığında bu günə qədər açılmamış sirlər var. Məsələn, birinci çərşənbə su çərşənbəsidir. Onun dörd həyat ünsüründən biri olan su ilə bağlılığına söz ola bilməz. Bəs onun su çərşənbəsi adlanmasının başqa səbəbi də varmı? Niyə su çərşənbəsi birinci gəlir, məsələn, torpaq çərşənbəsi yox?!

Dörd çərşənbənin hər biri dörd həyat ünsüründən birinin rəmzidir: Su, Yel (hava), Od və Yer (torpaq). Çərşənbələrə Su, Yel (hava), Od və Yer (torpaq) adları da dörd həyat ünsürünə görə verilmişdir. Şumer tanrılar panteonu ilə tanışlıq çərşənbələrlə bağlı zəngin bilgiler almağa imkan verir. Birinci çərşənbə Su çərşənbəsidir. Bütün xalqların mifoloji görüşlərində başlanğıcda dünyanın yalnız sudan ibarət olduğu öz əksini tapmışdır. Bu motiv digər xalqların mifik düşüncəsinə Şumer miflərindən keçmişdir. Əgər dünyanın ilki, başlanğıcı yalnız sudan ibarət olmuşdursa, onda ilk yaranmış həyat ünsürü də sudur və Su çərşənbəsinin birinci gəlməsi tamamilə qanunauyğun haldır. Lakin Su çərşənbəsinin birinci gəlməsi təkcə başlanğıcda dünyanın yalnız sudan ibarət olması ilə bağlı deyil, onun başqa bir əsası da var. Şumer panteonunda suların yiyəsi, ağası Enkidir (11,s.195) və onun evi də Absu//Xəzər dənizində yerləşmişdir. Absu//Xəzər göydən yerə endirilmiş ilk dənizdir (12,s.124). Su çərşənbəsinin Enkinin adıyla bağlı olduğuna heç bir şübhə yoxdur. Bunu Novruzda süfrəyə balıq qoyulması da təsdiqləyir. Bir Novruz nəğməsində də deyilir:

Xonçaya qoydum balığı,
Al boyadım ortalığı. (8,s.40)

Unutmaq lazım deyil ki, Enkinin ləqəblərindən biri Balıq olmuşdur.

Balıqlar bürcü onun şərəfinə adlandırılmışdır. Hətta Tufan zamanı Nuh və onun gəmisində olanların (Şumer qaynaqlarında Ziusudra) yeməkləri qurtarır və Enkinin balıqçıları onları balıqla təmin edirlər. Novruzda süfrəyə balıq qoyulması məhz bununla bağlıdır.

Enki baş tanrı Anın böyük oğludur. Deməli, Su çərşənbəsinin birinci gəlməsi həm dörd həyat ünsüründən ilk dəfə suyun yaranması, həm də suların ağası, yiyəsi olan Enkinin atasının böyük oğlu olması ilə ilişilidir.

İkinci çərşənbə yel çərşənbəsi adlanır. Onun ikinci gəlməsi yenə iki amillə şərtlənmişdir. Sudan sonra hava (yel) yaranmışdır. Birinci amil budur. İkinci amil yenə tanrıyla bağlıdır. Şumer panteonunda havanın (yelin) yiyəsi Enlildir. Enlil baş tanrı Anın ikinci oğlu, Enkinin kiçik qardaşdır. An özü Nabur planetində oturur və çox nadir hallarda ciddi məsələlərin həlli zamanı yerə gəlir. Yeri və Göyü Enlil idarə edir. Enlil hava (yel) tanrısıdır. Onun adının mənası da havanın, yelin ağası, yiyəsi deməkdir: En – ağa, yiyə; lil (yel) – hava, yel. Hətta Enlilin adını Enyel kimi yazmaq daha doğrudur. Məşhur Amerika şumeroloqu S.N.Kramer Enlilin adının ikinci hecasını əmələ gətirən «lil» hissəsini bu gün camaşırçılıqda işlədilən lil maddəsilə əlaqələndirmiş və hər iki sözün «hava rəngi» mənası verdiyinə əsaslanmışdır (13,s.63).

Deməli, hava (yel) ikinci yaranmış həyat ünsürü və havanın (yelin) ağası, yiyəsi Enlil Anın ikinci oğlu olduğuna görə Yel çərşənbəsi də Su çərşənbəsindən sonra gəlir.

Su və Yel çərşənbələrinin ardıcılığından danışarkən bir məsələni də bilmək lazımdır. Şumer panteonunda altı böyük tanrının mövqeyi rəqəmlərlə müəyyənləşdirilmişdir. An baş tanrıdır, onun rəqəmi alt-

mışdır. Enlil Anın ikinci oğlu olsa da, vərəsəlik Andan böyük oğlu Enkiyə yox, kiçik oğlu Enlilə keçmişdir. Ona görə Enlilin rəqəmi əlli, Enkinin rəqəmi qırxdır. Göründüyü kimi, çərşənbələrin ardıcılığında tanrıların panteondakı nüfuzu yox, onların yaşca böyüklüyü-kiçikliyi və hər çərşənbənin uyğun gəldiyi həyat ünsürünün yaranma tarixi əsas götürülmüşdür. Burada belə bir ehtimal da ola bilər ki, Bahar bayramının və çərşənbələrin tarixi vərəsəliyin Andan Enlilə keçmədiyi dövrlərə gedib çıxır. Yaxud çərşənbələrin tarixi Şumer tanrılar panteonunda nüfuz rəqəmlərinin tarixindən daha qədimdir.

Üçüncü çərşənbə Od çərşənbəsi adlanır. Od çərşənbəsi Günəş tanrısı Utunun adı ilə bağlıdır. Utu adı da elə od deməkdir. Şumer mixi yazılarında «o» hərfi olmadığına görə, «od» sözü «Ut (ud)» kimi yazılmışdır. «T» və «d» samitlərinin bir-birini əvəzləməsi türk dilində olduğu kimi, Şumer dilində də baş vermişdir.

Şumer panteonunda Enkidən və Enlildən sonra Ay tanrısı Nannar gəlir. Nannar Enlilin oğludur və onun rəqəmi otuzdur. Utu isə Nannarın oğlu, Enlilin nəvəsidir. Əslində onlar ata-oğul birlikdə odu, istiliyi, işığı təmsil edirlər. Ola bilsin ki, başlanğıcda Ay da Günəş kimi odlu, isti olmuşdur. Sonra öz istisini, odunu oğluna verib özünə yalnız işığı saxlamışdır. Onun adının ikinci hecası olan «nar» morfemi də bu fikri söyləməyə əsas verir. Utunun rəqəmi iyirmidir. Şumer panteonunda yeddi əsas tanrıdan biridir. Kişi tanrılar arasında beşincidir.

Od bir həyat ünsürü kimi sudan və yeldən (havadan) sonra yaranmışdır. Nannar və Utu da yaşca Enkidən və Enlildən kiçikdir. Od çərşənbəsinin üçüncü gəlməsi də bunlarla bağlıdır.

Göründüyü kimi, üçüncü çərşənbənin Od çərşənbəsi adlanması Nannarla (Ay) və Utuyla (Günəş) bağlı olub, sırası da həm odun yaranma ardıcılığına, həm də tanrıların yaşına tam uyğun gəlir.

Dördüncü çərşənbə Yer (torpaq) çərşənbəsi adlanır. Bu çərşənbə də Enkinin adıyla bağlıdır. Enki Yer (torpaq) yaranmamışdan qabaq yalnız suların, Yer (torpaq) yaradıldıqdan sonra isə bütün yer üzünün ağası, yiyəsi olmuşdur. Onun adı da bunu aydın göstərir: En – ağa,

Yiyə, ki – Yer deməkdir. Onda belə bir sual ortaya çıxır ki, Enki Yer in ağası, yiyəsidirsə, onun adıyla bağlı olan Yer çərşənbəsi niyə axır ınçı gəlir? Axı çərşənbələr tanrılarla bağlıdırsa, burada ardıcılıq niyə pozulur?

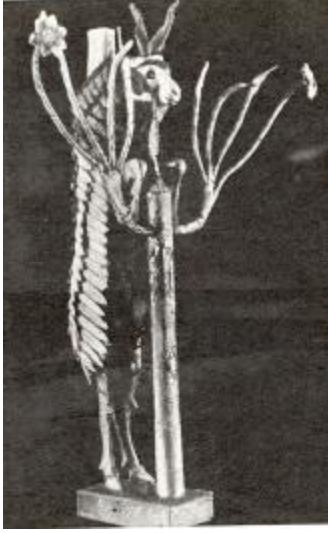
İkinci sualla bağlı demək lazımdır ki, çərşənbələrin tanrılarla bağlılığında və ardıcılığında elə bir qanunauyğunluq var ki, onu pozmaq olmaz. Enkinin yaşca böyüklüyü Su çərşənbəsinin birinci sırada gəlməsini təmin etmişdir və bu da neçə min illər boyu dəyişilməz olaraq qalmışdır. Birinci sualın cavabı da Şumer miflərində öz əksini tapmışdır. Həmin miflərdə deyilir ki, əvvəlcə sudan başqa heç nə yox idi. Sonra Enlil Göyü və Yeri bir-birindən ayırdı. İlk dəfə Absu//Xəzər dənizi Göydən ayrıldı və Yerə endirildi. Yalnız bundan sonra tanrılar torpağı yaratdılar. Deməli, dörd həyat ünsüründən ən axır ınçı yaradılanı torpaq olmuşdur. Yel (hava), su və od Yerdən (torpaqdan) əvvəl yaradılmışdır. Ona görə də Yer (torpaq) çərşənbəsi dördüncüdür. Göründüyü kimi, çərşənbələrin ardıcılığında həm onlara adı verilmiş tanrılar ın yaşca böyük-küçüklüyü, həm də dörd həyat ünsürünün yaranma, mövcud olma sırası dəqiqliklə nəzərə alınmışdır.

Şumer qaynaqlarından göründüyü kimi, çərşənbələr çox möhkəm bir qanunauyğunluq əsasında mövcud ardıcılıqla düzölmüşdür və bu ardıcılıqda heç bir təsadüfilik yoxdur. Hazırda Azərbaycanda Yel və Od çərşənbələrinin yeri dəyişdirilmişdir. Bəzi alimlərə görə, ikinci Od, üçüncü Yel çərşənbəsi gəlir (14,s.24; 38). Çox böyük ehtimalla demək olar ki, Azərbaycanda çərşənbələrin dərin elmi əsaslara, kosmoqonik düşüncələrə söykənən bu ardıcılığının dəyişməsi Zərdüştüklə bağlı olmuşdur.

Bahar bayramının Şumer qaynaqlarındaki izlərindən biri də Keçi obrazı ilə bağlıdır. Bu gün xalqımızın bahar bayramı günlərində oxuduğu mahnılardan biri belədir:

Kosam bir oyun eylər,
Keçini qoyun eylər,

Yığar bayram xonçasın,
Payızda toyun eylər.

Şumerlərdə yazın gəlişini keçi xəbər verirmiş. Onlardan ağaca dırmaşan bir keçi təsviri gəlib bizə çatmışdır. Ağacın oyanıb puçur açması təbiətin oyanmasını, dirilməsini, keçinin ağaca dırmaşması baharın, yazın gəlişini bildirir. Keçi şumerlərdə müqəddəs sayılan heyvanlardan biri idi. On iki bürcdən birinə Oğlaq adı verilməsi də bununla bağlıdır. Şumer mifik təsəvvürlərinə görə, on iki bürcə adı verilmiş heyvanlar Göy mənşəliydi, onlar Yerə Göydən gətirilmişdilər.

Şumerlər baharı ruzu, bərəkət, məhsuldarlıq, bolluq bayramı kimi qarşılayırdılar. Yazda əkinlər qar yorğanını soyunub Günəşin həniri dəydikcə buğlana-buğlana böyüyürdü, bol məhsulun təməli qoyulurdu. Heyvanların dölləmə vaxtı da bahar bayramına düşürdü. Bu gün bahar bayramında göyərdilən səməni də məhz məhsul bolluğunun rəmzidir.

Kosanın qapı-qapı düşüb pay istəməyinin də bolluqla birbaşa bağlılığı var. Kosa qapı-qapı gəzib öyrənmək istəyir ki, eldə-obada Bahar bayramını hamı ürəyincə keçirə bilirmi? Kosanın torbasına pay qoymaq imkanı xalqın necə yaşadığını göstərir.

Bahar bayramı ilə bağlı oxunan nəğmələrdə bir Xıdır obrazı da var. Ona Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas, Xıdır Əlləz, yaxud Xızır Nəbi şəkillərində rast gəlinir.

Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas,
Bitdi çiçək, oldu yaz. (15,s.17)

Şumer tanrılar panteonunda Enkinin böyük oğlu qaynaqların çoxunda Marduk adlanmışdır. Lakin onun ilk adlarından biri Xıdır olmuşdur. Şumer miflərinin bəzilərində Xıdır (Marduk) Dumuzi (Tammuz) ilə eyniləşdirilmişdir. Xıdırın oğlu isə Nəbidir. Xıdır folklorlarda Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas və s. kimi obrazlaşmışdır. Bu obraza digər folklor örnəklərində də rast gəlinir. Onun prototipinin məhz Şumer tanrısı Xıdır olduğuna heç bir şübhə yoxdur (16).

Türk xalqının neçə min illər boyu yaddaşında yaşatdığı, hər il böyük təntənəylə keçirdiyi Bahar bayramı ilə bağlı folklor örnəklərinin və adət-ənənələrin mixi yazılı qaynaqlarla müqayisəli təhlili göstərir ki, onun bütün atributları Şumer tanrılar panteonu ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu da Novruz bayramının tarixinin nə qədər qədim olduğu haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Novruz türk xalqının milli bayramı olub, həm də onun yaşığıdır.

QAYNAQLAR

1. İrfan Ünver Nasrattinoğlu. Kımtatar folklorunun türk folkloru ilə bütünləşməsi. "Türk dünyası" dərgisi. 1994. sayı 5. s. 74-77.
2. ГАРФ ДПОО ФОНД 102, опись №1913, сд. хр.№74, т.3,ч. 1, л.46.
3. Н.Джураев. Размышления о Новрузе, о новой жизни, об истории наших предков // Интернет-ресурс. [http:// www.centrasia.ru](http://www.centrasia.ru)
4. M.S.Ordubadi. Bahar bayramı // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 25 mart 1967, №12 (1421), səh.12.
5. M.H.Təhmasib. "Adət, ənənə, mərasim, bayram..." // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1966, 12 mart, №11(1367), səh.3-4.
6. Сибгатуллина Э.Т. Запрещенная полицией книга о Новрузе. ОТКОТГ Uluslararası Folklor Konfransının Materialları. Bakı. 2007. s.225-227.
7. Mirəli Seyidov. Yaz bayramı. "Gənclik". Bakı. 1990. 96 s.
8. Göyər, səmənim, göyər (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi Bəhlul Abdulla)."Gənclik". Bakı. 1993. 184 s.
9. Azərbaycan folkloru antologiyası (toplayıb tərtib edəni Ə.Axundov). II cildə. I c. "Elm". Bakı. 1968. 292 s.
10. Hatəmi Tantəkin. Novruz bayramının mənşəyi haqqında //AMEA Xəbərləri (ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), Bakı,1970, №3, 10 s.

11. Белицкий Мариан. Забытый мир шумеров. (Перевод с польского Д.С.Гальпериной), Наука, М. 1980, 397 с.
12. Эрих Церен. Лунный бог (Сокращенный перевод с немецкого Б.Д.Каллистова, «Предисловие» А.А.Нейхардт. с.3-22), «Наука», М.1976, 281 с.
13. Kramer S.N. Tarih Şumerdə başlar. Ankara. 1998. 350 s.
14. Azad Nəbiyev. İlin əziz günləri. “Maarif”. Bakı. 1999. 104 s.
15. El çələngi. Dünya Uşaq Ədəbiyyatı Kitabxanası (Toplayıb tərtib edənlər: Təhmasib Fərzəliyev, İsrail Abbasov). “Gənclik”. Bakı 1983. 388 s.
16. İslam Sadıq. Novruz bolluq, bərəkət rəmzidir // “Azərbaycan” qəzeti, 21 mart 2009,s.8

NOVRUZ HOLIDAY IN SHUMERIAN SOURCES

Novruz is a national holiday of Turkic people. Celebrating it as holiday of all Uigurs in China, turks living along the river Volga and of all turks living in Middle Asia and Caucasus, in Turkey, in Cyprus, in Iraq shows it clearly. In Shumer Novruz holiday was remarked as spring holiday, 21st of March was considered the first day of the new year. Four Tuesdays (Chershenbe) are connected with four life elements: water, air, fire and soil!

Shumerian fertility god Dumuzu/Tammuz every year died on the 21st of September and on the 21st of March again returned to life. Today this motive was remained in the shape of dying and again returning to life of Kosa.

ПРАЗДНИК НОВРУЗ В ШУМЕРСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Новруз - национальный праздник тюркского народа. К этому свидетельствует тот факт, что Новруз празднуют почти все тюрки. География Новруза охватывает Уйгурустан, Среднюю Азию, Турцию, Кавказ, Крым, Кипры, Ирак и др.

Новруз в Шумере называли праздником весны. 21-е число каждого марта считался первым днем нового года. Четыре Чершенбе связаны с четырьмя чуждыми элементами жизни: вода, воздух, огонь и земля.

Бог плодородия шумеров Думузи/ Таммуз умер каждый год 21-го сентября и воскресился 21-го марта. Этот мотив до сих пор сохранился в образе Коса.

В данной статье национальный праздник Новруз автор впервые изучает в свете шумерских клинописных источников, подходит к теме под новым взглядом и поэтому его выводы выявляют большой интерес.

NOVRUZ MƏRASİM KOMPLEKSİNDƏ QADININ YERİ

The ceremonial complex of Novruz makes the basic part of calendar ceremonialism of east people, including the Azerbaijan people. This ceremonial complex consists from numerous, signs, interdictions and also the poetic texts accompanying a ceremony at all stages of its realisation. Many components of this ceremony proceed roots during ancient times, are connected with primitive thinking. The leading part in a ceremonial complex of Novruz belongs to women. At all stages of this complex - especially, in before holidays period the woman differs special activity. Thanks to this activity, many compound this complex, continue the existence up to now.

Keywords: a holiday, ceremonialism, woman

Обрядовый комплекс Новруз составляет основную часть календарной обрядности восточных народов, в том числе Азербайджанского народа. Этот обрядовый комплекс состоит из многочисленных поверий, примет, запретов и мантических актов, а также поэтических текстов, сопровождающих обряд на всех этапах его реализации. Многие составные элементы этого обряда исходят корнями в древние времена, связаны с первобытным мышлением. Ведущая роль в обрядовом комплексе Новруз принадлежит женщинам. На всех этапах этого комплекса - особенно, в предпраздничном периоде женщина отличается особой активностью. Благодаря этой активности, многие составные этого комплекса. продолжают свое существование до наших дней.

Ключевые слова: праздник, обрядность, поверия, мантический акт

Bütün Şərq xalqlarında olduğu kimi, azərbaycanlıların da mövsüm mərasimləri içərisində Novruz bayramının özünəməxsus yeri vardır. İnsanların təsərrüfat həyatı ilə ilgili yaranan bu bayramın qeyd edilməsi, ayın və rituallarının icrası da qadın-anasız, qadın nənəsiz ötürmüşdür. Əslində, bu təqvim mərasimində qadın - anaların fəallığı yalnız konkret təqvim tarixlə, yəni bayram günü ilə məhdudlaşmayaraq, daha geniş zamanı əhatə edir. Belə ki, bayrama hazırlıq-bayramqabağı mərhələnin mərasimləri bayram günündə icra edilən ayın və rituallara nisbətən sayca (kəmiyyətcə) daha çox, məzmunca (keyfiyyətcə) daha tutumludur. “Bayrama hələ ilaxır çərşənbəyə xeyli qalmış evlər-eşiklər tər-təmiz təmizlənər, divarlar ağardılar, ilin pasından arınar. Pal-paltardan biri də çirkli qalmamalıdır; kəsafət hesablanır, bayram küsər yoxsa“ (1; 174). Eləcə də, Anadolu türklərində “navruz bayramı yaxlaştığı günlerde evlerde temizlik yapılır“. Maraqlıdır ki, Novruzunu bir bayram kimi tanımayan bolqarlar da yaz-təqvim mərasimlərinin icrası zamanı bu cür təmizləmə həyata keçirirlər. Amma bu təmizlənmənin qış ərzində ev-eşiyi basmış həşəratlardan xilas olmaq üçün icra edildiyini düşünürlər (2; 282). Novruzunu geniş qeyd edən farslar və taciklər bayramdan qabaq mütləq təmizləmə aparırlar. Özbəklər isə belə hesab edirlər ki, bu səliqə-sahman bayram vaxtı evlərə baş çəkən ruhları lazımı səviyyədə qarşılamaq üçün yaradılmalıdır (3; 117). Bundan başqa, Azərbaycanda “hər şeyin təmizlənməsi, yeniləşdirilməsi, sanki evdən bütün dərd-bəlanın uzaqlaşdırılması“ kimi də izah edilir (4; 105). Fikrimizcə, bayram öncəsi qadınlar tərəfindən təmizlik işlərinin aparılması əslində magik mahiyyətli bir aktdır. Yəni ilkin dövrlərdə qadınlar bütün bu hazırlıq işlərini inisial magiyanın təsirinə inanaraq icra etmişlər. Inisial – ilk gün magiyasına əsasən ilin ilk gününü necə qarşılasan, bütün ili elə keçirəcəksən. Azərbaycan qadın-anaları ev-eşiyi sahmanlayıb yeni ilə, yeni günə tər-təmiz keçməklə yanaşı, bütün il boyu da bu təmizliyin davam edəcəyinə inanmışlar.

Bu mərasimin aparıcı elementi, mütləq atributu – səməninin göyərilməsi də qadınların Novruzqabağı hazırlıqlarına daxildir. “Axır çərşən-

bələr qədəm qoyandan sonra qız-gəlin boşqablara buğda töküb səməni göyərdirilər, kimin səməniyi birinci cücərsə, onun ürəyində tutduğu niyyəti mütləq yerinə yetəcək – deyərlər“ (12; 53). Səməni göyərdilməsinə mantik keyfiyyətlərin aşılması Şəki folklorundan götürdüyümüz bu örnəklə məhdudlaşmayaraq, Ö.Xəyyamın “Novruznamə” əsərində də öz əksini tapmışdır. “İlin yaxşı, məhsuldar olub-olmamasını onunla qabaqcadan müəyyənləşdirirlər. Arpa göyü (bu əsərdə buğda əvəzinə arpadan səməni göyərdilməsindən bəhs edilir – A.R.) şax və yaxşı göyərmiş olursa, deməli həmin il məhsul bol olacaq. Əksinə, o, ölgün və boy atmazsa, qəhətlik gözlənilirdi“ (5; 115). Farslar da Novruza on beş gün qalmış buğda və ya mərci cücərdirlər (6; 315). Novruz mərasimini tanımayan Pireney yarımadasında isə milad süfrəsində üç qab cücərdilmiş dənli olur (7; 37). Burada üç sayı xristianlığın müqəddəs “üçlüyünü“ (troitsa) simvolizə edir. C.Frezer dünyanın bir çox xalqlarının mövsüm mərasimində müşahidə etdiyi səməni cücərtmək ayininin köklərini yunanların “ölüb-dirilən Adonis“ kultuna bağlayır (8; 321). Müəllifin fikrincə, “adamları və torpağı məhsuldarlıqla təmin etmək“ üçün cücərdilən səməni, Azərbaycan mövsüm mərasimində sırf aqrar səciyyə daşıyaraq məhsul bolluğunu stimullaşdırmaq məqsədi güdür. Azərbaycan qadınları səməni sulayanda: -

Səməni, saxla məni,

İldə göyərdərəm səni –

– tipli ovsunlar oxuyurlar. C.Frezerə görə, səməniyə su çilənməsi yağışın təqlid edilməsidir, bütün xalqlarda səməninin suya axıdılması isə “həyatverici suyun lazımi miqdarını təmin etmək üçün magik vasitədir“ (8; 322).

Fikrimizcə, səməninin suya axıdılmasının bu magik yönündən başqa, burada ilkin təsəvvürlərdən olan su kultunun da müəyyən izləri vardır. Belə ki, su paklıq, duruluq, təmizlik timsalı olduğundan gələcək məhsulun bir nişanəsi sayılan səməni məhz suya axıdılır.

Novruz mərasiminin qadın-analar tərəfindən mütləq riayət edilən xüsusi ritual təam proqramı mövcuddur. Bu təamlara bir qisim başqa key-

fiyyətə də aşılanır. Yəni bu xörəklər insanların aclıq tələbatını ödəməklə yanaşı, müəyyən mənada ibtidai təsəvvürləri də əks elədirirlər. Məsələn, bütün mövsüm, habelə məişət mərasimlərinin kulinariyasında müxtəlif xuruşlarla təqdim edilən plovun mütləq atribut kimi çıxış etməsi düyüyə müqəddəs nəsnə-məhsuldarlıq simvolu kimi yanaşmadan irəli gəlir. Amma Novruz mərasiminin kulinariyası bu şah təamla məhdudlaşmaya-raq müxtəlif çeşidli un məmulatlarını da əhatə edir. Belə ki, Novruz süfrələrinə şirniyyatla bəzədilmiş xonçaların düzülməsi vacib sayılır. Fikrimizcə, bütün Novruz şirniyyatlarının bişirilməsi zamanı ibtidai insanların astral təsəvvürləri nəzərə alınmışdır. Bunu şəkərbura, şəkərçörəyi, paxlava, ballıbadı, badamburma, şəkərtıxma və s. bayram şirnilərinin formal əlamətləri də təsdiqləyir. Bu formal əlamətlər içərisində isə solyar kultun və ay kultunun üstünlüyü göz qabağındadır. Fikrimizcə, şəkərbura, badamburma, şəkərtıxma aypara şəklinə salınaraq ayı simvolizə edirsə, şəkərçörəyi, ballıbadı və “qarabayram“ keçirilən evlərdə bişirilən şorqoğalının girdə forması solyar kulta işarədir. Deyilənləri, bu şirnilərin bişirilmə texnologiyasındakı bir nüans da təsdiqləyir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan qadınları şorqoğalıya sarı-qırmızı rəng vermək üçün üzərinə yumurta sürtür, şəkərçörəyinin üstünü isə zəfəranla bəzəyirlər. Amma şəkərbura, badamburma və s. kimi aypara şəkilli şirniyyatlarda söylənilən vasitələrdən istifadə edilmir. Beləcə, şəkərbura və s.-nin təbii rəngi saxlanılaraq ayın rəngi ilə uyğunlaşdırılır; sarı-qırmızı rəng günəşi simvolizə etdiyindən şorqoğalı, şəkərçörəyi solyar kultun nişanəsinə çevrilir. Maraqlıdır ki, osetinlərdə də yeni il gecəsi günəşi təcəssüm etdirən piroqların bişirilməsi günəşə tapınmanın izləri kimi təqdim edilir.

Paxlavaya gəlincə isə, astral kult nöqtəyi nəzərindən, onun ulduzu simvolizə etməsindən danışmaq mümkündür (buna paxlavanın formal əlamətləri də imkan verir). Bundan başqa, paxlavanın formasının – rombun müxtəlif yozumları da irəli sürülə bilər. L.Şternberqin fikrincə, “romb təbiətdə qadın başlanğıcının simvoludur“. A.Ambroz da müəllifin bu fikrini qəbul edərək, eyni zamanda “romb həyat ağacının mərkəzi elementidir“, -

söyləyir (9). Romba həyat ağacının bəlgəsi kimi yanaşma başqa tədqiqatlarda da izlənilir.

Novruz bayramında qız-qadınların iştirakı yalnız bayramqabağı hazırlıq mərasimləri ilə məhdudlaşmayaraq, bayram günlərində daha da fəallaşır. “Əksər rayonlarda gəlin və qızlar bayram günü “Haxışta“, “Halay“, “Yaşıl yarpaq, qızılgül“, “Qıy qılinc“, “Turnavurdu“, “Bənövşə“ və s. Oyunları ifa edirlər“ (10; 255). Bu oyunlar içərisində “küfdibi“ mərasimi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu mərasimin məhsul bayramında, meyvə yetişməyə və yığılmağa başlayan zaman oynanıldığı göstərilir (10; 255). Eyni zamanda bu mərasim bahar bayramının “ən qızgın, maraqlı“ hissəsi hesab edilərək Novruz bayramı daxilində, onun bir ritualı kimi də tədqiq edilir. Adından da göründüyü kimi (Azərbaycanın cənub bölgələrində ağacın budaqlarından asılmış yelləncək küf adlanır), küfdibi cavan qızların, gəlinlərin, bəzən oğlanların da yelləncəkdə yellənərək mahnılar oxumasını, deyişərək şənlənməsini ehtiva edir. “Küf dibində qızın nişanlısının, gözaltısının kim olduğu aşkara çıxır. Küfdə yellənən qızdan təkidlə adaxlısının adını deməsi tələb olunanda o, bir növ özünü tələyə düşmüş kimi hiss edir, bir müddət nə cavab verəcəyini bilmir“ (11; 15). Qeydə alındığı dövrdə oğlanların da iştirak etdiyi bu mərasim ilkin dövrlərdə sırf qadın səciyyəli olmuşdur. Fikrimizi, XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində farslarda bu adətin qadın mərasimi kimi qeydə alınması da sübut edir. Şərqi xalqlarından sinqallarda da mövsüm mərasimlərinə daxil edilən yelləncəkdə yellənmək qız-qadın əyləncəsi kimi qəbul edilərək, “tamamilə qadın simvolu“ adlandırılmışdır (12; 196). Küfdibi mərasimi müasir dövərdə Orta Asiya türklərində, İran və Əfqanıstanda, taciklərdə qeydə alınmışdır. Taciklərdə Novruz bayramı günü qızlar və qadınlar, habelə qoca qarılar yelləncəkdə yellənərək bu mərasimi icra edirlər. Türkmənlərdə bu mərasim əkinçiliklə əlaqədar mövsüm mərasimlərindən ayrılaraq dini səciyyə daşıyan Qurban bayramı günlərində həyata keçirilir. Bu mərasimin mənşəyi müəlliflər tərəfindən rasionalistcəsinə araşdırılaraq “tamaşaçılar arasında gülüş, şən əhval-ruhiyyə” yaratması kimi izah edilir. Ta-

cik qadınları isə yelləncəyə “yellənən zaman küləyin bütün günahları aparacağına” inamla əyləşirlər. Fikrimizcə, bu mərasim bütün qədim mərasimlərdə olduğu kimi magik mahiyyətdən məhrum deyil. Belə ki, “yellənmək apotropeik və karpooqonik (yunanca məhsuldarlıq, artım bəxş edən - A.R.) səciyyəsi daşıyır“ (13; 80). A.Veselovskinin “ibtidai icma münasibətləri dövründə cinslərin ünsiyyəti də “təqvimi-mövsümi tələblərə“ tabe idi“ (14; 210) - fikri küfdibi mərasimini mövsüm mərasimləri içərisində tədqiq etməyə müəyyən əsas verirsə, eyni zamanda onun məhz Novruz kompleksi daxilində və ya məhsul bayramında icrası mərasimin karpooqonik mahiyyətini aşkarlayır. Mülahizələrimizin həqiqiliyini V.Basilovun “yelləncəkdə yellənmək mühsuldarlıq allahına münasibətdə imitativ – seksual akt“ kimi münasibəti (15 11) də təsdiqləyir. Şərqi mərasimlərinin tədqiqatçısı N.Krasnodembskaya da bu mərasimdə “məhsuldarlıq, xüsusilə fallik kult simvolikasının izlənildiyini“ göstərmişdir. Müasir dövərdə bu mərasimin ilkin magik səciyyəsinə unudaraq, ona əyləncə xarakterli bir mərasim kimi yanaşmışlar.

Qadınların iştirakı ilə icra edilən fallar Novruzqabağı mərasimlərin ən maraqlı, cəlbədicə hadisələrindəndir. İlin axır çərşənbəsində Azərbaycanın şəhər və kəndlərində bir fal icra edilir. Bu, “vəsf hal“ mərasimidir. “Vəsf hal” su ilə icra edilən mantik aktlardandır, yəni hidromantiya nümunəsidir. “Vəsf hal” mərasimində iştirak edənlər aralığa eldə “dilək taşı“ adlanan su ilə dolu bir badya qoyurlar. Çoxlu nəğmələr bilən mərasimin aparıcısı iştirakçılardan üzük, sırğa, oymaq, iynə və s. parlaq əşyalar alıb badyaya salır, ağ yaylıqla onun ağzını örtür. Sonra:

Göydə ulduz olaydım	Yar qapını döyəndə
can gülüm, can, can!	can gülüm, can, can!
Xoşbəxt bir qız olaydım	Evdə yalnız olaydım
can gülüm, can, can!	can gülüm, can, can!

şəklində nəğmələr oxuyur və badyadan əlinə keçən nişanna çıxarır. Bu zaman şey sahibi oxunan nəğmənin məzmunundan özü üçün nəticə çıxarır (16). “Bu falda müxtəlif nəsnelərdən istifadə (üzük, sırğa və s.)

D.K.Zeleninin göstərdiyi kimi, heç bir magik keyfiyyətə malik olmayıb, sadəcə olaraq iştirakçının simvoluna (nişanına) çevrilir. İ.Abbaslı bu mərasimi mövsüm mərasiminə, P.Əfəndiyev isə məişət mərasiminə aid edir. Texniki icra üsullarına və icra zamanına görə bu falla eyniyyət təşkil edən mantik aktlardan biri hələ XVII əsrdə farslarda qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, farslarda bu falın yozumu Hafizin qəzəllərindən sitatlara uyğun olaraq həyata keçirilir. “Vəsf hal“la identik texniki icra üsullarına malik fallardan biri slavyan xalqları tərəfindən də icra edilir. Rus mifoloji məktəbinin görkəmli nümayəndəsi P.N.Afanasyev bu mantik mərasimə milad bayramı günlərində ruslar və bolqarlar tərəfindən müraciət edildiyini göstərir. S.A.Tokarev bolqarlar tərəfindən icra edilən bu mərasimin qadınlara xas olduğunu-qadın səciyyəli olmasını qeyd edir. Mərasimdə (azərbaycanlılarda və farslarda olduğu kimi) “lal su“dan istifadə edildiyini xüsusi vurğulayır. Müəllif bu mərasimi mövsüm mərasimləri içərisində tədqiq edir (özü tərəfindən aparılan təsnifatın I kateqoriyasına əsasən). Bu falın niyə məhz yeni il qabağı icra edildiyini isə – ilk gün magiyası – inisial magiya ilə bağlayır: “Müəyyən dövrün başlanğıcı bütün bu dövrə işıq salır“ (17). Başqa sözlə, bu gün bu dövrdə baş verəcək hadisələrə işıq salır. Farslarda da həmin günə eyni (inisial magiya) münasibət mövcuddur. Məhz buna görə həmin gün pis hərəkət etməkdən çəkinir, söyüş söymür, spirtli içkilərdən imtina edirlər.

Rusların badya (podblyudniy) mərasimi haqqında danışarkən V.P.Anikin onu mövsüm mərasimlərinə aid etmək üçün ciddi əsasların mövcudluğunu qeyd edir. O, göstərir ki, bu mantik aktlara ildə yalnız bir dəfə müəyyən olunmuş gün müraciət edilir, ilin qalan günləri bu mərasim icra edilmir (18). Yəni S.Tokarevin təbirincə desək, icra zamanına görə təsnif edilə bilən fal növüdür. Falın niyə məhz yeni il qabağı icra edildiyini isə, müəllif (V.Anikin–A.R.) belə açıqlayır. “İllərin qovuşduğu vaxt xalq arasında qorxulu bir dövr hesab edilir. Bu qorxulu dövrdə bütün qara qüvvələr fəallaşır: bədxah qüvvələr öz sonlarının yaxınlaşdığını duyaraq son gecə əyləncələrinə toplaşırlar. Fal da məhz bu dövrə təsadüf edir. Bu

falın icrası bədxah ruhların iştirakı olmadan mümkün deyil“ (18).

Bu mərasimə Osmanlı türklərinin arasında da rast gəlinir. Bu mərasimi türklər “çillə çıxartma“ adlandırırlar. Türklər inanırlar ki, çillələr çıxan zaman çilələr də (yəni əziyyətlər də) bitəcək. Mərasimin icra edildiyi çərşənbə axşamını türklər “qara çərşənbə“ yaxud “ilin ağırı“ adlandırırlar (19). Türklər də ruslar kimi inanırlar ki, bu dövrdə bədxah ruhlar, qışı təmsil edən qara qüvvələr son “hünərlərini“ göstərməyə çalışırlar. Taciklərdə yaz bərabərliyinə ən yaxın çərşənbə axşamı “şabi suri“, “çarşanbei suri“, “çorşanbei axiron“ adlandırılaraq ilin ən bədbəxt, ağır günü hesab edilir. Ümumiyyətlə, mənələr, bir çox xalqlarda çərşənbə axşamına mənfi münasibətin mövcudluğundan xəbər verir. Məs, özbəklərdə, ruslarda, yunanlarda, qazaxlarda, Dağıstan tərəkəmələrində çərşənbə axşamı və cümə ağır, nəhs gün hesab edilmiş, həmin günlər xeyir iş görmək, xüsusilə toy etmək yasaq edilmişdir. Farslar arasında çərşənbə axşamı xəstələri ziyarət etməmək və ev süpürməmək inamı geniş yayılmışdır. Y.Q.Kaqarov yunanlarda çərşənbə axşamına mənfi münasibətin səbəbini həmin günün yunan mifologiyasının müharibə Allahı Areslə ilgili olmasında görür. Müəllif bu münasibətin Yunan – Roma mədəniyyətinə qədim Şərqdən keçdiyini də göstərir (13, 169. Eyni inam azərbaycanlılar arasında da vardır. “Xalq arasında çərşənbə günlərini nəhs gün (pis gün) hesab edirlər. Çərşənbə gününün nəhs olması zərb məsəllərə də düşmüşdür: “nə sən gəl, nə ilin axır çərşənbəsi“ deyərlər“ (10). Hələ XIX əsrin sonlarında M.Şahtaxtinski tərəfindən Azərbaycanda mövcudluğu qeydə alınmış 110 il sonra M.Qasımlı tərəfindən təsdiq edilmiş ilaxır çərşənbənin ağır gün olmasına inam xalq arasında bu günün “duz günü“ adlandırılmasına gətirib çıxarmışdır (20). Amma bir cəhəti işıqlandıрмаğa ehtiyac duyulur. V.Anikin belə hesab edir ki, bədxah ruhların falda iştirakı vacib olduğundan fal bu dövrdə icra edilir. L.N.Vinoqradova da falın bu dövrdə icrasını məhz bu səbəblə bağlayır. V.V.Bartold isə bu dövrdə icra edilən mərasimləri bütperəstliklə əlaqələndirir.

Fikrimizcə, ilin ən qorxulu, ən ağır, bədxah qüvvələrin fəallaşdığı bir

dövrə bu mərasimin icra edilməsində (istər azərbaycanlılarda, istər türklərdə, istərsə də rusalarda) məqsəd başqadır. Bildiyimiz kimi, şər ruhların, bəd qüvvələrin fəal olduğu dövrdə, xüsusilə gecələr və şər qarışanda, onları sevindirə biləcək bir hərəkət etmək (ağlamaq, əli qoynunda durmaq, pis söz danışmaq) əski etiqadlara görə günah sayılır. Bu dövrdə gülmək, şadyanalıq etmək vacib sayılır. Eləcə də qışın yaz üzərinə son hücum keçdiyi dövrdə gecə səhərəcən gülmək, mahnı söyləmək, xoş söz danışmaqla şər qüvvələrə niyyətində olduqları bəd əməlləri həyata keçirməyə maneə yaratmaq olar.

Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində vəsf hal mərasimi “Can, gülüm” adlanır. Bu, Azərbaycanın bəzi bölgələrində vəsf halları söylədikdən sonra “can, gülüm” nəqəratının təkrarlanmasından irəli gəlir. Naxçıvanda bu mərasimdə qızlarla yanaşı oğlanlar da iştirak edirlər. Bədxah qonşularımızın hambarsum bayramı ərəfəsində icra etdikləri mərasim də “can, gülüm” adlanır. İ.Abbaslının verdiyi məlumata görə, “mərasimdən bir gün əvvəl cavan qız və oğlanlar özləri seçdikləri müəyyən nişana tapıb kilsənin həyətinə qoyulmuş qaba salarmışlar, gecə gənclərdən biri su gətirib həmən qabı doldurarmış... Başı örpəkli qız hər bəndin ifasından sonra əlini qaba salır, hərənin ürəyində tutduğu arzunu – “nişanı” çıxarıb sahibinə qaytararmış” (21). Əlbəttə, ermənilərdə bu mərasimin “can, gülüm” adlanması bu mantik ayinin hansı xalqın təsiri ilə formalaşdığını (yaxud hansı xalqdan mənimsənildiyini) təxmin etməyə kifayət edər.

“Vəsf hal” mərasimində oxunan nəğmələr folklorda bayatıların mövzu etibarilə bir növü olan vəsf hallardır. Vəsf halların bayatıya uyğunluğu Y.V.Çəmənzəminli tərəfindən də qeyd edilmişdir. Müəllif quruluşu etibarını ilə bir-birindən ayrılmayan bayatı, ağı və vəsf halı mövzucə ayrıldığını göstərmişdir. Ə.Abid də bu fal növünü “bayatılarla əlaqədar olan xalq ənənəsi” kimi tədqiq edir. V.Vəliyev isə vəsf-halları ailə-məişət mövzulu bayatı hesab edir. “Vəsf hal” mərasimində oxunan mahnının niyə məhz bayatı şəklində olmasına gəldikdə isə, M.Təhmasib belə ehtimal edir ki, “qədimlərdə vəsfi halın özünəməxsus forması olmuş, sonrakı əsrlərdə çox

bu vəsf-hal. Əslində elə ilk misralarda qızın qada-bada görəcəyi məlum olur.

Dilək günü büyüdü   Ay qız, sənin qismətin
Tamam toydu düyündü   Yuxuda gördüyündü.

Buradakı paralelizm də niyyətin xeyirliyə yozulacağına inam yaradır. Son misralar isə bu dövrdə icra edilən digər bir fal nümunəsini yada salır.

–Axır çərşənbə axşamı gec yatırlar. Yatanda isə əvvəlcədən hazırlanmış duzlu kökə yeyir, su içmirlər, kökə yeyənə gecə yuxuda içməyə su verirlər, guya həmin su verən adam yuxu görən qismətidir.

Burada bir neçə fal növü çarpazlaşır. Bu aktın icrası hidromantiya ilə mümkün olursa da, əsasını yuxugörmə ilə fala baxma-oneryomantiya təşkil edir. Yeni il ərəfəsində görülən yuxu ilə niyyətin yozulması halına digər xalqların folklorunda da rast gəlmək mümkündür. Polesye slavyanlarında və Karpat qüsullarında da analoji fala rast gəlmək mümkündür. L.Vinoqradova bu falın hidromantiya nümunəsi olduğunu göstərir. Eləcə də Osmanlı türklərində bu fal “tuzlu gillik“ adlanır. Məhz konkret dövrdə görülən yuxu yozuma cəlb edildiyindən bu fal da mövsüm mərasimlərindən hesab edilir. Bu falın elmi izahını tapmaq o qədər də çətin deyil. Əvvəla, falda deyildiyi kimi, duzlu yeyən şəxs mütləq susamalıdır. Yuxuda qismətində olan adamın görülməsinə gəldikdə isə bu cəhəti də rəşional izah etmək mümkündür. Alimlərin göstərdiyi kimi, “adam, adətən, gündüz gördüyü işləri, düşündüyü hadisələri gecə yenidən yuxuda görür. Bu cür rüyaları, fizioloji cəhətdən, gündəlik psixi fəaliyyətimizlə əlaqədar olan sinir hüceyrələri və ya sinir mərkəzlərinin yuxuda göstərdiyi fəaliyyətlə bağlamaq lazımdır“. Xalq təbirincə desək falına baxılan qızın qəlbində tutduğu, ürəyinə yatan sevib-seçdiyi bir oğlan vardır. Çox güman ki, axşam da onu düşünərək yatmış və gecə onu yuxuda görmüşdür.

İndi də qayıdaq türklərin “çiləçixarma“ mərasimində söylədikləri manilərə. Bu manilərin böyük bir qismi bizim vəsf-hallarla eyniyyət təşkil edir, yaxud eyni bayatının müxtəlif variantları kimi çıxış edir.

Kışlarda kuzu gördüm	Çəməndə quzu gördüm
Tükü kırmızı gördüm	Tükün qırmızı gördüm
Açtım cennət kapısını	Açdım cənnət qapısını
Sevdigim kızı gördüm	Sevdiyim qızı gördüm

Novruz ərəfəsində qızlar qulaq falına çıxırlar. Qonşunun qapısını pusarkən eşitdikləri ilk sözü yozub, niyyətin həyata keçib-keçməyəcəyinə inanırlar.

Quzum bulağa çıxıb	Siz allah, xoş söz deyın
Qalxıb bulağa çıxıb	Yarım qulağa çıxıb

İraq türkmənləri də Novruz ərəfəsində qulaq falına çıxaraq eşitdikləri ilk sözləri tutduqları niyyətə görə yozurlar. Türkiyə türklərində də analogi mantik akt icra edilir. Amma bir fərqli cəhəti göstərmək lazımdır ki, Azərbaycanda bu fal qadınlar tərəfindən icra edilirsə türklərdə gənc oğlanlar bu falın əsas icraçılarındandır. Avropa xalqlarında isə bu fal bir qədər fərqli şəkildə icra edilir (onlarda da bu fala mövsüm mərasimi kimi yanaşırlar, yəni milad bayramı günü icra edilir):

–Ürəyində niyyət tutularaq yolayrıcına çıxılır. İlk gələn adamın adına uyğun niyyətin həyata keçib-keçməyəcəyi yozulur. Slavyanlarda bu falın başqa bir növünə də rast gəlinir:

–Qızlar ovuclarına bir qədər çətənə tökərək, qonşunun pəncərəsinin altına gəlirlər. Çətənəni yerə səpərək, evdəki söhbətə qulaq asırlar. Eşitdikləri sözü tutulan niyyətə uyğun yozurlar, yaxud

–Mərasim xörəklərindən olan kutya və blin götürərək yad pəncərədən gələn səslərə qulaq verib, eşitdiklərini yozmağa çalışırlar.

Farslarda isə ilaxır çərşənbəyə təsadüf edən qulaq falı belə icra edilir:

–Niyyət tutaraq yerə açılmış qıfıl qoyub qonşu otaqdakı söhbətə qulaq asırlar. Söhbətdə tutulmuş niyyətə uyğun sözlər eşidilərsə falın xeyrliyə yozulacağına inanırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, qulaq falı mövsüm mərasimləri içərisinə şərti olaraq daxil edilir. Çünki, digər fallardan fərqli olaraq, bu mantik akta ilin

digər günləri də müraciət etmək mümkündür, yəni okkazional fal növüdür. Çətinə düşən, həlledilməz problemlərlə rastlaşan qadınlarımız təsəlli tapmaq, çıxış yolu görmək üçün tez-tez bu faldan istifadə edirlər. Qulaq falının bu cür fərqli şəklinə İraq türkmənləri arasında rast gəlinir. “Bu cəhətdən “Cümə daşı atmaq“, qulaq falına ən yaxşı nümunə kimi səciyyəvidir“.

Hər hansı bir qadın səfərə çıxmış bir yaxını barədə və ya bir xəstənin şəfa tapması barədə niyyət tutaraq cümə namazının azanı oxunarkən bir yol başında yolun hər iki tərəfinə daş atır və namaza gedənlərin danışdığı sözlərdən asılı olaraq tutduğu niyyətin yaxşı və pis olacağı barədə nəticə çıxarırdı“ (23).

M.Təhmasibin təsvir etdiyi qulaq fallarından biri “açar salma“ adlanır:

“Əldə bir qab su, yaxud bir ayna, 7 açar tutan adam 3 yaxud yeddi yol ayrıcına çıxaraq eşitdiyi sözləri yozar” (24). Burada qadının əlinə su yaxud ayna alması, suyun aydınlıq, təmizlik, aynanın “xoşbəxtlik rüzumu“ olmasından irəli gəlir. Açarların və yolların yeddi olması isə bu rəqəmə türklər arasında “müqəddəs“, “uğurlu“ rəqəm kimi yanaşmadan irəli gəlir.

İləxır çərşənbədə qızlar arasında çox məşhur olan bir fal həyata keçirilir. Bu falın texniki icra üsullarının və vasitələrinin nisbətən bəsit və əlverişli olması bu falın bütün evlərdə (əlbəttə, ərgən qız olan evlərdə) icra edilməsini mümkün etmişdir:

–Yeniyetmə qızlar arxası qapıya dayanaraq ayaqqabılarını başları üzərindən qapıya tərəf atırlar. Əgər ayaqqabının ucu qapıya tərəf düşsə, qız həmin il ərə gedəcək, yox əgər burnu evə tərəf düşərsə, qızın bəxti bu il də açılmayacaq.

Eyni falı Avropanın slavyan xalqları da icra edirlər. S.Tokarev bu falı da mövsüm mərasimlərinin tərkibinə daxil edir. L.Vinoqradova geniş etnoqrafik materiallar əsasında bu falın Çexiya, Polşa, habelə Polesye slavyanlarında mövcud olduğunu qeyd etmişdir. Müəllif məşhur etnoqraf D.Zeleninin fikirlərinə əsaslanaraq, ayaqqabı iştirak edən bütün ayinləri əcdad kultu ilə əlaqələndirmişdir.

D.K.Zeleninin qapının kandarında fala baxmanı astananın ruhlar məskəni olması ilə əlaqələndirdiyi də məlumdur.

Əslində isə, bu falı qədim insanların təsəvvüründə olan əksliklər (bu halda əkslik doğma-yad, təhlükəli-təhlükəsiz anlayışlarında özünü göstərir) görüşü ilə bağlaya bilərik. Belə ki, astananın (kandarın) təhlükəli-təhlükəsiz, doğma-yad arasında bir sərhəd-keçid kimi qəbul edildiyini biliirik. Ayaqqabını astananın o tayına, yaxud ucu astanaya tərəf düşməsi qızın doğma yerdən uzağa, yad yerə düşəcəyinə – yəni ərə gedəcəyinə işarə kimi yozula bilər. Bu faldan ayaqqabını istifadəni isə P.P.Afanasyevin “ayaqqabı yerişin, hərəkətin simvoludur“ sözləri ilə izah etmək mümkündür.

Şirvan zonasında belə bir fal nümunəsi qeydə alınmışdır:

–Qışdan sonra qurbağa ilk vaqqıldayanda yerdən bir çimdik torpaq götürüb şalın, kəlağayının ucuna bağlayırlar. Bu düyün yalnız bayram axşamı açılır – əgər içindən tük çıxsə tutulan niyyət müsbət yozulur.

İnformator özü bu falı icra edərkən düyünün içindən yarısı qırmızı, yarısı qara tük çıxdığını söyləmişdir. Bu fal belə yozulmuşdur – tükün qara hissəsi – keçən qara günləri, qırmızı hissəsi – indiki və gələcək günləri göstərir. Kosovo serblərində də qurbağanın ilk qurultusu zamanı icra edilən mantik aktlar mövcuddur. Tədqiqatçı N.İ.Tolstoy bunu ilk gün – inisial magiya ilə əlaqələndirir. Amma falda qurbağanın hallandırılması, fikrimizcə, təkcə falın icra zamanını bildirmək üçün deyil (bunun üçün sadəcə “Novruz ərəfəsi“ demək kifayət edərdi). Qurbağanın su stixiyası ilə ilgili bir heyvan olması hamıya məlumdur. Hətta dünyanın bəzi xalqlarında qurbağa ilahə – sular sahibəsi səviyyəsinə qaldırılmışdır. Hindistan, Amerika, Avropa xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da qurbağa ilə ilgili belə bir inam mövcuddur ki, “qurbağanı öldürmək olmaz, öldürsən yağış yağacaq“. Bu sınamanın mövcudluğu, bəzən praktikada reallaşması qurbağanı doğrudan da suya, su stixiyasına bağlayır. Digər tərəfdən, qurbağa əsasən su hövzələri ətrafında yaşadığı üçün mantik aktın icraçıları qurbağa qurultusunu eşitmək üçün çay sahilinə, göl kənarına gəlməlidirlər. Deməli, dolaylı yolla bu fal su ilə bağlandığından hidromantiya nü-

munəsi sayıla bilər. Suyun sahilinə (bu falı təqdim etmiş informator çay sahilində yaşayır) getməsinin əhəmiyyəti ondadır ki, Novruz ərəfəsində oyanan sular bir növ müqəddəsləşdirilir, pak su hesab edilir. Digər bir falda deyildiyi kimi, bu sudan içib evdəkilərə gətirmək çox xeyirlidir.

– İlin axır çərşənbəsində bir yerə yumurta, bir yerə gövhər, bir yerə kömür basdıraraq niyyət edirlər. Yumurta kömür ilə yazılırsa niyyət pis, gövhər ilə yazılırsa niyyət yaxşı gəlir. Sonra bunları yerdən çıxarıb ərik ağacının dibində basdırırlar. Bu tipli falların icrası fəvqəladə qüvvələrin iştirakına əsaslanır. Bu mantik aktların əsas icraçısı Xıdır İlyas hesab edilir (yəni yumurtanın üzərinə işarəni məhz darda qalanların dadına çatan, yaşıllıq ilə əlaqələndirilən, təbiətin oyanmasının carçısı olan bu mifoloji obraz qoyur (buna uyğun əksər fallarda olduğu kimi). Falda istifadə edilən vasitənin yumurta olması bu nəsnənin həyat simvolu, canlılıq özəyi olması ilə əlaqədardır. Falda istifadə edilən vasitələrin falın sonunda ərik ağacının dibinə basdırılmasını, bir tərəfdən dünya mifologiyasında özünə yer tapmış dünya ağacı ilə əlaqələndirmək mümkündür. Digər tərəfdən bu ağacın niyə məhz ərik ağacı olması, bu ağacın meyvəsinin girdə quruluşa və sarı rəngə malik olması ilə izah edilə bilər. Bildiyimiz kimi, girdə-quruluşa, sarı rəngə malik nəsnələr günəşin – məhsuldarlığın simvolu kimi qəbul edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərzadə Ə. Unudulmuş əziz günlərimizdən. Azərbaycan, 2001, № 9, s. 159-177.
2. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Весенние праздники. М., Наука, 1977, 357 с.
3. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М., Наука, 1969. 336 с.
4. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. B., Elm, 1985, 216 s.
5. Azərbaycan folkloru antologiyası. Şəki folkloru. (tərtib edənlər H.Əbdülhəlimov, R.Qafarlı, O.Əliyev, V.Aslan) Bakı, Səda, 2000, 498 s.

6. Хедаят Садек. Нейрангистан (перевод с персидского, предисловия и комментарии Н.А. Кислякова). Труды Института Этнографии им. Миклухо-Маклая.
7. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники. М., Наука, 1973, 351 с.
8. Фрезер Дж. Золотая ветвь. М., Политиздат, 1983, 703 с.
9. Амброз А.К. Раннеземледельческий культовый символ («ромб с крюсками»). Советская археология, 1965, № 3, с. 14-27.
10. Azərbaycan folkloru antologiyası (toplayanı Ə.Axundov) Bakı, Azərb SSR EA nəşr., I kitab, 1968, 289 s.
11. Тоу və halay mahnıları (tərtib edəni В.Şahsoylu) В., Gənclik, 1990, 111 s.
12. Краснодембская Н.Г. Тойил о Полгасовите // Мифы, культы, обряды народов зарубежной Азии. М., Наука, 1986, с.196.
13. Кагаров Е.Г. Состав и происхождение свадебной обрядности. Сб. МАЭ, 1929, № 8, с. 152-193.
14. Веселовский А.Н. Историческая поэтика Л., ГИХЛ, 1940, 646 с.
15. Басилов В.Н. Культ святых в исламе. М., Мысль, 1970, 143 с.
16. Abdullayev V. Fal. Qobustan, 1982, №1, s.62-66.
17. Токарев С.А. Элементы календарной обрядности // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развития обычаев. М., Наука, 1983, с.55-66.
18. Аникин В.П. Календарная и свадебная поэзия. М., Изд-во, Моск. ун-та, 1970, 122 с.
19. Kara Çarşamba ve ya çile çıkarma // Türk folkloru, 1985, № 74
20. Qasımlı M. Novruz mərasim kompleksinin tarixi mifoloji anlamı. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, VIII kitab, Bakı, Səda, 1999, s.50-57.
21. Abbaslı İ. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində Bakı, Elm, 1977, 155 s.
22. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri. 3 cildə, III c., Bakı, Elm, 1997, s.328
23. Paşayev Q. İraq-türkman folkloru. Bakı, Yazıçı, 1992, 216 s.
24. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq ədəbiyyatımızda mövsüm nəğmələri. nam. dis., Bakı, ADU kitabxanası, 1945, 133 s.

MÜNDƏRİCAT

<i>Hüseyn İsmayılov.</i> Novruz bayramı: tarixi-mədəni mahiyyəti və semantik strukturu.....	3
<i>Cəlal Qasimov.</i> Novruz bayramı milli-mənəvi dəyərlərin repressiyası kontekstində.....	14
<i>Füzuli Bayat.</i> Yeni gün/Novruz bayramının sosial-iqtisadi və fəlsəfi təməli.....	24
<i>Ağaverdi Xəlil.</i> Novruz bayramının arxaik ritual əsasları.....	43
<i>Seyfəddin Rzasoy.</i> Novruz bayramının konseptual-fəlsəfi əsasları.....	87
<i>Avtandil Ağbaba.</i> Ağbaba-Şorəyel bölgəsində Novruz adətləri.....	91
<i>Şakir Albalyev.</i> İləxır çərşənbələr Novruzqabağı çillələrdir!.....	100
<i>Əli Şamil.</i> Novruz bayramında «xanbəzəm» və oradakı arxaik ünsürlər.....	117
<i>İslam Sadıq.</i> Bahar (Novruz) bayramı Şumer qaynaqlarında.....	129
<i>Afaq Ramazanova.</i> Novruz mərasim kompleksində qadının yeri	141

**Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər
(otuz birinci kitab),
Bakı, “Nurlan”, 2009.**

Nəşriyyat direktoru:
Nadir Məmmədli

Kompüterdə yığdı:
Aygün Balayeva

Kompüter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Ramin Abdullayev

Yığılmağa verilmiş: 12.10.2009
Çapa imzalanmış: 16.11.2009
Kağız formatı: 60/84 32/1
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 158 səh.
Tirajı: 400

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompüter Mərkəzində yığılmış, “Nurlan” NPM-də
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.